

ЁШЛК 2/90

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

(98)
Февраль

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:
Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Усмон ҚУЧҚОР,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Абдулазиз Валиев

Адолат сари
илк қадам

1989 йил 22 ноябрда СССР Олий Совети «Сталин репрессиясига дучор бўлган миллатларнинг конституцион ҳақ-ҳуқуқларини қайта тиклаш» тўғрисида декларация қабул қилди. Ушбу адолатли ҳужжатнинг эълон қилиниши кейинги йилларда ҳаётимизда юз берган энг муҳим сиёсий воқеа саналади.

Ҳурматли журналхон! Шу муносабат билан куйида, 1944 йил она-юртидан Ўзбекистонга бадарға этилган крим-татар халқининг вакили, «Ленин байроғи» газетаси бош муҳаррир ўринбосари Абдулазиз Валиев билан суҳбатни ўқийсиз.

— Абдулазиз ака, суҳбатимизни яқин ўтмишдан бошласак: «1944 йил 18 май тонготарга яқин пайт. Қрим шаҳри ва уни атрофидаги қишлоқлар тинч уйқуда. Дафъатан машиналар шовқин-сурони теварак-атрофни тутиб кетади. Бир неча дақиқалардан сўнг эса тамбланган дарвозалар автомат кўндоғининг зарбидан тарақлаб очилиб кетади ва аскарларнинг: «Совет ҳукумати ва Ватан номи билан сизлар Совет Иттифоқининг бошқа районига кўчириласизлар!», деган буйруқона таҳдидли овози одамларни уйқудан уйғотиб юборади».

— Беш ёшли бола эдим ўшанда, ҳамма-ҳаммаси кечагидай ёдимда. Бугун ёшим элликка тўлганда, ўйлаб кўрсам, крим-татар халқи ўз тарихи мобайнида турли жабр-зулмларни бошидан ўтказган, аммо ҳеч бир замонда 1944 йилдагидай ёппасига она-юртидан бадарға қилинмаган эди.

1944 йилнинг баҳорида Қрим шаҳри энди немис-фашистлардан озод бўлган, аҳоли енгил нафас олиб Қизил Армияни кириб келишини интиқ кутаётган эди. Аммо, Қизил Армияни кутиб олиш насиб этмади. 18 май тонготарида Қрим шаҳарларини ва қишлоқларини солдатлар қуршаб олишди ва аҳолига 15 минут ичида уй-жойларини ташлаб, машиналарга чиқиш буюрилди. Нима воқеа рўй берганини ҳали англаб етмаган одамлар қаттиқ саросимага тушиб қолишган эди. Қурол-

ланган солдатлар уйлардан одамларни олдиларига солиб чиқиб, машиналарга чиқаришарди. Нима гап-лигини сўраб-суриштиришга уринган ёки адолат талаб қилган киши шу ернинг ўзида сўзсиз отиб ташланар эди. Уша кун кечқурун қўшни қишлоқда яшайдиган холам эмизикли боласини кўтариб бизникига меҳмонга келганди. Унинг уйида эса тўртта ёш боласи қолганди. Холам солдатларга: «Мени уйимга кетишга рухсат беринглар, тўртта ёш болам қолган, чиқсам ҳам ўша ердан болаларим билан бирга чиқаман», дея худонинг зорини қилиб йиғлаб-ёлворишга қарамай унга рухсат беришмади. Оқибатда эса, холам биз билан бирга Урта Осиёга, тўрт ёш боласи Уралга бадарға қилинди.

Қисқаси, ўша кун эрталаб Қримни аёлларнинг оқ-фарёди, болаларнинг чинқириб йиғлаши тутиб кетди. Одамларни машиналарда станцияларга олиб келишди ва юк ташийдиган вагонларга жойлаштиришди. Вагонлар ифлос, ўриндиқсиз, бунинг устига ҳар бирида юздан ортиқ киши жойлаштирилганидан зўрға нафас олиш мумкин эди.

Ўзбекистонга келгунча бир ой йўл босган бўлсак, поезд бекатларда тўхтаганда ҳожат учун ҳам ташқарига чиқишга қўймас эдилар. Бундай оғир шароит ва очлик туфайли кўпчилик қирилиб кетди. Кўпгина кексалар бундай мудҳиш аҳволга чидаёлмай жинни бўлиб қолишди. Баъзан поезд бекатларда тўхтаганда вагонлардаги ўликлар йиғиштириб олинарди.

Кейинчалик маълум бўлишича, Сталин крим-татар халқини немис-фашистларига сотқинликда айблаб шу балога гирифтор этган экан. Ажабо, бу айблов ҳақиқатга қанчалик тўғри келар экан?! Ахир Улуғ Ватан уруши йилларида крим-татар халқининг 66 минг фарзанди қўлига қурол олиб жангга кирди. Шундан 22 минг жанг майдонларида ҳалок бўлди. Бундан ташқари немислар Қримни эгаллаб туришганида 12 минг киши яширин партизанлар ҳаракати сафида бўлди. Тўғри, «ўрмон бўрисиз бўлмас», деган мақол бор. Баъзи ким-

салар қўрқоқлик қилиб сотилган бўлиши мумкин. Лекин битта сотқинни деб бутун халқни қоралаш ақлга сиғмайди-ку?! Бунинг устига ўша йилларда фақат қрим-татар халқи она-юртидан қувилмади: 1941 йил Волга бўйидаги немис автоном республикаси, Грузиядаги месхети турклари, Кавказдаги болқар, чечен, кабардинлар ҳам сотқинликда айбланиб шундай жазога маҳкум этилган эди. Ҳайрон қоласан киши, месхети турклар қачон, қаерда сотилиб улгурган экан, ахир Грузияга немислар қадам босгани йўқ-ку?!

«Юность» журналининг 1989 йил 8-сонида қрим-татарларни Қримдан кўчиришда иштирок этган НКВД-нинг собиқ солдати А. Весиннинг «Буйруқни бажариб» сарлавҳали иқдорномаси эълон қилинди. Ушбу иқдорномани ўқиб юрагим баттар қон бўлди.

«Бу операция — деб ёзади А. Весин, — ўз моҳият эътибори билан ҳеч қандай ахлоққа тўғри келмас эди. Ва кўп ўтмай бу операция саҳнасида жирканчли манзаралар намоеън бўла бошлади: туйқусда қўпган фалокатдан эси оғиб қолган бир кампир чўл томонга қочаётганда солдатлар пулемётда отиб бечорани тилка-пора қилиб ташлашди. Шунга ўхшаш иккинчи бир даҳшатли манзара: яқиндагина госпиталдан қайтган инвалид кишини солдатлар судраб уйдан олиб чиқишди ва худди қондаги ундек машина кузовига иргитишди...

Биринчи жаҳон урушидан сўнг подшо Николай II Россияда немисларга қарши ҳаракатни кескинлаштириб юборган, аммо у немисларни бадарға қилишни ўйлаб кўрмаган эди. Фақат Сталин ўз амалпарастлиги йўлида бундай жаҳолатга қўл урди».

Ҳа, ҳақиқатан ҳам миллатларни она юртидан бадарға қилиш сталинча сиёсат юрғизиш оқибатида рўй берган мавжуд тузумнинг ўта аянчли фожиаларидан бири эди.

— **Абдулазиз ака, қрим-татар халқи бой маданият, тарих ва санъатга эга халқ саналади. Айтинг-чи, 1944 йил қрим-татар халқи она-юртидан қувилгандан сўнг бу соҳаларга қандай муносабатда бўлиб келинди!**

— Сталин умрининг охирига қадар 1944 йилдаги жаҳолатли буйруғига содиқ қолди. Қрим-татар халқи она юртидан қувилгандан кейин ҳам унинг тазийқи остида яшади. Аввало, қрим-татарлар Ўзбекистон бўйлаб тарикдайд сочиб юборилди, бир-бирлари билан бордикелди қилиш қатъий ман этиб қўйилди.

Иккинчи томондан эса, бизнинг Қримда қолган маданий бойликларимиз ва тарихий ёдгорликларимиз аёвсиз яқсон қилина бошланди.

Урушга қадар Қримда 18 та район газетаси, бир нечта адабий-сиёсий ва хотин-қизлар журналлари қрим-татар тилида нашр этилар эди. Пушкин номидаги тил ва адабий институти, маҳаллий кадрлар тайёрлайдиган Педагогика институти ва битта Университет ҳамда мингга яқин ўрта мактаблар ва Европанинг энг машҳур саҳна асарлари қўйилган миллий театримиз бор эди. Буларнинг бари, биз Қримдан қувилган куннинг ўзидаёқ ўз фаолиятини тўхтатди. Ҳанузгача, қрим-татарларнинг ўрта мактаби, миллий театри, институтлари йўқ... Бундан ташқари, Қримда қолган тарихий ёдгорликларимиз ва қрим-татар тилида нашр этилган китоблар ёқиб юборилди. Ёқилган китоблар орасида, урушга қадар қрим-татар тилига ўғрилиб нашр этилган марксизм ленинизм асосчиларининг асарлари ҳам бор эди.

Мен икки йил муқаддам оилам билан Қримга — ўзим туғилган Қўз қишлоғига бордим. Қишлоғимни аҳволни кўриб йўғлаб юбордим: биз яшаган уйлар аллақачон бузиб ташланган экан, бу-ку майли-я, аммо қишлоқ четидаги ота-боболаримизнинг хоки қўйилган

қабристонни ҳам бульдозер билан суриб ташлашиб, ўрнига ҳашаматли маданият уйи қурилибди... Онам туғилган Ўттиз деган қишлоққа келганимда яна худди шундай мудҳиш аҳволни гувоҳи бўлдим. Кейинчалик, суриштириб билсам, бугунги кунда Қримда бизнинг бирорта қабристонимиз ва масжидларимиз қолмабди, ҳаммасини бузишиб ташлашибди... Ахир, бу қандай ахлоқ нормасига тўғри келади?!

— **Абдулазиз ака, қрим-татар халқи она юртидан бадарға қилинганига ҳам мана сал кам ярим аср вақт бўлди. Бу ўтган вақт мобайнида қрим-татар халқининг илгор вакиллари адолатни қайта тиклаш ва Қримга қайтиш учун тинимсиз курашиб келишди. Аммо Сталин ва унинг сиёсати аллақачон барҳам топганига қарамай, яқин-яқин кунларга қадар адолатни тиклаш йўлидаги саъйи ҳаракатлар «миллатчилик», «ватанга қарши ташвиқот» ва «экстремистик» дея баҳоланиб, шунга мос жазо ҳам қўлланилди...**

— Сўзимни бошида Москвадан келган қувончли хушхабарни айтиш: кунни кеча СССР Олий Советида, бегуноҳ репрессия қилинган халқларни конституцион ҳақ-ҳуқуқларини қайта тиклаш тўғрисидаги масала кўриб чиқилди ва бу ижобий деб топилиб, декларация қабул қилинди. Ушбу декларацияни қўлга киритиш бизнинг халқ учун осон кечмади. Чунки бу борадаги кураш ўша — она юртдан бадарға қилинган йилнинг ўзидаёқ бошланган эди. Аммо у пайтда қанчалик ҳаракат қилмайлик, бари бир фойдасиз эди, чунки ҳали Сталин ҳаёт эди...

Фақат 1956 йилда бизнинг биринчи делегациямиз шу масала муносабати билан Москвага жўнаб кетди. Бироқ бу делегациянинг талаблари оқибатсиз қолди. Шундан буён орадан 35 йил ўтди. Бу вақт ичида бизнинг вакиллар бош суқмаган ҳукуматнинг бирор идораси қолмади... Бунинг устига, улар ўз халқининг ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб чиққани учун «миллатчи», «экстремист», «ватанга қарши ташвиқот олиб борган» деган айбномалар билан жазога тортилди. Журналхонларнинг хабарлари бўлса керак, икки йил бурун Ўзбекистонда қрим-татарларнинг оммавий норозилик намойишлари бўлиб ўтган эди. Ушанда ҳам матбуот органлари халқимиз шаънига худди шундай ёрликларни ёпиштирган эди. Бундай айбловларнинг барчаси ёлғон, бўҳтон эканлигини бугунги кунда адолатли декларация исбот этиб турибди.

— **СССР Олий Советининг декларацияси муносабати билан яқин орада қрим-татар халқи она юртига қайтарилади. Аммо, айти кунда Қримда 2,5 млн. аҳоли истиқомат қилмоқда...**

— Саволингизни тушундим. Аввало, шуни эслатиб ўтишим керакки, биз ҳеч қачон Қримни ҳозир у ерда яшаётган аҳолидан бўшатиб, сўнг бизга топширилари талаб қилганимиз йўқ. Агар шундай қилинса, янги мушкулликлар келиб чиқиши мумкин. Бунинг устига, ўтган ярим аср мобайнида Қрим бошқа миллат вакилларига ҳам ватандай бўлиб қолди. Энди қрим-татар халқини Қримга жойлаштириш масаласига келсак, менимча, бу ерда ўйлантирадиган муаммонинг ўзи йўқ. Чунки, янги маълумотларга қараганда, Қримда ҳар бир квадрат километрга 97 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич Фарғонада 300 кишини ташкил қилади. Ана энди ўзингиз таққослаб кўринг: 97 ва 300! Демак, бағрикенглик қилиши ҳаммамизга жой етади.

— Биз узоқ йиллар «бизда барча миллатлар тенг ҳуқуқли, байналмилал дўстлигимиз бундай» деб етти оламга жар солиб келдик. Аммо, бугунги ошкоралик шарофати билан шу нарса аён бўлдики, бизда ҳануз миллий масала ва байналмилаллик том маънода ўз ифодасини топмаган экан. Грузия, Қорабоғ ва Фарғонада рўй берган қонли воқеалар шундан дарак беради. Сизнингча, миллий муносабатларни мўътадиллаштириш ва ҳақиқий байналмилал дўстликини таъминлаш учун қандай амалий ишлар қилиниши зарур деб ўйлайсиз!

— Бугунги кунга келиб миллий масала бундай кескин тусга кириши, ҳатто халқлар ўртасида қирғинбарот қон тўкишгача бориб етиши ўтмишда йўл қўйилган ҳа-толларнинг оқибати, деб биламан. Бунинг илдизи 30-йилларда амалга оширилган миллий чегараланишга бо-риб тақалади. Ундан кейин Сталин миллатлар устида юргизган ёвуз сиёсат ва 60-йилдан то 80-йилларгача давом этган турғунлик, лоқайдлик миллатларни бутун-лай боши берк кўчага олиб кириб қўйди. Яна бир ҳол, кейинги турғунлик йилларида илдиз отган шахсларнинг табақаланиши ҳам миллий муносабатларнинг бат-тар кескинлашишига хизмат қилди. Жамиятнинг кўп-гина бойликларини ўз қўлларига жамлаб олган бундай шахслар, одатда, партия ва совет органларини бошқар-ишар эди.

Мени ташвишга соладиган бошқа бир нарса: бугунги кунда миллий низоларни ҳал этишда қўлланаётган чо-ра-тадбирлардир. Масалан, Фарғонада ўзбеклар ва месхети турклар ўртасида рўй берган қонли воқеаларни бартараф этишда қўлланилган воситаларни олиб кўрай-лик. Фарғонада бу воқеалар бошланган кездеёқ комен-дантлик соати жорий этилди, месхети турклар олиб чиқиб кетилди, Марказий матбуотда турли хил бўҳтон-иғволар билан тўла мақолалар эълон қилинди ва, ни-ҳоят, бугун юзлаб кишилар айбдор деб топилди, қамоқ жазосига ҳукм қилинмоқда. Тамом, вассалом... Аммо бу воқеаларнинг социал илдизлари ҳақидаги саволлар жавобсиз қолмоқда. Ахир, 70 йилдан буён коммунист-тик тарбия кўрган халқ бекордан-бекорга кўчага мин-тинга чиқмайди-ку?

Сўзимнинг охирида шунини алоҳида таъкидламоқчи-манки, миллий муносабатларни оқилона ҳал этиш, ҳақи-қий байналмилал дўстликини вужудга келтириш учун аввало сўз ва иш бирлиги амалда тўла ўз аксини топиши лозим. Иккинчидан, жамиятимизда миллатлар-нинг конституцион ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинишига алоҳида эътибор берилиши керак.

— Маълумки, ўтган 50 йил вақт ичида Ўзбекистон қрим-татар халқига она ватанидай бўлиб қолди. Айниқ-са, ўзбеклар билан қрим-татарлар ўртасида чуқур илдиз отган дўстлик вужудга келди. Бу икки халқ бир-бирига қиз узатиб, келин олиб қуда-анда бўлишди. Қрим-татар-лар ўз яқинларининг жасадини шу тупроққа қўйишди. Энди сизга шундай савол билан мурожаат қилмоқчи-ман: Ўзбекистон ва бу юртнинг одамлари ҳақидаги фикрларингизни ўртоқлашсангиз!..

— Ўзбеклар билан қрим-татарлар ўртасидаги дўст-лик 1944 йилдаги мудҳиш воқеадан сўнг пайдо бўлгани йўқ. Бу икки халқ битта туркий оиланинг фарзандлари, дини, миллий урф-одатлари ва ҳатто тили бир-бирига яқин. Энди бу икки халқ ўртасидаги дўстлик тўғрисида гапирадиган бўлсак, бу дўстлиkning илдизи минг йил нарига бориб тақалади. Биз узоққа бормай, XIX аср охири XX аср бошларига мурожаат қила қолайлик:

қрим-татар халқининг буюк фарзанди Исмоил Гасприн-ский нашр эттирган «Таржимон» газетаси туркий қавм-лар орасида маърифатчилик ғояларини тарғиб этишда муҳим роль ўйнаган. Жумладан, Туркистондаги жадид-лар Исмоил Гаспринскийнинг маърифатчилик ғоялари-дан илҳомланиб, янги усулдаги мактаблар очишган.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1914 йил И. Гаспринский-нинг ўлими муносабати билан «Садои Фарғона» газе-тасида «Вафот куни» сарлавҳали мақоласини ҳамда марсия шеърини эълон қилади.

Ёки машҳур туркшунос олим ва истеъдодли шоир Бекир Чўпонзоданинг ижодий фаолияти ҳам Ўзбекист-тон билан чамбарчас боғлиқдир. Б. Чўпонзода Алишер Навоий ижодини Россияда тарғиб этишни биринчилар-дан бўлиб бошлади. У «Ҳусайн Бойқаро девони», «Али-шер Навоий тили ва тилшунослик» каби ўнлаб мақола-ларини рус тилида эълон қилди. Б. Чўпонзода 30-йил-ларда ўзбек тилининг ривожига билан жиддий шуғуллан-ди. Фарғона ва Бухоро педагогика институтларининг ўзбек тили кафедрасига мудирлик қилди. О. Шарофид-динов, В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, С. Хўжаев каби олим-лар Б. Чўпонзоданинг шогирдлари саналади.

Бундай мисолларни ўнлаб келтириш мумкин. Энди 1944 йилдаги воқеа тўғрисида гапирадиган бўлсак, бизни айнан Ўзбекистонга бадарға қилишлари биз учун бахтли тасодиф эди. Маълумки, ўтган ярим аср мобай-нида қрим-татар халқининг диний эътиқоди, миллий урф-одатлари қаттиқ таъқиб остига олиниб келинди. Тилни ривожлантириш, бу тилда асарлар ёзиш, бола-ларни ўқитишни амалдаги ижроси деярли бўлмади. Аммо бундай мушкулликларга қарамай, қрим-татар халқи бутунлай манқуртга айланиб қолгани йўқ. Ўзбек халқи билан диний эътиқодимизни, миллий урф-одати-мизни, тилимизни яқинлиги ўзлигимизни сақлаб қо-лишда муҳим восита бўлди.

Мана шунинг ўзи учун ўзбек халқига қанчалик миннатдорчилик билдирсак кам.

Энди бу юртнинг одамлари ҳақида ўз ҳаётимда рўй берган бир воқеани айтиб бермоқчиман: 1944 йил биз ойим билан иккимиз Самарқанд вилоятининг чекка бир қишлоғига келиб тушдик. Қишлоқ одамлари бизни илиқ қарши олишди. Биз Номониёз бобо деган чолнинг ҳовлисида яшай бошладик. Ойим — Ҳабиба опа бу ерга келганимиздан кейин қишлоқдаги касалларга қарай бошлади. 1964 йил мен хизмат тақозоси билан Тошкентдан ҳовли сотиб олдим ва ойимни ҳам кўчириб олиб келгани Самарқандга бордим. Бизни кузатгани бутун қишлоқ кўчиб чиқди. Аёллар ойимни бағриларига босиб, «ўртамизда яхши-ёмон гап ўтган бўлса, рози бўлинг, Ҳабиба опа», дейишиб хўнг-хўнг йиғлашар эди. Биз ҳовлисида 22 йил яшаган Номониёз бобо мени Тошкентдан ҳовли сотиб олганимга негадир ишонқира-май, биз билан бирга Тошкентга келди. Номониёз бобо, мен сотиб олган ҳовлини кўргач, кўнгли хотиржам тортди ва уйга кириб намоз ўқиб бизга оқ фотиҳа бергач, яна Самарқандга қайтиб кетди.

Мана, ўзбеклар қандай халқ!

Биз Қримга жўнаб кетганимиздан сўнг ҳам бир оёғи-миз Ўзбекистонда бўлади. Бу тупроқда жигаргўшалари-мизнинг жасади қўйилган. Биз Қримнинг тупроғидан олиб келиб, уларнинг қабри устига сепамиз, Ўзбекист-тон билан Қримнинг тупроғи омухта бўлиб кетсин...

— Мазмунли суҳбатингиз учун ташаккур.

Суҳбатдош: Шодиқул Ҳамроев

Абдулла Шер

Куйлагайман қадим диёрдан

Йиллар ўтди... Нега бу армон,
Ортга боқдим, айт, нега, севги?
Бир қиз турар ортимда ҳайрон, —
Кўзларида безга севги.

Тикилдим-у шу кўйи қотдим,
Айтгил энди қандай яшайман:
На олдинга қўяман одим,
На ортимга қадам ташлайман...

Тарих

Қотилларнинг фармони билан
Алломалар ақлдан озди:
Бугунининг арқони билан
Тарихларни кучаниб осди.

Замонасоз чироқ милтиллаб,
Қитирлади лаънати қалам.
Жони қаттиқ тарих питирлаб
Яшайверди лекин дорда ҳам...

Бу тоғларда куйлар арчалар,
Тоғтераклар — ям-яшил овоз.
Булутларни бир-бир парчалаб
Ёнбағирлар қилади парвоз.

Минг йилларнинг қадим шамоли
Сурат бўлиб қотмиш қояда.
Наъматаклар — тоғларнинг ёли
Ҳилпирайди мангу пойгада.

Гоҳ чўққига минган тўлин ой
Куйшман деб қизарар ёзда.
Суратини чизсанг, ҳойнаҳой,
Бир дард қолар ҳатто қоғозда.

Асраб ҳар бир гиёҳу тошни,
Тоғлар учар яшириб додин.
Тоғлар учар куйлаб куйшни,
Уча берар йигмай қанотин.

Уча берар кун-тун, йилма-йил
Фаслларни менсимай, аста.
Гоҳ сап-сарик, гоҳ оқ, гоҳ яшил, —
Типирчилар Вақт эса пастда.

Йиллар кетиб, келиб бир авлод
Шеърларимни ўқир бошқача.
Оҳангимни англагай озод
Етти ёшдан етмиш ёшгача.

Аён бўлур гул дея бадбахт
Кўкрагимга тикан босганим.
Оқ қоғозни аяб неча вақт
Байтларимни қумга ёзганим.

Майли, замон дарёси тошиб
Ул қумларни ювса агарда,
Майли, қисмат шамоли шошиб
Ул қумларни қувса агарда, —

Қирғоқларга улашиб жаранг
Рухим яшнар ювилган сари,
Шамолларга бериб вазну ранг
Балаңд учар қувилган сари.

Ва мен дўниб лолага ҳар йил
Куйлагайман қадим диёрдан.
Тарихларга ошуфта ҳар дил
Узиб олгай мени баҳордан.

Йиллар кетиб, келиб бир авлод
Шеърларимни ўқир бошқача.
Оҳангимни англагай озод
Етти ёшдан етмиш ёшгача.

Мен уни деб шеърлар ёзмадим,
Мен уни деб чекмадим оҳлар,
Ўзгалар деб созни созиладим,
Суюк бўлди ўзга нигоҳлар.

Максимилиан Волошин

Киммерий тарихин титкилаб кўрди,
Гаройлар овозин тинглади мамнун.
Қоратоғ томонга юзини бурди,
Шеър эмас, ўқиди тошларга афсун.

Баногоҳ денгизга қўл чўзган қоя
Меҳрибон ул юзни чиза бошлади
Ва лекин сурати топмай ниҳоя
Афсунгар ўзини сувга ташлади.

Кўрдик, яширмиш ёшини — денгиз
Қаъридаги қумда минг йиллик ажин.
Буронли мавжлардан чиқди-да, сўзсиз
Яна Қоратоққа тикилди ҳазин.

Кўрдик, тоғда мунг, еру сувда мунг,
Бирдан у ҳис этди ноҳақлик кучин.
Секин ёнбошлади тепаликка сўнг
Асрини тушида кўрмоқлик учун...

Эшмат билан Тошмат ҳақида қисса

Уйнинг тўрига қалдирғоч эмас,
Илон ин қурса ҳам бўлади хушнуд.
Зурёди ризқини қийиб, дўстпараст,
Удум-да, илонга қўяр уну сут.

Кўмирдек қорайган озгин елкани
Бир умр қуёшга, аёзга тутар.
Сўнг ёруғ дунёга нега келганин
Эслашга улгурмай оламдан ўтар.

Тушимда тузалиб кетган эмишман,
Оғримай қўйибди бошим ҳам сира.
Энг гўзал шеъримни битган эмишман,
У — кундай сулувмиш, қиздай бокира.

Сатрлар томирмиш, шахт урар эмиш,
Улардан оқармиш сўнгсиз аланга.
Муқаддас туйғулар қуйилар эмиш
Юрак деб аталган сирли Ватанга.

Фақат мен сарлавҳа тополмай охир
Ул шеърга юлдуздан жиға тақибман.
Сўнг бирдан уйғондим. Уйғонмоқ оғир:
Мен Сўзга дўст эдим, энди рақибман!

Боқчасарой балладаси

Жомесида Боқчасаройнинг
Ўқилганда хуфтон номози
Ҳарамидан Менгли Гаройнинг
Тараларди сулувлар рози.

Хатча бегим ё Гулнор бону,
Ё Гулсумми бу сас эгаси?
Бугун қани қаҳрли хону
Гўзалларнинг титраган саси?

Бугун қани базми жамшидлар,
Шоирларнинг мадҳу саноси,
Учқун сочган олмос шамширлар,
Зафарларнинг нашъу намоси?

Бугун қани шавкату чирой?
Юм-юм йиғлар фақат фаввора...
«Боқчасарой, оҳ, Боқчасарой!»
Менгли Гарой тентир дилпора.

Оқ мәрмардан ҳар тун томар сўз:
«Мен асрлар фавворасиман,
Тошдан сизар кўз ёшим ҳануз,
Икки жаҳон овворасиман!

Вақт ўтар-у, соатим милсиз,
Мени бўғар оғули бир дуд.
То қиёмат бу Қрим тилсиз,
Боқчасарой — фожеъий сукут!..»

Тинглайди-ю, гўлдираб арвоҳ
Мушт ўқталар Онадўлига.
Сўнгра бўлиб узун, оппоқ оҳ
Сингиб кетар Сомон йўлига.

Чуфут қалъа эса-чи, беун,
Фонус қилиб олисдан ойни,
Қўриқлайди беҳуда ҳар тун
Унут бўлган Боқчасаройни.

Катта фалсафанинг илдизи қани?

ОЙБЕК

Ҳисоб қилдик роса етмиш йил,
Икки карра икки тўрт экан.
Боғимиздан еб бўлмас ҳосил,
Мевалар гўр, шохлар мўрт экан.

Биз яшил деб билган пахтазор
Сариқ экан сариқ оҳлардан.
Кексаларга етишмас мозор
Улаётган чақалоқлардан.

Гуноҳ яшар, гуноҳкор ўлган,
Ёғду каму кўпдир соялар...
Нега жимсиз, сизга не бўлган,
Товши баланд катта ғоялар?!

Ёқуббек Яқвалхўжаев

Жайнак Мирзо

роман

Дунё

Жайнак Мирзо

Биринчи қисм

Қора сочим ўсиб қошимга тушди,
Не савдолар менинг бошимга тушди.

Халқ қўшиғи.

Бу йил Андижонга баҳор эрта келди. Наврўзнинг ғалати табиати рўйи жаҳонга жон бағишлаб, кўнгилларга ғулғула солди. Бутун оламга кўклам нафаси таралиб, тупроқдан қалампирмунчоқ ҳидига ўхшаган муаттар ис анқиди. Деворларнинг кунга тескай томонидаги лахтаклахтак юпқа музлар ҳам эриб, суст ҳовур кўтарилди, бир-бирига туташ томларни қизғалдоқлар қоплади.

Жоме масжидининг остонасидаги девоналарнинг танашига ҳам иссиқ югуриб, кўзлари равшан тортган, ўткинчиларга сергак назар ташларди. Унг томондаги тор йўлак бўйлаб чўзилган қатор дўконларнинг эгалари бирор нарса олиш илинжида келган харидордан кўра кўпроқ муллавааччаларнинг йўлларига илҳақ, уларга иссиқ чой дамлаб, бир оғиз суҳбатидан баҳраманд бўлиш ниятида. Муллавааччалар ҳар кун: «Шўролар томошани энди кўрсатармиш, ҳаммага бир қозондан овқат бериб, бир эшикдан чиқарармиш, хотинларнинг чимматю тайинлик эри бўлмасмиш, имомларнинг салласини пайтава қилармишу муаззинга азон айтқизмай ноғора чалдирармиш» тарзидаги бир-биридан қизиқ ва бир-биридан қўрқинчли ҳангомаларни топиб келишарди.

Мадраса ҳужраларининг бозор томонга қараган нақшиндор эшикларни қия очиб, Бомдод номозидан қайт-

ган толиби илм чойдан сўнг салласиз, қизғиш тақияларини бошларига қўндиришиб баҳслашар, осмон тиниқ, турналар арғумчоғининг «қур-қур»и дилга бир олам кўтаринкилик бағишларди.

Мана шу мусаффо саҳарда Жайнак Мирзо нохуш уйғонди. У ҳовлига чиқиб муздай сувда юз-кўлини ювди, тўнани елкасига ташлаган бўйи боғ томон юрди, боғ эса илк бор унинг кўзига ғариб кўринди, кўмилган анор туплари мазорни эслатди, хаёли бузилди, чўчиб тушди. У шундай бир-бирининг устига мингашиб келаётган мудҳиш хаёллар гирдобидан қутулмай кўчага чиқди. Умирбекгузарга, сўнг толзорга яқинлашди ҳамки, ўзига келолмади. Аслида ҳар гал бу ердан ўтганида унинг кўнгли бир яйраб кетгучи эди, бу сафар Андижоннинг оромбахш маскани ҳам Мирзони паришонликдан холи этолмади. У толзор чойхонасидаги аҳли мусулмоннинг қўлини кўксига қўйиб салом бераётганини сезмай йўлида давом этарди.

Миркомилбойни отиб ташлашди... Наҳотки... Мирзо ўзининг хаёлидан ўзи чўчиб тушди. Дадам Миркомил эмас-ку ахир?! Яна ўзига-ўзи таскин берди. Масковга бўлса ҳам бораман, бир оёғи гўрга осилиб қолган чолни отиш кимга керак бўлиб қолди ўзи?

Жайнак Мирзо беихтиёр қадамни Жоме масжиди томон ташлади, у ерда мақсадсиз айланди, сўнг ҳалигина чойнакларни устига телпақларини бостиришиб муллавааччаларга интизор бўлиб ўтирган дўкондорлар растасидан ўтди. Мирзога кўзи тушган аҳли савдогар саломга чоғланар, ёшлари ўринларидан турар, кексалар кўрпачалари устида қаддини ростлаб, ёнларига таклиф этишарди. Лекин у илтифот этувчиларга бепарқ, кўзларидан бирон маъно англаш мушкул, атрофга телбадай нигоҳ ташларди. Шунда аҳли раста, айниқса ёши

улуғлар унинг орқасидан қараб лабини тишладилар, баъзилари қора бандли кўзойнақларини бурнининг учигача тушириб бошларини сарак-сарак қилишди.

Энди Мирзо кўчада кетаётганини ҳам эсдан чиқарганди, унинг қўллари беихтиёр ҳаракатга келар, атрофда марш айтиб ўтаётган ёшларнинг жарангдор овози қўлоғига кирмас, чўғдай алвонлар кўзига кўринмасди.

Мирзо Бухоро, Фарғона музофотидаги бойларнинг фарзандлари билан бирга Оврупога ўқишга кетган, Германияда таълим олиб, Истамбул, Ҳиндистону Кашмир орқали яқиндагина Андижонга келган эди. Лекин у ўзини ўнглаб олгунча бўлмай, замон кўз ўнгида остин-устун бўлиб кетди. Аслида Мирзо Андижонда, бутун Фарғона водийсида маърифат ва маорифни кенгайтирмоқ йўлига бор мол-мулкни сарфламоқни, бошқаларни ҳам шунга ундамоқни, ўзини эса бу йўлга фидойи этмоқни истар эди. Худди немислар, французлар, руслар юртидаги сингари тараққиёт куртакларини ўз элида ҳам кўрмоқчи эди.

Шундай пайтда юрт «эгалари» пароканда бўлиб, келажги тайинсиз бўлгани алам қилди. Лекин кўнглининг тубида: «Қани кўрайин-чи, бу янги замон не қилмоқ истар, муддаолари недир, балки мақсадимни айтурман, аларнинг истаклари ҳам маърифатга ундош бўлса, керак бўлиб қолсам ажабмас», — деган бир хоҳиш яширин эди. У вужудда бегонасираб турган бу интилишни ҳар не уринса-да, ҳайдаб чиқаргиси келмас, тинимсиз ўйларди. Мирзо шундай, икки ўт орасида ёнаётган бир чоғида Абдурауф Махсум ҳузурига чорлади. У чорловга ўзида кизгинлик сезмай, ноилож ўрнидан кўзғалди. Унинг расталарни бемақсад айланиб, Махсум истиқболлига шошилмай, кечикиб бораётганининг боиси ҳам шунда эди.

Бу қандай замон бўляпти? Масковда, Петербургда ҳам шундаймикан? Йўғ-е, етмиш беш ёшга кирган қарияни отаман деб кўчага олиб чиқса-я? Йўқ, агар шундай қилса Андижонга ўт қўйиб ташлайман.

— Бойвачча ака!

Бу овоз уч-тўрт бор қайтарилганидагина Жайнак Мирзо орқасига қаради.

— Ҳа, Ашурали, сенмисан.

— Ассалому алайкум, бойвачча ака.

— Нега турибсан бу ерда?

— Махсум отам бойваччанинг йўлларига чиқиб турган деб тайинловдилар.

— Ҳа... не гап экан, хабаринг бўлмадимми?

— Йўқ, бойвачча ака, хабарим бўлмади.

Абдурауф Махсумнинг ташқиси. Бугун бу ҳовли ҳар галги зиёфатлардаги каби гавжуммас, дастурхончи Эгамберди охун ҳам кўринмасди. Урнига кўзлари сал гилайроқ, нотаниш киши қўл қовуштириб қарши олди.

— Келсинлар, бойвачча ака, келсинлар. — У меҳмонни уйга бошлаб эшикни очди. Мирзога кўзи тушган Абдурауф Махсум ўрнидан туриб пешвоз чиққанида хонадагилар ҳам кўзғолишди. Уламою қозикалон, Андижон музофотининг таниқли бойлари, бойваччаларнинг кўпчилигини Жайнак Мирзо таниди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом.

Овоз хонани кўтариб юборгудай гувиллади. Мирзони тўрға — Махсумнинг ёнига ўтқазди.

Жайнак Мирзо ўттиз ёшларда, ўрта бўй, юмалоқ юзли, қошлари тим қора, кўзлари ўткир йигит эди. Унинг чиройли сабза тортган мўйлаби ўзига ярашиб, салобат бағишлаб турарди.

Абдурауф Махсум бир оз унсиз қолди-да, ўзини ўнглаб олгач, Мирзога юзланди.

— Хўш, бойвачча, — деди Махсум Жайнак Мирзога тикилиб, — Ҳожи отадан дарак топдингизми?

Мирзо хаёлини йиғолмагани учунми, аввалига Махсумнинг овозидан чўчиди, кейин хижолат бўлди, сўнг ўзини қўлга олиб жавобга тутинди.

— Уша, ўша, кўришмоққа ижозат бўлмади. Айтишларича, узоқ ушлаб турмасмиш, бойлигу ер-сувдан кечса қўйиб юборармиш деган гапни тайинлик одамлардан эшитдим. Қолаверса таҳорат олиб, намоз ўқимоғига рухсат этканмиш, ўзи алоҳида хонадамиш. Ҳозирча билганларим шу, тақсир.

— Аввало бунга имоним комил эмасдир, — Абдурауф Махсум сўзларни чертиб-чертиб салмоқ билан гапирди, — сўнг алоҳида бўлса ҳам унинг номи қамоқ ва ниҳоят Шўро деганининг авзойи шу бўладурғон бўлса, ундан раҳм-шафқат кутиб бўлмайди, ўғлим.

— Эртага Самарқандга отланмоқ ниятидаман. Ҳеч бўлмаса уйдан жилмай ўтиришга ижозат олиб келурман.

— Шундай бўлсин, ўғлим, — дунёнинг кўп пасти-баландини кўравериб, одамларнинг кўзидан ниятини англаб олишга ўрганиб кетган Махсум Жайнак Мирзонинг тикилишидан мақсадини тушуниб муддаога ўтди, — хўш... мана сиз ўқимишли йигитсиз, дунё кўриб, жаҳон кезиб келдингиз. Бизнинг эса бу тескари замоннинг ниҳояси не бўлурга ақлимиз етмай қолди. Шул боис бирон маслаҳат берурсизму, деган қутлуғ ният билан сизни чақирдик, ўғлим.

Жайнак Мирзо мажлиснинг руҳини англагач, ўнг кафтини бўйнига ташлаб, хаёл суриб қолди. Бирдан унинг кўзлари чақнаб кетди. Йиғилганларнинг ҳаммасига бир-бир қараб, кимгадир қаттиқ тикилди. То у кўзини олиб қочмагунча, нигоҳини ундан узмай дона-дона қилиб сўзлади.

— Сизлар нима қилсаларингиз ихтиёрингиз, аммо мен ҳозирча Шўрога қўл кўтармоқ ниятим йўқ. Мабодо режам ўзгаргудай бўлса, унда сизга хабар қилурман.

— Шундай денг, ўғлим, ҳозирча қўл кўтармоқ ниятим йўқ, денг. Менинг имоним комилки, Шўролар ниятингиз пок бўлган тақдирда ҳам сизга инонмайду. Ниҳоят, ният сўнгач, жасоратга журъат қолмайди. Улар сиз билан бизга билдирмай аллақачон гўрларимизни қазиб қўйишган, нечук бунга англамайсиз?

— Шўронинг каминага инонмоғини ўзим ҳам истамайман, Махсум ота. Негаки ишончни қозонмаган одамга инонмоқ ҳам нодонликдир. Сўнг сизга айтган гўрға келсак, аввал кўрайин ўша гўримни, ҳеч бўлмаса сезайин.

— Унда кеч бўлади, кейин тақдирга тан бермоқдан ўзга чора қолмайди, ўғлим.

— Бўлмаса душманимдан олдин қўл кўтармоққа чоғланмайман, Махсум ота.

— Бу ҳам ўша гўрни кўрмоқдайин гап.

— Унда насиҳат ва тарғибот билан сўзимдан қайтмайман.

Абдурауф Махсум энди суҳбатни давом эттиришга ҳожат қолмаганини сезгач, ўрнидан даст туриб қоматини ростлади, сўнг Мирзога ўгирилди.

— Афсус, афсус, менинг ўйлаганларим сароб бўлиб чиқди. На илож, яратган эгамнинг хоҳиши шундай экан, биз бандайи ожизмиз. Лекин мутлақо танангизга ёмонликни раво кўрмайман, жувоб бўлмаса, сизга, ўғлим.

* * *

Кимдир эшик қоқиб Мирзога бир парча қоғоз узатди. У ёзувга кўз югуртираркан, мактуб мазмунидан вокиф бўлиб енгил тортди. Ҳа... чамаси кўришмоққа ижозат

бўлибди-да, қани отни қамчиланг, бойвачча. У дарров йиғштириниб йўлга чиқди. Лекин маҳкамадан хомуш қайтди. Унинг ранги оқарган, қўллари қалтирарди. Обдаста кўтариб чиққан Тожинисо бегим нохуш ҳол юз берганини билиб сўз айтмоққа журъат этолмади.

У шу куни кечқурун Самарқандга жўнаб кетди.

Жайнак Мирзо Самарқанддан қайтиб, эртасигаёқ қамоқда бетоб ётган отасини олиб чиқди. Андижонда дув-дув гап: бойвачча Хожини отани тарозига қўйиб, иккинчи палласига тилла ташлаганмиш, Германияда бирга ўқиган дўсти Самарқандда каттаконмиш, шунга шунча йўлдан овоза бўлиб келганини қара, деб хат қилиб берганмиш...

Жайнак Мирзо ниятига эришган эди. У кун бўйи отасининг ёнидан жилмас, ҳол-аҳвол сўраб келганларни Хожини отанинг хоҳиши билангина ичкарига қўярди.

Жума куни бомдод намозидан сўнг Якубали хожи ўғлини ёнига чақирди.

Бу тонг у дадасини сўлгин, толиққан, қовоқларининг ости кўқарганнамо, ранглари сарғайган, паришон аҳволда кўрди. Лекин отаси ўзини мулойим, бирон нарсдан хушнуд бўлган одамдай кўрсатишга уринарди.

— Келинг, ўғлим, ўтиринг-чи, — унинг кўзида бир томчи ёш тўкилмай айланиб юрганини кўриб, Мирзонинг юраги орқасига тортиб кетди. Ё тавба, бу не каромат ўзи, нахотки дадамнинг... У тилининг учидаги сўзни айтолмади, сўнг отасининг нигоҳига тикилиб турганини сезиб кўзини олди, — хўш, ўғлим, энди бу фоний дунёдан хайрлашиб, омонатини топширадиғон вақт келяпти чоғи. Мен сендан розиман, битта ўғил бўлса шунчалик бўлади, болам. Айниқса, кўксингни қалқон қилиб, жисимини Шўролар зулмидан холос этганинг, улар оёғи остида хор-зор эттириб қўймаганинг учун минг бор қулук сенга, ўғлим.

— Йўғ-е, нима деяпсиз, дада, худо хоҳласа бир яхши ниятлар ўйлаб қўйганман, сал оёққа туринг бу ердан олиб кетаман сизни.

Якубали хожи илон кўрган одамдай сесканиб тушди, қошларини чимириб узоқ ўйга толди, сўнг лаблари титраб сўради:

— Қаёққа?

— Кўриб турибсизки, ҳаммаёқ алғов-далғов, замон нотинч бўляпти, сиз ҳам қийналиб қолдингиз, бирон тинчроқ жойга бориб турсакми деяпман-да.

— Ҳаммаёқ алғов-далғов дегин, қаер ўша тинчроқ жой, ўғлим?

— Ҳиндистонми, Лоҳур ёки Истамбулми, Сизнинг ихтиёрингизда буёғи, дада.

— Менга қара, ўғлим, бу мен Маккаю Мукаррамага ният қилиб бордим, пайғамбаримиз пойи-қадами теккан жойга тиз чўкиб тавоб этдим, лекин ожиз бандасининг тавба-тазарруҳи инобатга олиндим, йўқму, бу бир оллонинг ўзига аён. Энди мени яна гумроҳ сўзлар айтиб, шайтон измига киришга мажбур этма, ўғлим. Шу тобда Истамбулу яна нима алламбалоларинг экан, бу дунёнинг боғи-эрами бўлса ҳам бормайман, болам, — Якубали хожи узоқ тин олди, Мирзо дадасининг гапи тамом бўлмагани учун сукут сақлади, — энди алғов-далғов деганинг рост, лекин нима бўлсаям бу ўзимизнинг юрт, унга қўл кўтармасан сенга биров тегмайди, ўғлим.

— Ҳукуматга қўл кўтармаган билан бой-бадавлат ўтканмиш, Шўро ҳоқимияти бойларни аямапти, дада.

— Нима қиларкан, оти ташларканми?

— Ундай-ку қилмас, ҳар қалай, ишнинг бориши яхши

бўлмайдиган кўринади. Миркомилни отиб ташлашибди (Жайнак Мирзо буни отасига айтмоқчи эмас эди, бўлмади).

— Шундай дегин, — Якубали хожи пинагиниям бузмай, гапида давом этди, — Миркомилни отиб ташлашибди дегин, ҳа... ҳукумат аввал бойни отиб ташлабдимми ё отмасдан аввал мол-дунёни берасан деб сўрабдимми?

— Буни билмадим, лекин бойки бор Шўролар уни ўз ҳолига қўймапти, дада.

Мирзо «билмадим» дейишга деди-ю, аммо Миркомилнинг ўлими ҳақида одамлардан эшитгани лоп этиб хаёлига келди:

«— Ҳо... дунёни-я, заводни-я, — дебди Миркомил уйига бостириб кирган Шўро вакилларига, — сенларнинг кўнгилларинг яна нимани истайди, хотинингни, қизингни ҳам бер дерсан ҳали.

— Ҳаёсизлик қилманг, бой.

— Бировнинг мол-мулкни берасан, деб зўравонлик қилаётган сен лаънатиларда ҳаё нима қилади. Менда ҳаё бор, диёнат бор билиб қўй.

— Сиз мол-дунёни ишлаб топмагансиз, бой.

— Ишлаб топмаган? Олло таолло осмондан, «Ма, Миркомил» деб ташлабдимми? Кетмон чопмаган бўлсам, мана бу калламини ишлатиб топганман, — Миркомил кўзлари чаноғидан чиқиб кетгудай бўлиб, бошига муштлабди, — ишламайдиган иш бўлса сен нега ўзинг мол-дунё орттирмагансан. Ҳа айт, айт, қани забонинг бўлса гапир.

— Мол-дунёни, заводни, ер-сувни топширасиз, бой, ҳовли-жойни бўшатасиз ҳали.

— Ҳа... Яна мол-дунёми, заводми, ер-сув керакми ҳали сенларга. Билиб қўйиш, менинг сендақа ялангоёқлардан қарзим йўқ, ҳақларинг бўлса муҳрим босилган қоғозларимни кўрсат, бўлмаса туёқларингни шиқиллатиб қол бу ердан, ҳамма еру, заводу, уй-жойларнинг васиқаси қўлимда. Бермайман, бермайман уни сен ялангоёқларга: бермайман!

— Унда отиб ташлаймиш, бой.

— Бир мириси йўқ Миркомил кимга керак итвачча, ма отиб ташла, — у аввал қўйлагининг тугмаларини узиб, кўкрагини очибди, сўнг тирсагини киндигига тираб, бармоқларини мушт қилганича қайтиб ўрнидан турмабди. Қизиллар Хаканнинг шундай юқорисида, кўмир ортилган эски вагоннинг орқасида Миркомилни итдай отиб ташлабди.

Буларни Якубали хожига айтиб ўтиришнинг ўрни эмас эди. Мирзо отасининг: «Ҳукумат аввал бойни отиб ташлабдимми ё отмасдан илгари мол-дунёни берасан деб сўрабдимми?» деганининг маъносини шундан кейингина англади.

Анчадан сўнг Якубали хожининг пичирлагани, кейин овози эшитилди.

— Ҳа... шундайми, ҳукумат бойларни ўз ҳолига қўймапти дегин, ке, сен мени бир пас ўз ҳолимга қўй. Якубали хожи толиққан, чарчаганди. У узоқ уйқуга кетган одамдай кўзини юмди, сўнг яна гапирди, — айтганча, бу дадамнинг бир оёғи гўрга осилиб қолди, ўлади-ю, ҳамма бало-қазога ўзим гирифтор бўламан деяётганинг йўқми, ўғлим?

— Ноқобил фарзандгина шундай ўйлайди, дада. Мана, ўзингиздан қиёс, сизни етмишдан ошган кекса демасдан қамашди-ку, эртага навбат менга келмайдими?

— Келса нима бўпти, болаларингниям қамашарканми?

— Бунисини билмадим. Ҳар ҳолда тинч қўйишмас.

— Ҳар қалай сенга қийин. Лекин менинг фикри ожи-

зимча, ўзинги Шўрога қўл кўтармасанг, сени қамашмайди. Уқигансан, бизда эса аҳли илм кам, уларга бойнинг боласи бўлсанг ҳам кўп керак бўласан, ўқиганлар кўпайиб, ҳукумат сенларга муҳтож бўлмай қолганида қамашар, шундайам бойнинг ўғлиман деб гердайиб юрсанг қамашади. Унгача замон тинчиб, дориламон кунлар келиб қолса ажабмас.

— Унда Шўрода юз йўқ экан-да, дада?

— Юз йўқ экан дедингми, бу бўрон ахир, бўронда юз-хотир бўлмайди, ўғлим.

Жайнак Мирзо гапга чоғланмоқчи бўлган жойда дадасининг, «мени ўз ҳолимага қўй» деганини эслаб тўхтади. Яқубали ҳожи сўзини унутган, ўғлининг жавобини кутиб турарди, Мирзодан садо чиқмагач, яна ўзи гапирди.

— Нега тинчиб қолдинг, гапир?

— Бўлмаса манави Тўхташ калнинг қўлига қараб яшаймизми?

— Аввало, Тўхташали хизматкоримиз бўлса ҳам ердан чиққанмас, у ҳам яратган эгамнинг бандаси-ю, пайғамбаримизнинг уммати. Андин қолса омаднинг навбати ялангоёқларга келган экан ва бу иш худонинг хоҳиши билан бўлаётган экан, тоқат этмоқдан ўзга чорамиз йўқ, ўғлим.

— Тоқат қилолмайдиганларнинг ҳоли не кечади, унда?

— Менинг аҳволим нима бўлади дегин. Бениҳоя иззат-нафсингни қадрлайсан, рости бу жуда улўф фазилят-у, аммо қариганигда ундан ҳам устунроқ кўнгил хоҳиши туғиладиким, буни сенга қандай айтсам экан, хуллас, гапнинг индаллоси мен шу тупроғу азмда ўлмоқни ихтиёр этаман, тобутимни сенинг, ёр-биродарларимнинг, ҳатто Тўхташалининг ҳам елкаларига қўйиб қабристонга элтиб боришларини истайман, энди англагандирсан.

— Менга эса алам қилади, дада.

— Йўқ, ҳали қараб тур, иш жа сен ўйлагандақа бўлмас. Шўрода юз бўлмагани билан камбағалда бор. Кўчада сени йиртиқ тўнда кўрган Тўхташали, извошда кетаётган бўлсаям тушиб сенга салом берганини билмай қолади, ўғлим.

— Болаларимга бир бурда нон тополмаётган бечора бўлсаму, Тўхташ калнинг саломини бошимга урамани, дада, қолаверса, ўзингиз айтгандай Тўхташ ҳам билмай салом бериб қўяди, холос.

— Билмасдан бўлсаям салом беришади. Бу болаларининг қорнини тўйдиришдан кўра улўфроқ, улар салом бермай қўйгунча ўнта қовун пишиғи ўтади, унгача фарзандларинг катта бўлишиб, ўзинг ҳам қаторга қўшилиб қоларсан.

— Инқилобнинг моҳиятини, Шўролар ниятини англамаяпсиз, дада, улар бизни қаторга қўшишмайди.

— Мабоодо қўшиб қолишса-чи, нима қиласан?

— Қўшишмайди.

— Мен сендан қўшишса-чи деб сўраяпман, унда Шўро билан борда бўласанми?

— Йўқ.

— Қўл кўтарасанми?

— Йўқ.

— Нима қиласан бўлмаса?

— Билмайман. Ҳеч нарсани билмайман.

— Рост гапиряпсан, ўғлим, ҳеч нарсани билмайсан, менам билмайман, ке дунёнинг бу савдоларини унут, мени ёлғиз қўй, чарчадим, яхшиси бир коса булоқ сувдан олиб кел, гузардан, Толзордан опкесанг ҳам майли, юрагим куйиб кетяпти, зора бир зум ором осам.

Гап ярмида қолди. Жайнак Мирзо дадасининг бу ер-

дан жилмаслигини, кўзи очиқ экан ўзини ҳам жилдирмаслигини англади. «Дадамнинг бемалол гапиршини қаранг-а, керагим бўлмай қолганида қамашармиш».

Эрталаб Мирзо отасини яна шу тахлитда кўрди. Гўё бу ҳолат яхшиликдай:

— Бугун рангингиз тузук, — деб аҳвол сўради.

— Рангимни қўй, ўғлим. Ке, мана бу ерда ўтир, — дадаси кўзи билан имо қилиб ёнидаги тўшакни кўрсатди, — сенга айтадиган кўпам гапим қолмади, буни насихат десанг ҳам, васият десанг ҳам ўзинг бил. Лекин эсингда туткил ўғлим, ҳали биров ўз юртидан кетиб рўшнолик кўрганмас. Шунийчун бу шахри-азимдан қадамингни узма, одамларнинг бўса-бўмас гапларига ишонаверма. Яшаб кўравер, иложи бўлмасаям яша, қамаса қамашар, бировни ўлдирмаган бўлсанг, Шўрога қўл кўтармасанг, беш-ўн кун қамашиб, бирон тайинлик гуноҳ тополмагач, қўйиб юборишади. Агар бу юртдан кетсанг, битта ўзингга қилмайсан ўғлим, фарзандларинг ҳам бир умр дарбадар ўтишади. Мабоодо улар қайтиб келишганларида ҳам бу заминни бемалол юртим дейишга тили боришмайди. Одамлар Жайнакнинг болалари десаям, бу юртнинг фарзандлари демайди, буниси ҳаммадан оғир, унда сен ҳам менга ўхшаб қариб-қартайиб қоларсан, лекин болаларингга қийин, увол. Бу ёғини сўрасанг сен-ку нари борса битта бойнинг боласисан, элнинг подшоси ҳам бировнинг юртига сиғмайди, ўғлим.

Яқубали ҳожи кўзини юмди, чарчадим деган сўзни ҳам айтолмади, у ўғлига қўлини силтаб сув олиб кел деб, ишора қилди. Жайнак Мирзо ўрнидан турди-ю, даҳлизнинг эшигини очганча бақирди:

— Ким бор!

Тожинисо бегим чала ўралган рўмолини қўли билан ушлаганича отилиб чиқди.

— Лаббай.

— Сув.

Жайнак Мирзо сув олиб кирганида дадаси беором бўлаётган эди, зўрға овози чиқди.

— Ёстиқни баландлат-чи, сувни ёнимга қўй, — Жайнак Мирзо тахмондан парёстик олиб дадасининг бошига қўйди, — ух... шукр, яратган эгамга минг қатла шукр, танам ором олди, сен ҳам бир пас дамингни ол энди.

— Мен ўтирибман-ку дада, нима қилибманки чарчасам.

— Йўқ, дамингни ол, аслида касал эмас, касалга қараган чарчайди, ўғлим, кўп ҳаялламай яна кирарсан, бир зум кўзим уйқуга кетса ажабмас.

Жайнак Мирзо хонасига кириб чўзилди. Унинг баданлари зирқираб оғрир, устига-устак толиққан, агар ихтиёри озгина измидан чиқса ғафлат уйқуси босишини ўйлаб чўчиди, энтикиб сергак тортиди. Лекин дадасининг илтижоли қарашлари хаёлидан сира нари кетмай борган сари яқинлашиб келаверди. У шундай яқинлашдики, шу тобда хонадан чиқмаса бу мунгли нигоҳларни бир умрга йўқотиб қўядиганга ўхшаб туюлди.

Йўқ, йўқ, ме... н ҳозир, мен ҳозир... Шундай ваҳимали хаёллар билан қанча дақиқа ўтди, билмади, кейин отасининг кўзлари кўринмай қолди.

Қани! Қани у... Унинг юраги шув этди, қандай чиқди хонадан, дадаси ётган уйнинг эшигини қандай очди... гўё буларнинг ҳаммаси тушдай эди. Боягина ўзи қўйиб кетган коса ағдарилган, отасининг қўли ҳали гиламга сингиб улгурмаган сувнинг устида эди.

— Дада!!!

Жайнак Мирзо отилганича падарининг очиқ қолган кўзларига кафтини қўйиб, қоғоқларини силади, сўнг мурданинг устига ўзини ташлаб бўкириб йиғлади.

Аҳмадбек ҳожи бир неча ойдирки, Рўзиохунбой боғининг этагидаги шаҳар ҳовлисида, неки бўлса яратганининг ўзидан, биз ожиз бандаларининг кўлидан не келур, деган ўй билан ишнинг ниҳоясини кутар, лекин бой кутган ниҳоя кўринмасди. Шундай безовта кунларнинг бирида тун ярмидан ошганда Аҳмадбек ҳожининг эшиги бемаҳал тақиллади. Анчадан бери уйқуси қочган Ҳожи ота дарбозабоннинг уйғонишини кутмай ўрнидан турди. Хизматкор даҳлизга кирганида у тўнани кийиб улгурган эди.

— Бемаҳалда ким экан сизни овора қилган, Салим-жон?

— Полтавский жаноблари ташриф буюрибди.

— Айтинг, кирсун.

Аҳмадбек ҳожининг сўзи тамом бўлмай хонага Полтавский кириб келди.

Полтавский бойнинг иш бошқарувчиси, суяган тоғи, ишончли одами, маслаҳатгўйи эди. Шу туфайли Ҳожи ота у билан иш юргузувчи сифатида эмас, шу мол-дунёнинг эгасидай муомала қиларди. «Пахтангизни нима қилмоқчисиз? Пулларингизни йиғиштириб олдингизму? Вексилларни қайтараман дебсиз?» — тарзида гапиришарди. Сўзлари, ҳатто талаффузи ҳам ўзбекдан фарқ қилмайдиган, фақат кўк, мовий кўзларигина уни бошқалардан ажратиб турадиган бу зиёли ҳам Ҳожи отага катта эътиқод билан, сидқидилдан хизмат қиларди. Лекин у Аҳмадбек ҳожини ҳамма қатори Ҳожи ота деб атамас, русча таомилга кўра фамилиясини айтар, пахта заводининг пештоқиға ҳам «Аҳмадбек ҳожи Темирбеков пахта заводи», деб ёздириб қўйганди. Полтавский бойга ёлланган эмас, аввалдан бирга ишлашар, унинг ота-боболари ҳам Чўриқбек, Пўлатбек, Темирбек деб аталган Аҳмадбек ҳожи сулосаси билан бирга ишлаб, бирга яшаган эди. Фақат шу бемаҳал кечагина Полтавский тарки одат этиб:

— Қани, Ҳожи ота, йиғиштиринг, — деб, ярим буйруқнамо мурожаат этди.

— Не гап, ўғлим?

— Фурсат ғанимат, йўқса бир-биримиздан ажраб қолурмиз. Дарвозада карвонбоши кутиб турибди.

— Оила, хотин-халаж не бўлур? Душман аларга тегмасму? Қуруқ қўл билан жилиб бўлмас, ўғлим.

— Болалару хотин-халажга сўнг одам юборурмиз. Аввал сизни омон сақламоқ даркор.

Аҳмадбек ҳожи салласини ўраб, кичкина сандиқчани Полтавскийга узатди. Бисотидаги ўлимлиги билан икки дона тилла лаганини чакмони орасига солди. Улар ҳовлига чиққанида, юлдузлар хира тортиб сўна бошлаган эди. Ҳожи ота карвонбоши билан кўришиб, Рўзиохунбой боғининг ниҳоясигача отнинг чилвиридан ушлаб пиёда юрди. Карвон Андижон музофотини ортда қолдириб, Арвонга етгандан дам олишди. Аҳмадбек ҳожи Учкўприкда илк бор пешин намозини безовталаниб, хаёли паришон аҳволда ўқиди.

«Ё тавба, нега индамайди бу ўрис ўғлим», деб ўзича пичирлади.

Карвон Қашқар томон бурилди. Ҳожи ота орқасига қайрилиб юридан, элидан бир умрга ажралаётганини ҳис этди, у кўксини нимадир тимталаётгандай секин ингради. Ақл бовар қилмайдиган бир дақиқада бутун ҳаётини хаёлидан ўтказди. Фарзандлари, набираларини кўз олдига келтирганида киприклари юмилди, ундан бир томчи ёш силқиди.

«Э парвардигори олам, неки қилсанг ўзингдан, сенинг амрингга итоат этмай, жонини асрамоқ ниятида қочиб юрган биз осий бандаларининг гуноҳини ўзинг кечир-

гайсан». У дастрўмоли билан кўз ёшларини артди. Хўл бўлган оппоқ соқолини бармоқлари билан тараб текислади. «Фалалло ҳайран хофизан, ваинно арҳаман роҳимин», деб, сафарга отланган кишининг йўлини хавфухатардан ҳоли эгтувчи калимани такрор этиб, Полтавскийга ўгирилди. У ҳамон индамас, хаёл сурганича келарди.

Карвон қўнолғадан тонг ёришмай йўлга чиқди. Улар Қашқар музофотига ўтишгач, карвонбоши отларнинг бўйинларига қўнғироқларини осиб қўйди.

— Насиб этса кун ботмасдан Қашқарга етиб борурмиз, — Полтавский Аҳмадбек ҳожига яқинлашаркан, гапида давом этди, — чопар юборайинми ё шундай кираверамизми?

— Бу аҳволда одам юборсангиз бўлмас, ахир биз совға салом билан меҳмонга келаётганимиз йўқ-ку, ўғлим.

— Умарохунбой унсиз кириб бораганимиздан ранжисмасмикан?

Полтавский 1892 йили Умарохунбойнинг Андижонга қилган сафарида Аҳмадбек ҳожининг кўрсатган илтифотларидан беҳад қувониб: Биз томон қадам ранжида этсангиз пойингизга бисотимни поёндоз этурман деб айтган гапини эслатиб қўйди.

— Йўқ, ўғлим, ранжисмас, сафаримизнинг маъносини англагач, тушунур.

Аҳмадбек ҳожи Полтавскийнинг ҳеч иложи бўлмагандагина қалтис ишга қўл уришини билса-да, нафасини ростлаб олган сўради:

— Уғлим, нега бундай тезлик қилдик, бошқа чораси йўқ эдим, бола-чақани олиб чиқишга улгуролмас эдикму?

— Йўқ, Ҳожи ота, буларнинг ҳеч имкони йўқ эди. Кўнглингизни тўқ тутингки, Шўролар сиз учун оилангизга зўғум этмайдир. Улар ишончли кишиларимизга тайин этилди, худодан тонишмаса болаларни олиб келишади.

Аҳмадбек ҳожи бир оз таскин топган бўлса-да, кўнгли ёришмас, дили вайрон эди. У босган излари томон ўгирилди, энди бу йўллардан орқага қайтиб бўлмас эди.

Ҳали тупроғининг нами кетмаган қабр устида тиловатни тамомлаган Жайнак Мирзо қафтларини очиб отасининг руҳига дуо қилди. Бир зум тупроққа юзини босди. Ё тавба, унинг димоғига отасининг ҳиди урилгандай бўлди. Бошини кўтаролмади. Энди қабр қаъридан унинг овозлари келар, зўрға айтилган сўзлар ғойибона куч билан жанангалар, қабристонни титратарди.

— Уғлим, бу шаҳри азимдан қадамнингизни узма, иложи бўлмаса ҳам яша... агар бу юртдан кетгудай бўлсанг битта ўзингга қилмайсан, фарзандларинг ҳам бир умр дарбадар ўтади... Мен сенга айтсам, ҳали биров ўз юртидан кетиб рўшнолик кўрганмас болам...

Энди овозлар тиниб отаси кўзига кўрина бошлади. У гўё қўш парёстик ичига чўкиб бораётган бошини хиёл кўтариб, қисқа, сийрак соқолларини қалтиратиб ўғлига тикилиб турарди. Мирзо бу даҳшатларга бардош беролмай тупроқдан бошини кўтарган бўлса-да отасининг руҳини жисмидан ажратолмади. У қабристон эшиги олдида нам тупроқ ёпишган тиззаларини қоқиб орқасига ўгирилди, отасининг бенишон сағанаси кўзига ўта ғариб, ўта мунгли кўринди.

Ё тавба, бутун Андижонни қафтимда кўтараман деб елкасини қоқиб юрадиган отамнинг топган жойи шу бўлдимми? Э-ҳа, ҳеч ким ҳеч нарсани нариги дунёга орқалаб кетолмайди деганими бу? Бир кунмас бир кун мен ҳам мунғайиб дадамнинг ёнига келарман. Жайнак Мир-

зо шу хаёллар билан ҳовлига кириб келганини сезмади. Аслида хонадон сув сепгандай сокин, осойишта кўринса-да, нотинч эди. Қаердандир овоз келгандай, кимдир пичирлагандай бўлди.

— Бойвачча ака, ташқиға ўтинг, ташқиға. — Мирзо боғ томонга юрди. Шундай анор тагида кўрққанидан ранги қув ўчиб ўтирган рафиқасини кўриб тутатиб кетди.

— Не гап?!

Тожинисо бегим учта ўғли, қизи Гулбаданни бағрига босганча қалтираб эрига тикилди.

— Сизни қидириб келишибди, сизни. Бизни кўрқитиб: бой боласи қани, қачон келади, қочиб кетмадимми, деб сўради.

— Ким?

— Қизил аскарлар, дадаси, қизил аскарлар.

— Падарига минг лаънат ўша қизил аскарларнинг, қани улар?

— Вой ўлай, секин дадаси, улар ҳовлида, йўқ уйда, кутиб ўтиришибди. Қочинг, қочинг, биздан хавотир оманг, улар бизга тегмасмиш.

Жайнак Мирзонинг қулогига ҳеч нарса кирмади. У қайрилмоқчи бўлиб турганида онасининг пинжиги кириб кўрқувдан жовдираб турган катта ўғли Остонабекка кўзи тушиб тўхтади.

— Сен нега қалтирайсан баччағар, қўлингга бирон нарса олиб онаннинг олдида турмайсанми, нобакор. Яна шундай мушикка ўхшаб ўтирганингни кўрсам бўйинингни узиб ташлайман, ярамас.

Мирзо бир қўли билан ўғлининг ёқаси аралаш ушлаб Тожинисо бегимнинг ёнига турғизиб қўйди, мана мундоқ тур.

Боғ томондан эркак кишининг овозини эшитган қизил аскарлар бой ўғлининг шундай ҳовли ўртасидан ўтиб кетганини сезишмай қолишганидан ўзларини қойишиб, яна қочиб кетмасин деган ниятда чиқиб келаётганларида Мирзога рўбарў келиб тўхтади.

— Ҳа, биродарлар, келинлар, нечук бизнинг кулбаи вайронамизга ташриф буюрдингиз, хизмат?

Қизил аскарларнинг бошлиғи ҳукумат одамларини менсимай довиюраклик билан муомала қилаётган бой боласига ҳайрон бўлиб тикилди.

— Бойвачча?

— Лаббай.

— Шўронинг сиз ва умуман бойлар хусусида хати бор.

Сариқ гимнастёрка ва шу рангда шим кийган, белини камар билан боғлаб, маузер тақиб олган, шапкасига латта юлдуз ёпиштирилган қизил аскар чарм папкасидан бир варақ қоғоз олиб ўқий бошлади.

— Шў... шў... ро ҳук... ҳу... мат... ни... қа... қа... ро... ри...

— Бу ёққа қара қизил аскар, қоғозингни менга бер, бу ўқишингда ё нафасинг ичинга тушиб ўласан ёки шомгача тамом қилолмайсан.

— Сизга ким ҳуқуқ берди, биз, яъни қизил аскарлар билан бундай гаплашишга? — У қўлидаги қоғозни Мирзога ўзи бердими ёки тортиб олдики билмади.

— Гап бундоқ, қизил аскар, — Мирзо қоғозга кўз югуртираркан мазмунидан воқиф бўлди, — ҳукуматингиз жуда адолатли қарор чиқарибди. Ерларнинг васиқасини беришимиз, ҳовли-жойни бўшатишимиз, дўконларнинг калитларини топишимиз керак экан, агар ўз ихтиёрим билан рози бўлсам қўл қўймоғим, мабодо қаршилиқ кўрсатсам олдиларингизга солиб ҳайдаб боришларингиз лозим экан, мана қўл қўйдим. — У чўнтагидан ҳужжатларга босиладиган муҳрини олиб, нафаси-

нинг ҳовури билан намлаб қоғозга урди, — қани буни катталарингизга обориб беринглар-чи, бу ёғига болачақага усти ёпиқ бирон хароба топиб берсаларингиз ҳаммаси сизлар айтгандай бўлади.

* * *

Жайнак Мирзо оиласига камбағаллар яшайдиган тупроқхона маҳалласидан кичкинагина ҳовли беришди. Замоннинг зайли, дунёнинг ташвишлари билан бўлиб улар бу жойга ўрганиб қолишди. Болалар ҳам кўчанинг тўпалончиларига қўшилиб элакишиб кетишди. Лекин қайсар, ортиқча ғурурли Мирзонинг хатти-ҳаракатларида Шўроларга хайрхоҳлик сезилмас, батрак ҳукумат раҳбарларига ўта нафратомуз назар билан қарар, уни яширмас, жисмидаги бу ғазабни ошкор этишдан ҳайиқмасди. Лекин Жайнак Мирзо бугун, фақат шу бугунгина, саҳар, тонготар маҳали тор, биқик ҳовлисининг тўкилиб ётган деворларига тикилиб ўйлай бошлади.

Нима қилдим энди... ётиб ейишга Яқубали ҳожининг мол-дунёси бўлганда ҳам майли эди, бир чеккасидан титкилаб, болларим оёққа тургунча иложини қилиб турардим. Эҳа... бош эгиб бораманми ўшаларнинг остонасига... бошимга оёқ қўйишса, пешонамга нуқишса нима қиламан?..

Укам бечорага ҳам қийин, кетмон дастасини ушламаган одам деҳқончилик қиламан деб ўн танобми, ўн беш танобми ерни олиб қолибди. Шўрода ҳам инсоф бор экан-ку, бола-чақанг билан тирикчилигингни қил деб, Сўпи қишлоқдаги ўз еримиздан бир шапалоғини қолдирибди.

Мирзо укаси Ҳалим бойваччанинг елкаларига ямоқ тушган қора тўнини, офтобда куйиб, қорайиб кетган жундор кўкраги, ич-ичига кириб, киртайиб қолган қопқора кўзларини хаёлига келтириб, юраги эзилиб кетди.

Ҳа... жигар экан-да, дон-дунинг бир қисмини ташлаб, бола-чақанинг ҳолидан хабар олиб турибди, бўлмаса ҳолимга маймунлар йиғлар экан.

Кеча қовун-тарвуз, ошқовоқ уруғи, яна нималарнингдир ташвишида укаси Ҳалим бойвачча шаҳарга тушган экан. Худонинг минг бир носасини қилиб ёлворса ҳам бир кеча дардлашиб ётмоққа ёнида қолмади, қош қорайган маҳал жилди. Жайнак Мирзо гўё укаси билан бошқа кўришолмайдиган одамдай елкасидан ушлаб ўзига тортиди, ундан гуп этиб, отасининг мазоридаги сингари нам тупроқ ҳиди димоғига урилди.

— Мени хижолат қиляпсан укам, ўзинг ҳам жўжабирдай жонсан...

— Қўйинг ака, — Ҳалим бойвачча мийиғида жилмайди, — қизик, бозор-ўчарга гузарга ўтсам одамлар Ҳалиям Ҳалим бойвачча дейишяпти. Хижолат бўлиб кетар экансан, уялдим.

— Нега, нега уяласан?

— Кўриб турибсиз-ку, мана шу усти-вошда Ҳалим бойвачча деса...

— Ҳа йўқ, бойваччалик бу лаънати кийимларда эканми, — Мирзо кўйлагининг ёқасидан, костюмининг баридан тортиб қалтиради, — бойваччалик ғуруринг мана бу кўкрагингда, — Мирзо укасининг очиқ кўксига муштлади, — ундан Шўролар юрагингни ўйиб олиб ерга кўмганларига ҳам, одамлар Ҳалим бойваччанинг гўри дейишади. Шу юртда, шу маконда бўлсакки бойваччамиз, бошингни баланд ушлаб юргин укам. Ҳали бир қарорга келайин, балким бу лаънатларнинг олдида бўйин эгиб борганимдан кўра, ёнингда кетмон чопиб, мана бу чопонингни кийганим афзалроқдир.

— Қўйинг ака, бу гапни жаҳл устида айтдим денг. Сизга кетмон ушлатиб қўймайман.

— Нега?

— Йўқ денг, менинг йўригим бўлак, сўзингиздан қайтинг.

— Нега?

— Сиз кетмон ушласангиз, мен Мадаминга йигит бўлиб кетаман, — Ҳалимбойвачча Мирзога шундай тикилдики, укаси шу тобда бир ҳовуч уруғини белига бойлаб олган дехқондан кўра, арғимоқ отга миниб, Шўролар маҳкамасига бостириб келаётган Бекнинг паҳлавонига ўхшаб кетди.

Мирзо укасига нимадир демоқчи эди, у қайрилиб эшик томон бурилди.

— Ундай қилманг, ундай қилманг, ака, сиз борсангиз мен йўқман...

Ҳалимбойваччанинг овози ним қоронғи кўчада ғойибдан келаётган товушдай пастқам маҳалланинг деворларига сингиб кетаётган бўлса-да, лекин у тоғу-тошларга урилиб қайтган акс-садолардек Мирзонинг жисмидан сира узоқлашмади. «Сиз борсангиз мен йўқман!» Қайдан келяпти бу нидолар, қайдасан жигарим, қайдасан!

Мирзо хаёлида укасидан айрилиб, ёлғиз қоларкан, сергак тортиди. Икки-уч эшик наридан карнай овози эшитилди, — «Қизиқ, тупроқхоналикларга карнайдан теккан эканми, эчкиси турсаям том тепасига чиқиб олишиб, карнай чалишар экан-да», — деди ичида, сўнг мийиғида кулди. Бошини ердан кўтармай, секин орқага қайтди. Уйини ўша боғ ҳовлиси деб ўйлаб, пешонаси деворга теккудай бўлиб тўхтади. Орқасига ўтирилди. Шундай айвон ёнида устунга ўхшаб, қотиб турган нарсанинг нималигини билиб улгурмай, «Жайнак!» деган товушдан чўчиб тушди.

Жайнак қаршисида Ҳайдарбекни кўриб, юраги ҳаприқиб кетди. Сўнг, гўё ўзини ҳеч нарса сезмаган одамдай хотиржам кўрсатишга уриниб гапирди.

— Эшикни тақиллатиб кирсанг ўласанми?

— Йўлбарсга ўхшайсан, юрагинг йўқ, ҳа... чўчинг, кўрқдинг...

— Мени чўчитолмайсан, ЧК ходими, — Жайнак Мирзо қулочларини ёзиб, дўстининг бағрига кириб кетгудай бўлиб омонлашди, — шошиб турибсан, ҳа... шошиб турибсан, бирров кириб ўтмоқчи бўлдингми? — деб Ҳайдарбекнинг қулоғига пичирлади.

— Шошиб турганим рост, лекин бирров кириб ўтмоқчи бўлганим йўқ. Ҳамма нарсани эшитиб, суриштириб келяпман. Мана ўртоқ Лениннинг сўзи, кўриб қўй бойнинг боласи, — Ҳайдарбек қўйин чўнтагидан ўроғлик газета олиб, қамчи дастасига ўхшатиб силтади, — энди бош эгасан, эгмасанг мана бу тўппонча билан уриб эгаман бошингни.

— Эг, эг, тўппончангнинг кучи етсаки эг. Ҳа... майли, сенга эгилган бошни қилич кесмас. Қани юр, ичкарига кирайлик, биз ҳам одамларга ўхшаб бемалол, бир пиёла чой ичиб, гаплашиб ўтирайлик.

— Мен сени олиб кетгани келдим, Жайнак.

— Қаёққа?

— Самарқандга, ўртоғингнинг ёнига, ёки мен билан Тошкентга жўнайсан. Кечлаб келаман, ўйлаб тур, мен жилдим бўлмасам. Болаларингга айт, битта ош дамласин, жудаям ошингни соғиндим, Жайнак.

— Ҳой тўхта, мундоқ гапингни тушунтир... — Мирзо ҳай-ҳайлаганча қолди. Ҳайдарбек хайрлашмасдан чиқиб кетди.

* * *

Ҳайдарбек табиатан ақл-идрокли, серғайрат йигит бўлиб, уни Жайнак Мирзога беғубор болалик ҳада этганди.

Мирзонинг дадаси Яқубали ҳожи ўзларидан икки маҳалла наридаги Абдулвоҳид пахтафурушнинг ҳовлисига бирга олиб борган, қайтишларида Мирзо остонада хизматкор хонадонидан келаётган ажиб бир хиргойини эшитиб тўхтаган эди. Сўнг дадасидан ижозат сўраган, ажралиб қолганди. Уша кун хизматкор Ҳайдарнинг бойваччага ортиқча такаллуф этмай, муомала қилгани хотирасида ўрнашиб қолди. Шу-шу Мирзо уни йўқлайдиган, Абдулвоҳид пахтафурушнинг уйига тез-тез борадиган бўлди. Кейин улар бир-бирлари билан оға-инидай садоқатли дўст бўлиб вояга етишди. Ўртада Мирзо, отасининг: «Сен кимнинг ўғлисан!» деган таъналари, дўқларидан чўчимади, охири: Оллонинг иродаси бу, деб падарини тинчитди.

Буларнинг ҳаммасини Ҳайдарбек эшитган сари бойвачча дўстига меҳри, садоқати ортиб бораверди.

Мирзо Германияга тараддуд қилаётганида Ҳайдарбек хўжайини Абдулвоҳид пахтафуруш билан Петербургга кетган эди. У ерда Ҳайдарбек инқилобнинг оловига тушиб қолди. Аввал қаровсиз болалар билан бирга таълим олди. Кейин уни бир меҳрибон қўл мана шу жанговор йўлларга элтувчи қайноқ ҳаётга олиб кирди. Ниҳоят Туркистонда Совет ҳокимиятини мустақамлашнинг айна қизғин кунларида Ҳайдарбек ўз юртига ЧК ходими бўлиб қайтди.

Бойвачча билан ЧК ходимининг кўнгилларини бири-бирига боғлаб турган ипларнинг тарихи шугина эмас, узоқ, жуда узоқ эди. Лекин ҳозир Мирзога буларни ўйлашнинг имкони йўқ, уни Ҳайдарбекнинг олдига ташлаб кетган икки йўли қийнардди.

«Не қил дейсан эгам, ўзинг мадад бер!» — Жайнак Мирзо ич-ичидан эзилиб чиқаётган дарднинг ифодасини инграгандай зўрға пичирлади.

Мирзо яна шу тобда ҳамма нарсадан воз кечиб, бошини бу заминдан узоқларга, поёни йўқ кенгликларга олиб кетмоқни истади. Лекин кўз олдига падари бузрукворининг илтижоли нигоҳлари пайдо бўлди. «Қаер, ўша тинчроқ юрт, бола!» деган титроқ товуши эшитилди, эшитилди-ю, ўз ўйидан ўзи чўчиб тушди.

Ҳайдарбек кириб келганида Мирзо шундай ҳаяжон билан ёнарди.

Мирзога ош татимади, еган таоми майда-майда ўткир суяк парчаларидай ичини тирнади. Ҳайдарбек тўйиб тановул этди, босиб-босиб кўк чой ичгач, дўстига тикилди.

— Хўш, мана энди одамга ўхшаб гаплашиб олсак, бўлар, нима қилдик, бирон жўяли ўй ўйлагандирсан?

— Қўй, Ҳайдар, ўзингга ташвиш орттириб нима қиласан, тинчгина дехқончилик қилайинми деяпман.

Ҳайдарбек қўлларини деворга ёзиб кулди.

— Сен-а, сен дехқончилик қиласанми, қовун билан бодринг уруғини ажратолмайдиган сен бойвачча кетмон чопасанми, қўй, ёлғонингни йиғиштир, ке, яхшиси Самарқандга юра қол, менинг айтганларимга ишонмасанг, Файзуллага инонарсан ахир.

— Бордим, ундан ҳам юрагимдагини яширолмадим, отасидан юз ўгириб, элга бош бўлгани менга маъқул тушмади.

— Ўзига айтдингми?

— Ҳа.

— Эсингни ебсан бойвачча, Файзулла Совет ҳокимияти учун қилган бу фидойиликни.

— Менга қара, Ҳайдар, йўлингдан қолма, отасидан кечиб қилган фидойиликни мен сариқ чақага ҳам олмаман.

— Сенинг нимага олишинг, олмаслигининг аҳамияти йўқ бизга, уни Совет ҳокимияти ҳурматини бажо этиб қўйибди.

— Мен буни ҳурмат демайман, ўзимга қолса отамдан, авлодларимдан кечиб Совет ҳокимиятига хизмат қилмайман.

— Нима қиласан бўлмаса, Махсумнинг отига мингашасанми, Мадаминга пир бўлиб, босмачиларга фатво бериб юрибди эски қадрдонинг.

— Бас қил, менга босмачи дема уларни.

— Нима дейин?

— Нима десанг дегину, босмачи дема, босмачи бўлиб энангнинг ерини босиб олибдими улар?

— Пешонангдан отиб ташлаш керагу, яна индамай юрибмизда...

— От, отиб ташла, сенингча одамлар бегоналарга ўз ерини икки қўллаб бериб қўйишинми?

— Уйлайсанки ўша Мадамин юртни ҳимоя этиптими, ахир ўз кишиларимизни ўлдириб, норасидаларни етим қилиб, қизларимиз, сингилларимизнинг номусини оёқ ости қилапти-ку. Бўлмаса, нега ўтирибсан бу ерда, бор, ўшаларнинг ёнига бор. Молужаҳонингни қайтариб олишга чоғлан!

— Ушанда бемалол отардингми?

— Ҳа... гапнинг индаллосини айтдинг, Жайнак. Ростданам отардим, аввал болалигимизда қучоқлашиб ўйнаган елкаларингдан қучиб, пешонангдан ўпиб, ўша ўпган жойимдан «Совет ҳокимияти учун!» деб отардим, кейин жанозангни ўқитиб, ўзим тупроққа кўмардим, мозорингда тиз чўкиб йиғлардим, билиб қўй.

— Не қилайин бўлмаса, инонмасам Шўрога, изниҳтиёрим ўзимга бўйинсунмаса, қандай ишлайин, Ҳайдар?

— Элим деб ишлагин, ўзбегим деб ишлагин, шунда ҳам кўнглинг чопмаса, шунда ҳам ишонмаса Шўро сенга, унда ихтиёринг.

— Жиласанми, ё қоласанми шу кеча?

— Жиламан.

— Унда тонг отгунча муҳлат бер менга.

Шу оқом зумрад кечалар зимистонга айланди, тонг отмади, тонгнинг отмоғи қийин бўлди, қуёш ҳам Мирзонинг нидосини кўтаролмади, кўз ёш тўкиб кўзғолди ётоғидан, само — самога ўхшамади, мотамсаро юзига қора парда тортди осмон ҳам...

Жайнак Мирзо сузилиб келаётган уфқнинг оқаришини интиқ бўлиб кутди останада.

Узоқдан кимнингдир шарпаси сезилди, Ҳайдарбек ёруғлик бўлиб кўринди унга, ёруғлик қайдасан!

* * *

Паркент тоғларининг ёнбағрида паст-баланд пастқам уйлар бор. Пастқам уйларнинг адоғи сой, сойнинг атрофи ғужғон бўлиб ўсган жийда, жийдазор этаклари ям-яшил яйлов.

Жайнак Мирзо ҳар йил баҳорда ана шу оппоқ бўлиб очилган жийдаларнинг шабадалар тепага элтгувчи муаттар ҳидидан тўйиб-тўйиб нафас олар, руҳи тетиклашиб тутқич бермас хаёлларнинг оғушига фарқ бўларди. Лекин бу ширин хаёллар турфа тусда товлангувчи камалакдай бир зумгина, бир дақиқагина эди холос. Унинг бу оромли дамлардан яйраб, хаёллари билан узоқ ошно бўлмоққа энди вақти йўқ эди. У танҳоликнинг тинимсиз меҳнатига кўниккан, ундан жисмини ажратиб олмоқни хаёлига келтирмасди.

Жайнак Мирзони бу тоғлар орасига Ҳайдарбек кафолат хати билан маориф инспектори қилиб қўйиб кетди. Аввалига ётсираш, бегоналик уни қийнади. Кейин эса Мирзони одамларнинг ўша баланд тоғлардай улуг қалби, покизалиги ўзига ром қилиб олди. Ҳеч ким уни

бойвачча демади, «Жайноқ оға» деб атаб, ўзларининг тоғлиги қилиб олишди. У ўша тоғ ёнбағридаги пастқам уйларнинг бирида истиқомат қила бошлади. Унинг уйига йўл чеккасидаги тош зинапоядан чиқилар, чап томонга қайрилишда қоялар орасидан униб чиққан наъматакдай бир тупгина ёввойи олча бор эди. Гўё бу олча Мирзонинг ёлғизлиги рамзидай узоқдан мунгли, доимий тоғ шабадасида сокин силкиниб турарди. Бир сонагина уйининг олди кичкина айвонча эди. Мирзо уйга фақат ётишгагина келар, деярли қозон осмас, баҳор бошланди дегунча чой ҳам қайнатмасди. Қирчирларини ким олиб, ким қўйиб кетганини ҳам билмас, унинг кичкина қулфини калити доимо эшигининг тепасида осиглик турарди. Жайнак Мирзо аввалига бунга кўниколмади, бойваччалик ғурури қанчалик устун келишига қарамай, рўзғор ташвишлари билан ҳукумат ишини бирга қилолмади. Кейин одамларнинг ҳаракатлари беминнатлигидан, ўзига ҳурмат, эҳтиром эканидан севиноиб кетди.

Бу ерда у тоғликларнинг бир ҳовуч болаларини бир вақтлар Туркияда таълим олиб, шу ерда ўтроқ бўлиб қолган «Нўғой домла»нинг ўғли Мидхат афанди билан бирга ўқитарди. Мидхат афанди математика, химия, табиётдан, Мирзо эса адабиёт, тарих, жуғрофиядан дарс берарди. Дарсдан сўнг у районга ўтар, маориф бошлиғи тахлаб қўйган бир олам ишларни кўриб чиқар, ёзув-чизувларини тайёрлар, яна бошлиқ билан отда тоғнинг узоқ чеккаларига борар, мактабларнинг аҳволини, ўқишларини суриштирарди. Баъзан йўл-чўлда қолиб кетар, саҳар яна сабоғига етиб келарди.

Мактабда китоблар етишмас, дафтар, қалам, қоғозлар топилмасди. Мирзо буларни ўз ёнидан сарфлаб, Тошкентдан олиб келар, тоғлиқлар буни билар, сезишар, лекин индашмас, яхшиликларини биз баён этганимиздай изҳор этишарди.

Жайнак Мирзо ҳар йил баҳорда кичкина айвончасининг устунига суяниб фарзандларини ёзги таътил чоғида олиб келишни ўйласа-да, лекин ҳеч бунинг иложи топилмасди.

Шу йил маориф бошлиғининг ўзи Мирзонинг бардошига чидамади. «Ҳеч бўлмаса болаларингизни меҳмонга бўлсада олиб келинг» деб астойдил ранжиди.

Жайнак Мирзо бу йил ёзнинг аини пишиқчилик чоғида, ўғилларини укаси Ҳалим бойваччанинги ёнига қолдириб, Паркентга хотини билан қизини олиб келди. Ҳозир Тожинисо айвоннинг бир чеккасидаги ғиштин ўчоқда ошга тараддуд қиларкан, қачондан буён пастга тикилиб турган эрига қайрилиб гапирди.

— Вой бўй, сувларининг тиниқлигини, муздайлигини қаранг, қозон ювнинг келмайди-я, тўйиб-тўйиб ичаверсанг.

Эри овоз бермади. У пастликда, жийдазорга етмасдан, сўқмоқ йўлнинг чеккасидаги «Қора тош» устида, сув париларига ўхшаб, ёлғиз ўтирган қизига тикилганча хаёл сурарди.

Аслида Мирзога шу тоғлар орасида яшаётгани гўё неча йиллардан буён уйғонмай туш кўраётганга ўхшарди. Бу ҳайбатли баланд тоғ этаклари унга худди жаннатдай, одамлар жамики ғам-андухлардан холи бўлгандай туюларди. Фақат бехос ўз дарди ёдига тушса, уйқудан чўчиб уйғонгандай ҳушига келар, ўзининг қайдадир омонат ўтирганини англади.

— Қизингиз тинчиб қолдими?

Жайнак Мирзо хотинининг овозини эшитган бўлса-да, яна ун бермади. Унинг кўзига Гулбаданбегим борган сари кичрайиб, «Қора тош»нинг бир парчасига айланиб кетаётгандай кўриниб кетди.

Анчадан кейин Мирзонинг овози эшитилди.

— Үтирибди, ху... ана ўтирибди. Мен уни сойнинг нарёғига олиб ўтай, у ерда булоқ бор, кўрсатайин, бир кўнгли ёзилсин.

— Ҳаяллаб қолманглар, ҳали замон ошни дамлаб қўяман,— Тожинисо бегим майда шохларни тиззасига уриб синдириб, ўчоққа ташларкан, тутаётган шохларни «пуф»лаб ёндирди, сўнг кўзларини ишқаб орқасига ўгирилди. Бу чоғ Жайнак Мирзо аллақачон пастга тушиб, узоқлашиб кетган эди.

* * *

Тожинисо бегим сабини тобига келтириб, қозонга сув қўйди, ўчоқ ичкарисидоғи чўғларни олдига тортиб, устига кўмғон қўйди. Сўнг қозон тагига бир неча қуруқ тараша ташлаб, «Ота-бола намунча узоқиб кетди» деб, ўзига-ўзи гапирганича ўрнидан туриб пастга қаради, узоқдан эри билан қизининг қорасини илғағач, ошни дамлашга уннади.

Мирзо билан Гулбаданбегим кириб келганида Тожинисо бегим, юзлари олов тафтидан қип-қизариб кетган, кўзлари шодликдан чақнаб дастурхон ёзаётган эди.

Ота-бола тўшакка ўтириб улгурмай оналари чой дамлаб кирди, Мирзо нон синдираётган эди аёли дастурхон чеккаларини текислаб: «Кўпам нон еманглар, бир қозон ош дамладим» деди.

— Кўрқма, ошинг қолмайди, униям еб қўямиз,— Мирзо «шундайми қизим?» дегандай Гулбаданбегимга қаради.

— Еймиз, бувижон, еймиз.

— Яхши жойлар эканми, нималарни кўрдинглар, Гул,— деди Тожинисо бегим.

— Вой бўй... бирам гўзал, бирам ажойиб жойлар эканми, қараб кўзингиз тўймайди, бувижон. Соининг нарёғида бир-биридан чиройли булоқлар бор экан, кичкиналари бирам шириней. Сувлари муздай, муздай, эринмай ҳаммасини санаб чиқдим. Кичкиналари ўн бештайкан, ўрталари етита, биттаси ка...ттайкан, бувижон. Буниси нега катта деб дадамдан сўрасам, бу мана шу булоқларнинг онаси дедилар, отаси-чи десам, оталари урушга кетган, қайтиб келмаган дедилар. Шундайми бувижон, ростми шу дадамнинг айтганлари-а?

— Энди бир замонлар бу ерда уруш бўган бўса, биттаси йўқ бўлиб ернинг тагига кириб кетгандир, қизим.

— Вой, сизам дадамнинг гапини гапирманг, бувижон. Мени алдадингиз-а, дада?— Гулбаданбегим дадасига қаради.

Жайнак Мирзо кулди:

— Тоғликлар шундай дейишади,— деб қўя қолди.

— Уша булоқнинг ёнида ухлаб қолса ҳеч нарса бўлмайдимми, дада?

— Йўқ, ҳеч нарса бўлмайди.

— Ажина йўқми?

— Тоғда ажина нима қилсин, қизим.

— Вой, ростданми дадажон?

— Ҳа, ростдан, қизим.

Гулбаданбегим индамай, секин ўрнидан туриб, дадасининг орқасига ўтди. Кўзларини унинг елкасига ташлаб, юзларини қулоқлари тагига ишқабди.

— Бизларни тупроқхонага ташлаб, ўзингиз заб баҳаво жойга кевобсиз-да, а, дада?

Тожинисо бегим кап-катта қизининг дадасига осилиб, эркаланаётганидан ҳайрон бўлди, ундай қилмас эди, хижолат чекди. Сўнг қизининг кўзлари бирам ғариб кўринди, Тожинисо бегим чўчиди, қизи ўзига омонатдай туюлди, эртами, кечми ундан айрилиб қоладигандай юрагини ваҳима босди.

— Бўлмаса мен билан шу ерда қола қол, қизим.

— Йўқ, қолмайман, дада, тупроқхона бўсаям ўзимизнинг маҳалла тузук. Анови оқ оти бор ўртоғингизнинг қизи: «Қоядан ўзини ташлаган жасур қиз» деган эртақ айтиб берди, йиғладим. Ҳеч бундайин эртақ эшитмаган эдим, дада.

— Жойингга ўтир, ошни сузаман,— деди Тожинисо бегим қизидан норози бўлган оҳангда.

Қизи жилмади.

— Сиз яна қоласизми, дада?

— Йўқ, қизим, бу йил ижозат оламан, яқинда Тошкентда йиғин бўлади, ўшандан кейин уйга қайтаман.

— Бу йил кетамиз десам, анови оқ оти бор ўртоғингизнинг қизи: «Биз Жайноқ оғани ҳеч қаёққа юбормай-миз» дедилар.

— Барчиной дегин.

— Ҳа, Барчиной, Барчиной, исмлари ҳам бирам чиройли... Сизни нега «Жайноқ оға» дейишади, дада? Энди Жайнак Мирзо ҳам ҳайрон бўла бошлади, қизи бундай бемалол эркаланмас, кўп гапирмас эди.

— Ҳурмат қилишса керак-да, қизим.

— Бу йил ростдан уйга қайтасиз-а?

— Ростдан, қизим.

— Қаранг, ёлғон десангиз, анови жасур қиздай мен ҳам ёнингизга келиб, ху... баланд тоғнинг тепасидан ўзимни ташлайман, дадажон.

Жайнак Мирзо елкасидан қўлини ошириб, қизининг пешонасини ушлади.

— Иситмаси бор одамдай гапирасан-а, тур, бувинг овқатни олиб киярпоти, қараш.

Тожинисо бегим гуллик сопол лаганга ош сузиб келди. Овқат иштаҳа билан тааммул этилди. Фақат Гулбаданбегимгина дадаси билан онасини гапга тутиб ошга қўл узатиб турса-да, тайинлик овқат мади.

Ташқаридан эшик қия очилиб, қизил гуллик чит кўйлак кийган, баланд бўйли, қўлида коса, устини сутга қорилган патир нон билан ёпиб олган, дуркун қизининг ярим қиёфаси кўринди.

— Кир қизим, кир Барчиной,— Жайнак Мирзо ўрнидан турди.

Тожинисо бегим лаганни бир чеккага суриб, Барчинойнинг қўлидан косани оларкан:

— Нега овора бўлиб юрибсиз,— деди.

Барчиной Жайнак Мирзонинг ўрнидан турганидан хижолат чекди. Гулбаданбегим косанинг устидан нонни оларкан, чеккалари сап-сарик, коса тўла қаймоқни кўриб хурсанд бўлиб кетди.

— Отам, Жайноқ оғанга айт, эртага овга чиқар экан-миз, дедилар.

— Ҳа, қизим, ўртоғинг билан жиндак ош егин, отангга, Жайноқ оғам, албатта саҳарлаб келар экан деб айт.

— Ҳа, қизим, ўртоғинг билан жиндак ош егин, отангга, Жайноқ оғам, албатта саҳарлаб келар экан деб айт.

— Ҳа, қизим, ўртоғинг билан жиндак ош егин, отангга, Жайноқ оғам, албатта саҳарлаб келар экан деб айт.

Гулбаданбегим шундай майин гапирдики, овозлари жаранглаб чиқадиган Барчиной, беихтиёр хонтахта ёнига чўккалади.

Тожинисо бегим лаганга қозондан ош сузди, устига юпқа оқ нон ёпиб, Барчинойнинг туришига тайёрлаб қўйди.

Жайнак Мирзонинг оиласи билан роҳатланиб, дастурхон устида ўтиргани шу бўлди. Тожинисо бегим «Отин буви» бўлиб тоғликлар орасига сингиб кетди, Гулбаданбегим Барчиной билан жажжи булоқчалар, онабулоқ бўйига боришдан чарчамади.

Мирзога берилган ижозат катталарнинг эсидан кўтарилди. Ҳамма август ойи охирида очиладиган маорифчиларнинг қурултойига тайёргарлик билан овора бўлиб, ишга шўниги кетишди.

Йиллар инсон жисмидаги оғир азоб, дардни ҳам эсдан чиқаради. Толиққан вужуд офтобдан нур эмиб, секин-аста оёққа тура бошлайди. Фикри ҳам тиниқлашиб, ҳаёт қайта унинг кўзига гўзал кўринади. Одамлар товуши жарангли, мусаффо, меҳри эса вужудига ором бахш этувчи улуғвор туйғу бўлиб туюлади.

Жайнак Мирзо жисмига теварак-атроф билан одамлар шундай ёқимли бир оҳангда жо бўлаётган эди. Айниқса, бугун унинг вужуди неча йиллардан буён бундай оромни сезмаганди. Шунданми у ҳашаматли «Колизей» театри залида қўлидаги кичкина дафтарчасини айлантириб, нотиқнинг сўзларини тингларкан, мийғида хуш жилмайди. Ёнидаги раҳбарлардан бири тирсаги билан Мирзони туртди. «Бирон нарса қораланг, сизни оёғингизни чалиштириб, хаёл суриб ўлтиришга олиб келганимиз йўқ», дегандай қўлидаги қоғоз, қаламга ишора қилди.

Мирзонинг хаёлидан эса танаффусда маърузачи ёнига ўтсаммикин деган ўй ўтди. Ҳали бораман, кечки мажлисдан чиқишда учрашаман деб ўзини-ўзи алдади. Ниҳоят, эртаси Файзулла Хўжаевнинг область вакиллари билан алоҳида учрашиш пайтида Мирзога кўзи тушди. Жуда ажойиб бўлди бу нигоҳларнинг учрашуви. Унсиз, мунгли, ҳасратли, аламли...

Файзулла Хўжаев «Колизей» биносининг ўзига ажратилган кичкина хонасида дўстини кутиб ўтирарди. Улар қучоқ очиб кўришишди-ю, аввалига гаплари қовушмади. Ўртада ўтган узоқ йиллар бегоналиги кўтарилиб кетгунча анча замон унсиз қолишди. Файзулла Хўжаев Мирзони ҳамма нарсани айтишга, яширганларини мажбур қилиб бўлса-да гапиртиришга ундади. Сўнг ўйга толгач, дўстига ўғирилди.

— Ҳа... шундай дегин. Энди менга қулоқ бер, гапнинг индаллосини айтиб қўя қолай, ишингни йиғиштир, Жайнак. Не бўлса-да Паркентда муаллимлик қилишдан кўра зарурроқ ишлар бор сенга. Тиллони оёғи тагига берки-тиб, сартарошлик қилишнинг кези эмас ҳозир. Қурултой бекилади-ю, уч кун муҳлат билан уйингга борасан, сўнг қайтасан бу ерга, кейин Москвада, халқ комиссарлар совети ҳузуридаги дипломатия мактабида ўқийсан. Ахир биз ҳам мустақил жумҳуриятмиз, биронта мусулмон мамлакатида ённки Оврупода бизнинг ҳам мухтор элчимиз турса, бу мамлакатимиз учун шараф, англадингми?

— Сен мени ўзингнинг тарозингга солма, Файзулла, қўй.

— Кимнинг тарозисига қўяйин сени, айт, тарозингнинг палласи бошқа бўлганида бунча ишлар қилиб, сарсон бўлиб юрмасдинг, биронта анови кўрларнинг орқасидан эргашиб кетардинг.

— Ихтиёр-измим сенинг қўлингга бўладими?

— Нима деганинг бу, ҳеч кимнинг ихтиёр-изми менинг қўлимдамас. Совет ҳокимияти учун сидқидилдан хизмат қилсанг бас. Немис забони ёдингдан кўтарилмагандир?

Мирзо мийғида кулди:

— Қайдам...

1933 йилнинг кеч кузида Жайнак Мирзо Москвада, Қизил профессорлар институтининг дипломатия бўлимини тамомлади. Сўнг Файзулла Хўжаевнинг шахсан тавсияси ва кафолати билан Афғонистонда мухтор элчининг махсус ёрдамчиси бўлиб ишлади. 1936 йилнинг ёз пайтида Москвага дипломантларнинг ички Семинар кенгашига келди. Кенгашдан сўнг уларнинг бир группасини ажратиб олиб, алоҳида курсда ўқита бошладилар.

Мирзо поезд филдиракларининг бир маромда «тақатук», «тақа-тук», «тақа-тук»лаб келаётган овозига қулоқ тутиб узоқ хаёлга толди. Тобора олдинга интилаётган поезд ойнасидан шаҳар ташқарисидagi уйларга қараб диққати чалғиди. Кейин ойнага юзини яқинлаштириб, пешонасини теккизди, унинг соғуғидан бадани жунжикиб хушёр тортди. Шу чоғ хона эшиги тақиллаб ичкарига тўлагина, бежирим аёл кириб келди.

— Тошкентга яқинлашяпмиз, нарсаларингизни олдик, ўзингиз дам олиш хонасига тушаверадиган бўлдингиз.

— Раҳмат.

Аёл Мирзонинг бирон нарса дейишини, ўзига қайрилиб қарашини анча кутиб турди, лекин у ойнадан кўзини узмагач, индамай чиқиб кетди.

1937 йил. Бу гал Жайнак Мирзо Москвадан таъби хира бўлиб қайтаётган эди. У ҳар гал кўришадиган, ишлари юзасидан маслаҳат сўраб борадиган бир қанча кишиларни, баъзи раҳбарлар, ўзларига дипломатиядан маъруза ўқийдиган олимларнинг кўпларини кўрмади. Айтишларича, қамалганмиш. Ё тавба, улар Инқилоб қилишган-ку? Совет ҳокимиятини ўрнатишган-ку? Наҳотки ўшалар ўз қўллари билан қурган давлатга ўзлари қўл кўтарса-я! У яна бир-бирдан чалкаш сўроқлар чирмовига тушиб қолди. Бирдан дадасининг гаплари эсига келди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. У худди кечанига кўргандай қаршисида тикилиб турар, секин гапирарди. Нима деган эди ўшанда, «Шўролар сендақаларсиз ўзлари ишни битқазадигон бўлиб, сенинг керагинг бўлмай қолганида қамашади» деганмиди. Ҳа шундай, худди шундай бўлмасаям шунга яқинроқ эди. Наҳотки дадамнинг айтганлари рост бўлиб чиқса? Мен келиб-келиб шу бугун Совет ҳокимиятига керак бўлмай қолсам? Менинг англаганимни замон билмаса. Ёки кимдир тушунмаса, ишонмаса, душманлар қаторида ўлиб кетавераманми? Буниси алам қилади. Уша йигирманчи йилларда, куйик билан ёнаётган дамларимда отиб ташлаганида ҳам майли эди. Энди қийин, пок қалб билан бегуноҳ, бегуноҳ бўлса майли-я, юртга душман бўлиб ўлиш қийин. Жайнак Мирзо ўйлаган сари ҳеч нарсага тушунолмас, саволлар бирин-кетин қаторлашиб келаверар, азоб чекар, қийналарди.

Мирзо поезддан тушгач, «қаерга, борсам экан?» деб ўйлай бошлади. Ҳар қалай ишхонага ўтай, билай-чи, тинчлик бўлса бемалол уйда дам оларман деб, идоралари томон жадаллади. Кўчанинг муқолишида шляпасини қоқиб энгиллатиб олди. Ўзини бироз тартибга келтириб энди жилмоқчи бўлиб турганида қандайдир нотаниш йигитнинг ўзига тикилиб турганини кўриб тўхтади.

— Адашмасам сиз, ўртоқ, Жайнак акасиз?

— Шундай, хизмат: иним?

— Орқамдан юринг, ака, сизни дўстингиз Ҳайдарбек кутяпти.

Жайнак Мирзо бу сирли товушга Ҳайдарбекнинг

¹ Кўр — Кўрбоши Кўршерматни назарда тутяпти.

номини айтгани сабаб итоат этди, суриштирмай унинг орқасидан эргашди.

Нотаниш йигит энди Мирзога қарамай манзилга тезроқ етиб олиш учун шошиларди. У ўрда кўпригидан ўтиб, чинор тагида турган сарғиш машинанинг эшигини очди, шофёр билан гапиришган бўлиб орқасига қаради, буни Жайнак Мирзо ҳам пайқади, сўнг индамай машинага ўтирди.

Машина енгил ва тез юрар, у ишчилар шаҳарчасидан ўтиб, одамлар кам қатнов кўчаларга, кейин шаҳар ташқарисига элтадиган йўл томон борарди.

Соат беш, ёмғир қорга айланган, теварак-атроф бир зумда чала-ярим оқариб қолган эди. У машинанинг хира ойнасида ташқарига назар ташларкан, бир вақтлар бу томонларга ёру биродарлари билан келганини, унда баҳорлигини, ўйин-кулги, базмининг бениҳоя кўнглини ўтганини эслади. Ҳозир бу оромбахш боғларнинг таровати қолмаган, кимсасиз, мунгли кўринарди. Икки томони пахса деворли пастқам, лой кўчалардан шиддат билан ўтаётган машинага на ҳавас, на ҳайрат билан қарайдиган одам йўқ эди.

Улар кўча муюлишига келиб тўхтади, Йигит: келдик, шу эшикка кириш деди-ю, ўзи бир зумда қаёққадириб қайиб бўлди. Жайнак Мирзо йигит кўрсатган эшикнинг олдида бориб секин итарди, очилмагач тақиллатган эди, ҳеч ким жавоб бермади.

— Не гап бўляпти ўзи?

— Бизга жавоб бўлмаса, аковси,— шофёр машина эшигини қия очиб, бир оёғини ерга босганча елкасининг ярмини чиқариб орқасига қайрилди. Мирзо чўнтагини кавлаётган эди, кўлини силтади,— йўқ, йўқ, унга эмас, ҳаммаси жойида, аковси, хайр-маъзур деяпман-да сизга, саломат бўсинлар.

Машина патиллаб, орқасидан кўкиш тутун чиқди, сўнг филдираклар гир айлиниб, икки томонга лой сачратганча кўздан ғойиб бўлди.

Қоронғи тушган кимсасиз кўчада Жайнак Мирзо ёлғиз қолди. У яна эшикни итарди, жаҳл билан тақиллатди, тепди, ниҳоят кимдир келаётганини, эшик занжиридаги кулфга калит солаётганини пайқади.

— Кираверинг,— бу ўша ўзини бошлаб келган йигит эди.

— Э, бу нима қилиқ?— Жайнак Мирзо тутатиб гапиролмади.

— Хонаси шундай бўлиб қолди.

— Тулпирдим ўшанақа хонасига,— унинг қўллари қалтираб қошлари баланд-паст чимрилди. Лекин йигит орқамдан юринг дегандай индамай кетаверди. Ниҳоят улар боғ чеккасидаги шийпонга туташ чўкик уйнинг олдида тўхтадилар...

— Марҳамат.

Жайнак Мирзо эшикни очганида хонада жағига муштини тираб хомуш ўтирган Ҳайдарбекка кўзи тушди. Икки дўст, унсиз, бир-бирларининг елкаларидан кучиб кўришдилар. Ҳол-аҳвол сўрашга улгурмай яна ўша йигит бир лаган ошни осмонда пиширгандай, кўтариб кирди.

— Ичасанми?

— Қуй.

Ҳайдарбек олдиларидаги икки чинни пиёлани тўлдирди.

Шу тобда пиёлага қултиллаб ароқ қуяётган ва шу қўллари қалтираётган Ҳайдарбекнинг хаёлидан нелар кечаётганини изҳор этмоқ қийин эди. У ҳаётимнинг ҳамма саҳифаларини дўстимга ўқиб берганман деб ўйларди. Лекин юрагининг қат-қатида ётган қанча-қанча гаплар бор экан-ку бу ёқда. Уху...

Ҳайдарбек Қашқарни эс-эс билади. Уни, сочлари

бошига тарашадай ёпишиб кетган, сариқ кўйлакли, букри кампир, катта дарвозали от-улоқлар тўла, карвонсаройнинг гавжум одамлар орасига олиб келиб, кимгадир: шу болани ўзингиз билан олиб кетинг, хизматингизни қилиб юрар, бунақанги дастёрни икки дунёдан тополмайсиз, хўжам, унинг устига савоб ҳам бўлади, етимпарварни оллонинг ўзи ёрлақайди, деб, ташлаб кетганини эслайди.

Андижонлик пахтафуруш Абдувоҳидбой Қашқар карвонсаройидан шу тариқа Ҳайдарбекни етаклаб Андижонга олиб келганди. Шундан буён қашқарлик етим чиндан ҳам бойга дастёр бўлиб қолди.

Инқилоб арафасида Абдувоҳид бой Петербургда эди. Шу ерда буларнинг йўли айри тушди. Уз ташвишлари билан овора бўлиб қолган бой Феликс Держинский ҳимоясига олинган етимни ортиқча қидириб ўтирмади. Ушанда Ҳайдарбек темир иродали коммунистнинг меҳрибон қўллари ўзини буюк истиқболга элтишини ҳали тушуниб етмасди. Мана шу истиқбол йўлларида у қаршисида кўзлари оловдай ёниб турган дўсти Жайнак Мирзо билан кўп бор дардлашган бўлса-да, ҳозир кўнглининг қат-қатида чўкиб қолган, айтолмаган ҳикояларини баён этишга улгуролмас эди. Шунинг учун ҳам гапни қисқа қилди.

— Ке, яна эсон-омон кўришмоқ насиб этсин,— Ҳайдарбек шаробни дўсти қўлига олиб улгурмаган пиёласининг чеккасига уриштирди.

Жайнак Мирзо Ҳайдарбекнинг ҳеч нарсани кутмай ҳаракат қилишига, ароқ ичишига, ош ёйишига, фотиҳага қўл кўтаришига ҳайратланар, туш кўраётгандай гангиб ўтирарди.

— Менга қара, Жайнак,— ниҳоят Ҳайдарбек ғалати, ташвишли паришонлик билан гапирди, агар сени шу тобда мўлжал этиб қўйган вақтимдан озгина ортиқча ушлаб турсам, иккалаимизнинг ҳам умрларимизга зомин бўламан. Хабаринг бордир ахир, Масковдан келяпсан, бизда ҳам ўша қама-қама бошланди. Жонимни гаровга қўйиб кутдим сени, яхшиямки худо ярлақаб телефон қилиб қолдинг, бўлмаса ҳолим не кечарди, билмайман. Ҳозир шу ердан яна жиласан, уйингда ҳам, ишхонангда ҳам кутиб ўтиришибди, рўйхатнинг бошидасан.

— Нима деяпсан ўзи, қамашга-ку қамашар, лекин бугун қамаб эртага отиб ташламан, суд қилар, бирон нарса сўрар, ахир бегуноҳлигимни худонинг, бандасининг олдида ҳам исботлаб берарман.

— Йўқ, Жайнак, исботлаб беролмайсан, охири нима бўлишини билмайман-у, лекин сенинг айтганларингга қулоқ тутишмайди.

— Нега қулоқ тутишмас экан, ёзуғим не?

— Қоғозда ёзилган гуноҳларинг кўп.

— Не, айт!

— Халқ душмани Файзулла Хўжаевнинг думисан, Афғонистон орқали немисларга яширин маълумот бериб турган, чет эл разведкасига сотилган хоинсан, билдингми, англадингми энди?

— Файзулла ҳам ҳибс этилдими?

— Ҳа, буёғига ўтма, Жайнак, вақтимиз бениҳоя тигиз, тушун мени.

— Сени ҳам омон қўйишмас унда?

— Менинг ташвишимни тортма, айтганимга бўйинсун, Жайнак.

— Нима қил дейсан бўлмаса?

— Кетасан, бу ердан, бу юртдан кетасан.

— Қаёққа?

— Қашқарга. Уша томон яқин, тинчроқ.

— Мен бу юртдан қадам узмайман деб қасам ичганман, Ҳайдар, қолаверса дадамнинг васияти бу. Отаси-

нингки васиятини унутган фарзанднинг ҳоли не кечини ўзинг ўйлаб кўр.

— Ҳаммасини ўйладим.

— Шундайми, унда ўлимимга ишончинг комил бўлибди-да. Яхши, бўлмаса оиламнинг ҳолидан хабар олиб туришга сўз бер-да, шу ернинг ўзида отиб ташла.

— Мени қийнама, Жайнак. Жўнайсан дедимми, жўнайсан.

— Ҳамма хатга тушганлар менга ўхшаб қочадими, улгурадими?

— Йўқ.

— Нега энди мен?

— Агар билсанг мен жонингни кафиликка олганман, бу ерга ўз оёғинг билан келмагансан, эшигингга бориб, ҳеч қанақа ишга бормайман деганингга қўймай, болаларингнинг олдида қасам ичиб олиб келганман. Қамалиб қайтиб келсанг ҳам, шу бўйи йўқ бўлиб кетсанг ҳам бутун оиланг мени лаънатлаб ўтишади, бундай виждон азобини кўтариб юриш осон дейсанми менга.

— Шундай дегин, бегона юртларда хору зор бўлмоқни, мабодо менга бир бало бўлса болаларимнинг не аҳволга тушишини ўйлайсанми? Бир дўстингнинг ўлимига сабабчи бўлмоқ виждон азоби-ю, бутун бир авлодни беватан, ватангадо қилмоқ сенингча осонми? У виждон азобига кирмайдими?

— Сен ҳозирги мулоқотнинг қанчалик оғир оқибатга олиб келишини, менинг нечук сенга бемалол гапиролмаётганимни тушунмаяпсан, ҳали замон кечикканимиздан сўнг, сен халқ душмани, мен эса ўша душмани ўз паноҳига олган кимса сифатида қамалганимизда пушаймон қиласанки, кейин ўрнига келмайди.

— Майли қамалсан ҳам, умрларимизга зомин бўлсан ҳам сўрайман, менинг бегуноҳ эканимга ишонсанми?

— Аҳмоқсан.

— Кейин сўқасан, жавоб эт.

— Бегуноҳсан.

— Нега бўлмаса шунча обрўйинг, шу курсинг билан бу гапни айтадиган жойга бориб гапиролмайсан?

— Билсанг, бу энди бошланаётган оғир мусибатга ўхшайди. Балким кўриб турганларимиз даврнинг юзида ўчириб бўлмас доғ бўлиб қолар, шунинг учун жонингни сақлаб қолишга журъат этяпман. Сени бу заминда ушлаб туриш ва бу ишни тўхтатмоқ менинг қўлимдан келмайди, Жайнак. Ҳозир эса тур ўрнингдан, мени оёғингга йиқилиб ёлворишга мажбур этма, дўстим.

— Тўппончангни бер менга.

Энди Ҳайдарбекнинг ҳам тоқати қолмади. У кастюми қўлтигидан пистолетни олиб, столга қўйди. Ҳаяжониданми ё дўстининг ўзини отиб қўйишига ишонганиданми қўллари қалтираб гапиролмади. Ниҳоят Мирзо қуролга қўл узатгунча овоз чиқаришга улгурди.

— Билиб қўй, аввал мени отасан, кейин анови йигитни, сўнг билганингни қиласан. Агар шундай қилмасанг номард, кўрқоқсан.

— Мен кўрқоқ, номардманми?— Жайнак Мирзо шундагина ишнинг мушкул, дўстининг аҳди қатъийлигини билди.

У индамай ташқарига чиқаркан, ҳалигина ўзи тақиллатиб турган эшикка яқинлашганида дўстининг қалтирган овози эшитилди.

— Жайнак!— Мирзо орқасига ўгирилди, Ҳайдарбек дўстини бағрига босиб кафтлари билан унинг қулоқларини беркитди,— мени кечир, бир умр олдингда гуноҳқорман. Қасам ичаманки, у ерда қолиб кетмайсан, яна жонимни жабборга бериб бўлсаям олиб келаман сени, болаларинг орқангдан боришади, ундан ҳеч ташвиш қилма.— У Мирзони елкасидан қайриб эшик томон итарди,— бор, бора қол энди.

Қоронғи тушган, ҳаммаёқ зимистон эди. Мирза эшик тутқичини ушларкан, орқасига қаради. Ҳайдарбек ўша турган жойида қотиб турар, жилмасди.

— Сен ҳам ўзингни эҳтиёт қил, Ҳайдар.

Ундан овоз чиқмади. Шу тобда Ҳайдарбек ҳам, Жайнак Мирзо ҳам бир-бирларига билдирмай кўз ёш тўкишаётган, унсиз йиғлашаётган эди, тун қоронғисигина бу кўз ёшларни яширарди.

Мирзо эшикни очди. Кўчада икки отни чилвиридан ушлаган яна бир нотаниш кишига кўзи тушди.

* * *

Жайнак Мирзо ним қоронғи хонанинг шифтига тикилиб ётар, юрагига ҳеч нарса сифмасди. Унинг эти уюшдими, ижирғаниб ўрнидан турди. Хужрадан чиқиб сарой саҳнининг ўртасидаги атрофи зангори панжара билан ўралган ҳовузга қараганича ўйга толди. Аввалига саройнинг пастки йўлагидан энгларини шимариб, обдаста кўтариб чиқаётган савдогарларни кузатди, кейин баланд очиқ дарвозадан Эйдгоҳ томон бораётган одамлар, Оппоқхўжа мақбарасининг салобатли гумбазига тикилди, ниҳоят елкасидаги чакмонини тўғрилаб устунга суянганча тураверди. У шу тобда юртини ўйламасликка, болаларини бир зум эсдан чиқаришга уринди. Утган муддатни, танишган кишиларини эслади. Лекин ҳеч нарса унинг зулмат босган кўнглини очолмади. Тутқич бермас хаёллар гоҳ уни Асакага, гоҳ ўзларининг шаҳар ташқарисидаги боғларига, анжирну қовун сайлларига етаклаб кетаверди. Ногоҳ Мирзонинг кўз олдида новча, алп қомат Абдурауф махсум пайдо бўлди.

Ҳо падарингга лаънатилар-ёй, жилла бўлмаса бекорга отилиб кетардим-а. Ҳа, шундай азобдан кўра ўшаларнинг қўлида ўлганим ҳам яхшимиди, отасини босмачилар йўқ қилган дейишиб болаларим тузукроқ яшармиди, ҳукумат олдида юзлари ёруғроқ бўлармиди. Яна хаёлида Махсум гавдаланди. У: Бойвачча, Ҳожи отадан дарак топдигизму?— деганича яқинлашиб келаверди. Мирзо Махсумни сўнги бор кўрганини эсладиво ҳамма нарсани унутди.

Мадаминбекнинг йигитлари шаҳарга тез-тез тушиб тўполон қилиб турган дамлар эди. Жайнак Мирзо Асакага иш билан борганмиди, ҳар қалай нима бўлсаям яхши бўлмади. Бекнинг йигитлари Мирзони ушлаб олишди. Ҳе йўқ, бе йўқ қизилларнинг думига ўхшайди бу аблаҳ дейишиб қўл-оёғини ерга теккизмай кўрбошининг ёнига олиб келишди. Шунда Жайнак Мирзо бутун Фарғона элининг юрагини зада қилган Мадаминбекни биринчи бор кўриши эди. Мирзонинг қалтирамасдан бегона одамга, айниқса, кимсан Мадаминбекдай саркардага тикилиб туриши кўрбошига маъқул тушди. У ҳали замон нигоҳини олиб қочар деб эди бўлмади, ниҳоят сўз қотди.

— Кимсан? Намунча энангнинг эчкисини ўғирлаган одамга тикилгандай бақраясан?

— Нима қилай, осмонга қараб турайми?

— Ерга қара, лаънати. Мен Мадаминбекман.

— Мен Жайнак Мирзоман, ерга қараб ўрганмаганман, кўрбоши.

— Ҳо... доворакка ўхшайсан-ку, менга йигит бўлмайсанми, ё қизилларнинг думимисан, тўғриси айт, алдасанг мана шу бақрайиб турган кўзларингдан ростингни билиб оламан.

— Йўқ, қизилларнинг думимасман, аскар ҳам бўлмайман, болаларим кўп, эплаб хизмат қилолмайман сенга.

Кашқар маркази, сайлгоҳ майдон

— Сенга дедингми, баракалло, мана шу сенсироган тилларингни узиб олардим-у, туришинг менга ёқаяпти-да. Ростданам довюракка ўхшайсан, шундайлигингча ўлақол, кўйиб юборардим-у, мени ҳақорат қилиб қўйдинг-да, ярамас. Менга қара Мирзо, оттириб ташлайман сени, наҳотки ўлимдан қўрқмасанг?

— Нима, оёғингга йиқилиб, хизматингизни қилай бегим, десам кўйиб юборасанми?

— Йўқ, аблах, кўйиб юбормайман сени.

— Нима қил дейсан бўлмас?

— Ҳо... й,— Мадаминбек тили калимага келмай сапчиб ўрнидан турди. Мирзонинг пешонасига пешонасини теккизгудай қилиб қамчисининг дастаси билан иягидан итарди,— ғажиб ташлайман итти боласи.

— Унда итлингга бораркансан, кўрбоши.

— Во лаънати-е, тилингни тий дейман сенга,— энди Мадаминбек бўқирди. Қамчисини Мирзонинг иягидан олмай узоқ ниқтаб турди,— кўйиб ўлдираман, аблах!

— Нимасига куясан, ўлдираман кўясан-да. Қурол қўлингга бўса, йигитларинг оёғинг тагида эмаклар юришса, худонинг бир мўмин бандасини ўлдиришдан осони борми, мард бўлсанг майдонда ўлдир-да.

— Шундайми, ҳали сен худонинг мўмин бандасиман ярамас, майдонда рўпара келасанми мен билан?

— Шундай, худонинг мўмин бандасиман, кўрбоши, рўпара келишни эса яратганнинг ўзи билади, ўзимга қолса уринаман.

— Худого инонасанми?

— Ишонаман.

— Нима дединг, қанақа Мирзоман дединг?

— Жайнак Мирзо.

— Паналамайсанми?

— Йўқ.

— Йўқол бўлмаса кўзимдан!— Кўрбоши қалтираганча бақирди:— Алиқул!

Мадаминбекнинг овозини эшитган чуваккина, ҳали чеккан нашасининг кайфи тарқамаган хотинчалишроқ кўрбошининг йигити отилиб чиқиб кўлини кўксига урди.

— Лаббай, Бегим.

— Манавуни катта йўлга элтиб қўй.

Алиқул милтигининг қўндоғи билан Мирзонинг елкасидан итарди.

— Қани юр, ўриснинг ити.

— Ёғочингни торт, қанжиқ.

— Нима дединг?— у милтигининг учидан ушлаб ҳавога кўтарган эди, кўрбошининг овозини эшитиб тўхтади.

— Тегма унга, мен сенга катта йўлга опчиқиб кўй дедим.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, баланд сада орқасидан, кўк камзулда, устидан юпқа тўн кийган, сарғиш шойидан салла ўраган Абдурауф махсум қоматини ростлаб чиқиб қолди.

— Тинчликми, Бек?

— Тинчлик, Махсум ота.

Кўрбошининг овози қалтираб эшитилди. Махсум эса Мадаминбекни сиполик билан кузатди. Унинг кўзлари чақнарди, қошлари чимирилган, лабларининг пириллаб учаётгани шундайгина сезилиб турарди. У тўшакка чўккалаб тиловат бошлади. Йигитлар ҳам тиззаларини ерга ташлаб, милтиқларига суяндилар, атроф сукунатга чўмди. Махсум тиловатни ниҳоясига етказиб қўл кўтарганида бармоқлари орасидан Мадаминбекка ўғри қараш қилиб мўралади. Бекнинг қўллари ҳалиям қалтираётган эди.

— Илоҳо омин, дини ислом байроғини баланд ушлаб, ғазотга бел боғлаган ислом лашкарларининг ҳамиша босган изларидан ўт чақнасин. Сафимиз сардорининг кучига-куч, қудратига-қудрат ато этгайсан, кофир-

лар ила улкан ғазотда жонини фидо этганлар, шаҳид қолганлар ғозидир, аллоҳу акбар.

— Шундай, Бек,— деди Махсум,— қудрати илоҳининг муборак каломи аҳли мусулмонни шукри-қаноатга, мўмину қобилликка ундайдир. Чоғимда, руҳингизга жаҳолат оти андак қамчин босган кўринадир?

— Шундай бўлди, Махсум. Йигитларим қанақадир Мирзони ушлаб келишибди, еб юборгудай тикилади, лаънати. Мен Мадаминбекман десам, Мирзоман дейди, сўз қайтаради, сенсирайди, сўксам сўқади, ўлдираман десам мард бўлсанг майдонда ўлдир дейди, рўпара келасанми десам худони ўртага қўйди ярамас. Кўйиб юбордим.

— Аттанг, аттанг, бу сиздай боақл кишининг иши бўлмабди, Бек. Озод этилган рақиб ҳеч қачон душманга шафқат этмайдир, ҳамиша интиқомга чоғланадир.

— Нима, оқибати ёмон бўлади дейсизми? Майли, қанақадир ҳажиқизнинг панада отган ўқидан йиқилгандан кўра шунақа душманнинг қўлида ўлган минг марта афзал.

— Гумдон қилиш керак эди шундаям.

— Йўқ, сиз унинг кўзларини кўрмадингиз. Ундайларни отиб бўлмайдди, кўзимга тикка қараган одамни ўлдиролмайдман, Махсум. Қанийди ўнта шунақа кўрбошим бўлса, ёнимда ёнаман деб ўтирса, бутун оламни остин-устун қилиб ташлардим-а. Э, аттанг,— у ҳалигина Мирзонинг жағига тираган қамчиси билан чеккасини қашиди.

Махсум кўрбошининг ҳадеб Мирзолаганидан сергак тортиб, сўради:

— Бу, Бек, ғанимингиз Мирзоман деди, дедингизми?

— Шундай,— Мадаминбек Мирзонинг отини тополмай ёнидагиларга қаради, улардан ун чиқмагач, қамчиси билан кўнжига урди:— тфу лаънати...

— Бу яна Ҳожи отанинг ўғиллари Жайнак Мирзо бўлмасин тағин?

— Ўзи, ўзи Махсум, худди сиз айтгандақа Мирзо,— Бек бир оз сукут сақлаб сўзида давом этди,— нима дедингиз, Ҳожи ота деб айтдингизми, нима бўбди Ҳожи ота бўса, менга уларингизнинг икки пуллик фойдаси теккани йўқ.

— Қай томон жўнади?

Мадаминбек қамчини билан Алиқул кетган сўқмоқ йўлини кўрсатди.

Абдурауф Махсум тўғри келган отни ушлаб узангига оёқ кўяётганида Бекнинг овози эшитилди.

— Овора бўлманг, қайтиб келмайди.

Махсум Мадаминбекнинг гапини ё эшитмади ёки эйтибор қилмади. У от устида ҳам қоматини ғоз ушлаб тикка ўтиргувчи эди, бу сафар энгашди, ёшига ярашмаган бир тарзда отнинг биқинига тиззаси билан ниқтаб жониворни тезлади, ҳаялламай Алиқулга етиб олди.

Алиқул кимнингдир от чоптириб келаётганини фаҳмлаб чўчиб орқасига қаради. Аслида унинг нияти бузук эди.

— Алиқул, ҳо Алиқул тўхтат, тўхтат, ўғлим.

Мирзо Махсумни овозидан таниган бўлса-да, қайрилиб қарамади.

— Не гап, бойвачча?

— Ҳеч гап йўқ, Махсум ота, йигитлар ушлаб келишди, кўрбошингиз отиб ташлайман деб кўрқитди, сўнг мардлик қилди чоғи узатиб қўйди.

Махсум Мирзонинг ҳануз режаси ўзгармаганини, унга сўз айтмоқ ортиқчалигини сезди.

— Манг, отга миниб олинг, бойвачча.

— Раҳмат, Махсум ота, бир амаллаб етиб оларман.

Махсум отнинг чилвирини кўйиб юбормай Мирзога оқ фотиҳа берди:

— Майли, қаерда бўлманг омон бўлинг, ўғлим. Ҳожи отанинг арвоҳлари ҳамиша сизга ёр бўлсин.

Жайнак Мирзо индамади. Шу-шу Махсумни бошқа кўрмади. Мадаминбек қизиллар томонга ўтганидан кейин у Афғонистонга қочиб кетганини, сўнг Покистонда, шу кунларда Кўр Шермат билан Туркияда яшаётганини эшитганди, кейин нима бўлди, ўлдими, тирикми, билолмади. Мирзо хаёлдан чалғиди. У бир қўли билан панжарани ушлаганича елкасидан сидирилиб тушиб кетаётган тўнини тўғрилади. Яна нигоҳи сувга тушди, негадир бугун унинг хаёли ҳар кунгидан ҳам паришонроқ эди. У ҳужрага қайтиб жавонни очди, яримлаб қолган шишадаги шаробдан пиёлага тўлдириб қуйди-да, сипқорди, тақсимчадаги паррак қилиб тўғралган яхна гўштдан олиб чеккасидан тишлади. Бу гал остонада тикка турган бўйи отасини кўрди, у дадасига пешвоз чиқмоқчи бўлиб кўзгалмоққа интилди, лекин бошига тош осилгандай жиллолмади. Кўзини юмган эди киприкларини орасидан бир томчи ёш қалқиди, қалқидию ёстиққа етмасдан юзига сингиб кетди. Уни хаёллари шундай толиқтирган эдики, кўп ўтмай ухлаб қолди.

Жайнак Мирзо туш кўрарди, тушида Умарбекгузаридаги ҳовлиларида, боғ томон кираверишдаги кичкина сўриларида ётганмиш. Базму зиёфатлар жонига теккан-у, қаергадир бориши лозимлигини айтаётган хизматкори Тўхташалига қўл силтаб: боролмайман, узримни айт, ҳеч бўлмаса товлари йўқ экан дегин деб гапирётганмиш.

— Туринг, бойвачча, туринг.

Жайнак Мирзо кўзини очди-ю, гўё тушининг давомидай гапираверди:

— Сенга неча бор айтаман ахир, боролмайман дедим-ку.

Саройбон Турдиоҳун мулла Мирзонинг уйқисираётганини билиб ўзига келишини кутди.

У яна тушига қайтмоқни истаб кўзларини юмган эди, бўлмади.

— Э... Турдиоҳун Мулла, кечиргайсиз, беадаблик ўтибди-ку биздан, фаромушлик, ғафлат уйқуси кўрсин.

— Зарари йўқ, бойвачча, зарари йўқ. Ахир туш уйқуси қуш уйқуси дейдилар, агар таъбир жоиз бўлса оламда бундан ширин уйқу бўлмасмиш, минг кеча уйқу бир-ку, бир туш уйқуси бирмиш, бойвачча.

— Не гап экан?

— Ҳожи отам ташриф буюрмоқчи эканлар, одам юборибди, ҳали замон келиб қолсалар керак.

— Менда юмушлари бор эканми?

— Шундай бойвачча, Мирзони огоҳ этиб қўйинглр деб тайинлабдилар.

Жайнак Мирзо эриниб ўрнидан турди. У ҳомуш, ланж эди. Бу аҳволда қайнотамга кўринсам қандай бўларкин деган ниятда Турдиоҳун Муллага қаради.

— Бироз лоҳас бўляпман чоғи, мўрчангиз ишлаётган бўлса андак енгиллаб чиқишга улгураманми?

— Қайтага маъқул бўларди. Биз ҳам пиримизнинг ўғитларидан баҳра олиб турардик.

* * *

Мирзо ҳужрадан чиққанида сарой чеккасидаги сўрига ёзилган қалин кўрпачада, парёстиқларга суяниб, аҳли мўътабар одамлар билан суҳбат қуриб ўтирган қайнотасига кўзи тушди.

Жайнак Мирзо озода кийинган эди. Унинг ҳаммомдан чиққани унчалик билинмаса-да, чарчагани толиққан юз-кўзларидан сезилиб турарди. У вужудини қақшатиб, юрагини ғаш этиб турган хаёлларини бир зум унутгандай мулойим табассум билан Ҳожи отага пешвоз чиқди. Аҳмадбек ҳожи эса сўрининг юмалоқ қуббасини ушлаб

ўрнидан турмоқчи бўлгандай қимирлади. Мирзо эса чапдастик билан қайнотасининг қўлидан ушлаб буни сездирмасликка уриниб, кўришди. Лекин ўтирганлар, сарой аҳлининг обрўли кишилари Ҳожи отанинг ниятини пайқади. Бутун Қашқар аҳли эътиқод қиладиган падарибузрукворнинг куёвига нақадар илтифот кўрсатишини тушунди.

Аҳмадбек ҳожи суҳбат аҳлига узр айтиб Жайнак Мирзога юзланди.

— Мана, ниҳоят хушхабар билан суюнчига келдим, ўғлим.

— Суюнчингиз бош устига, бошим оёғингизга ҳада бўлсин, Ҳожи ота.

— Йўқ, ўғлим, бошингиз ҳақ йўлига ҳада бўлмай. Оилангиз, фарзандларингиз билан келишди, ўғлим.

Мирзо юрагининг гуп этиб урганганини сезди, сўнг зўрға овози чиқди.

— Парвардигори оламнинг гуноҳкор бандасига раҳм-шафқат этганидан бошим кўкка етди, минг бор шукр этгайман, Ҳожи ота.

— Қуллуқ, ўғлим, илло биз аҳли мусулмоннинг бир оллодан ўзга суюнчигимиз йўқдир. Яратганининг ўзи ҳар бир мўмин мусулмонни ўз паноҳида асрасин, омин!— Ҳамма фотиҳага қўл кўтариб унга эргашди, сўнг аҳли уламо Ҳожи отани дарвоза олдиғача кузатиб чиқишди.

Мирзо Турдиоҳун Мулла хонасида бир коса хуштаъм шўрва ичиб, мезбонга раҳмат айтгач, қўлига уч жуфт тилло танга тутқазди.

— Нима бу, бойвачча?

— Худонинг мўмин бандаларига бу шоду хуррамлик учун ош беринг, етадимми?

— Бутун Қашқар аҳлидан ҳам ортадир, қолмишини не қилай?

— Садақа этинг, етим-есирларга беринг.

Жайнак Мирзо ҳужра эшигини ёпиб саройни тарк этди.

* * *

Мирзо хонадони муборак этувчилару ҳол-аҳвол сўровчилардан бир неча кун аримади. У уйдан жилмас, илгари ёлчитиб оталарини ёнида кўрмаган болалар атрофида гирдиқапалак бўлар, Тожинисо бегим азбаройи хушнудлигидан ёш келинчакларга ўхшаб кетган, уй тўйдаи сершовқин, гавжум эди.

Остонабек аграномлик ўқишидан маълумоти борлиги шаҳодатнома олиб келганди, дадаси ўғлининг ишни пишиқ қилганидан хурсанд бўлди. Баҳромбекнинг ҳали тайинлик ҳунари йўқ, Фозилбек, Усмонбек, Акбарбеклар ҳали ёш эди. Қизи Гулбаданбегим ўн олтиларда, сарвқомат, сутга чайиб олгандай оппоқ юзли, кўзлари мусаввир расмларда чизгандай нозик ва ифбатли эди. Бир сўз билан айтганда у ота билан онанинг жамики хуш фазилатларини ўзида мужассам этганди.

Жайнак Мирзо руҳига кириб келган шодлик, гавжум хонадондаги шовқин гўё унга таскин бергандай бўлди. У тақдирга тан бермоқдан ўзга иложи қолмаган одамдай, «бирон ишнинг бошини тутайин энди» деб ўйлади. Шу ўй билан кўчага чиқди, беихтиёр «Андижон растаси» томон қадам ташлади. Уша Жомега туташ, атторчилар растасини эслатадиган, номи ҳам қулоғига хуш эшитиладиган тор тим йўлақдан бу гал ҳам паришон ўтди, аммо ҳеч ким унга эътибор қилмади.

Мирзо уйига хомуш келган бўлса-да, кўнглидаги хушлик сўнмаган, не иш қилсам экан, деган ўйидан қайтмаган эди.

Эшикни очган Тожинисо бегим Мирзо уйга кириб улгурмай қўлига бир парча хат узатаркан: Умарохун бой

билан дадам келиб кетдилар, сизни кутиб анча ўтиришди, дарагингиз бўлмагач, менга тайинладилар, деди.

Мирзо уйда йўқлигидан хурсанд бўлгандай хотинининг кўлидан қоғозни олди. Хатга эътиборсиз назар ташлаб, чала мулла ёзган номани ижирганиб ўқиди-да, сўнг эзгилаб ҳовлининг чеккасига иргитди.

Мактуб Умарохунбой ўғлининг номидан ёзилган бўлиб, жума кунига, кечқурунга зиёфатга таклифнома эди.

Мирзо кечагина хаёлидан ўтган орзуларни ўйларкан, зиёфатга боришга аҳд этди. У машраб⁷ га кечроқ келди. Илтифот қилинган жойда ўлтириб, гапга қулоқ тутган бўлса-да, суҳбатлар Мирзога маъқул тушмади. Аммо зиёфат дастурхони чинакам бойвачча номига яраша эди. Гулдор тоқилик, баланд ойнали ўйнинг тўри ва икки томонига беқасам кўрпачалар ёзилган бўлиб, ҳар бир меҳмон орқасига суйанса-суйанмаса катта парёстиқлар ташланган, дастурхон чеккаларига седанали оби нон, муштдай қип-қизил гижда нон, ёғлиқ патир, жиззалик нон, қатламалар қўйилган. Жигару буйрак, думба ёғдан тайёрланган қўшалоқ фармуда сомсалар, хушбўй мурабболар, Бешкарамнинг⁸ анори-ю, Файзиободнинг⁹ тил ёрар қовунлари, хандон pista, майизларнинг энг тозалари, яхна гўшт, бутинича лаганларга қўйилган товук ва қаликлар, паррак қилиб тўғралган қазиз-қарталар, қандолатларнинг ранг-баранглари, олма-узумлар... Ҳиндистонга қатнайдиغان савдогарлар келтирган ширинликларнинг тозалари биллур ликопларга солинган. Хитойларнинг чақалоқ шаклидаги гулдор чинни идишларига мусаллас тўлдирилган бўлиб, атрофига бир жуфтдан қўйма тилло косалар қўйилганди. Хуллас, тўкин дастурхон устида меҳмонлар бир-бирларига илтифот кўрсатишиб, нозу-неъматларга қўл узатар, гапга қулоқ туттишарди. Суҳбат қизгин, зиёфат давом этарди. Лекин меҳмонлар орасида озгинроқ, ранг-рўйи сарғишга мойил, боши елкасининг ичига кирган букрисифат Умарохунбойнинг куёви Саматбой кўп сўзлар, бирон кимса унинг гапини бўлишга журъат этолмасди. Шўрвадан бўшаган косалар йиғиштириб олинган, яна ўшанинг шанғиллаган овози эшитилди:

— Шу денг бу дунёю заминда Фарангистон деган жойлар бормиш. У ерларда денг одамлар от қўшилмаган мапада⁴ юрармиш, мапаси тушмагур темирнинг устидан взиллаб кетаверармиш.

«Е тавба», «ё тавба», — бурчак, бурчакдан Саматбойнинг сўзларидан ҳайратланган овозлар эшитилди.

Жайнак Мирзо шу баҳона бўлди-ю, ўйга толди, зиёфатдаги суҳбатлар эса маъносиз товушлардай қулоғи тагида айланаверди. Уртада неча дақиқа кечгани унинг хотирасидан кўтарилди. Ким билади, балким унинг хаёлидан ўша шаҳри Париж, кийикнинг соясида ўтиргандай Сена қирғоқларида эсида қолган бир зумлик сайил, гавжум шаҳарнинг чароғон тунги чироқлари ўтгандир? Фақат ёнидаги меҳмоннинг турткиси унинг оромини бузди. Э... аттанг, деб юборгани тўрт одам нарига эшитилди.

— Бу дейман бойвачча, ўзларини шу ўрисларнинг юртида бўлган дейишади, Маскоп деган жойларга ҳам борганмишсиз, ростми шу гаплар, бойвачча?

— Ўзларига нимага лозим бўлиб қолди бу узоқ юртларнинг савдоси, Саматбой, — Мирзо босиқлик билан мулозим бир тарзда сўзлади.

— Шу дейман бир оташиқон жононлардан гапиринг энди, улар бизларнинг чўкон¹⁰ лардан ҳам чиройликму?

⁷ Машраб — йигитлар базми Қашқарда, умуман Шарқий Туркистонда Машраб деб аталади.

⁸ Бешкарам: Файзиобод — Қашқарнинг ноҳиялари.

⁹ Маҳофа — усти ишқом шаклида ёпилган арава.

¹⁰ Чўкон — қиз бола.

— Йўқ, ҳавас қиладиган жойи йўқ, Саматбой.

— Ҳа, энди сиз бизга ҳавас қиладиган жойдан гапиринг-да, бойвачча.

Ҳамма хохлашиб хонани бошига кўтаришди, қўллари тиззаларига уришиб мазза қилишди. Мирзо бу аҳмоқ бойваччага кулги бўлаётганига чидаёлмаса-да, жаҳлини жиловлаб ўтиришга мажбур эди. У бисмилло, деб оёқ қўйган бой хонадонидан таъбини хира қилиб кетгиси, зиёфат таомига пашша туширгиси келмасди. Лекин бир томони, бу лаънатилар мени майна қилишга чақирмадимикин деган ўй ҳам хаёлидан лип этиб ўтди. Шундай бўлса-да ўзини бепарво тутиб, кулгиларни танасига оғир олмаган ҳисоблаб гапга қўшилди.

— У томонлар ўзингиз айтгандай тескари дунё, Саматбой. Одамлар от қўшилмаган аравада, қанотсиз қушда, сувга чўкмайдиган уйда бамисли туш кўргандай сайр этиб юришади.

— Ҳа энди, бойвачча, қашқарликни бунчалик аҳмоқ деб ўйламанг, бундай гапни хотинлар билан ёлғиз қолганингизда чўпчак қилиб айтсангиз тиззангизни ишқаб эшитишади. Бизга пастроғидан гапиринг, пастроғидан, ўзи у томонларга ўтганмисиз-а?

Саматбой хохолса фарқига бормаи кулаверадиган аҳли машраб яна хонани бошига кўтаришди.

— Мен буларни қашқарликни аҳмоқ деб айтаётганим йўқ, фақат сизнинг фаросатингиз етмаслигини билмаман, Саматбой.

Саматбой яна кулди-ю, кейин ғалати ҳиринглаб овози пасайди.

— Тўхтанг, тўхтанг, бу бизни фаросатсиз дейдиларми ё ўзлариними?

— Агар гапларимдан шунингки фарқига бормабсиз, унда адашмабман, Саматбой.

Умарохунбойнинг бутун Қашқарни бошига кийиб юрадиган бу чапани куёвининг мушугини пишт дейишга бировнинг тили бормасди. Унинг устига Саматбой ҳаммани ўзини кўрганида оғзига қараб, гапини эшитиб қуллқ қилиб туришига ўрганиб қолганди. Нима бўлди энди, қандайдир дайди, келгинди бир бойвачча уни фаросатсиз, аҳмоқ деб ўтирса-я, йўқ, буниси кетмайди.

— Бу бойвачча менинг ижозатим билан ўтирибсиз бу ерда. Қаердан келганингизни ёдингизга солиб, орқангизга тамға босиб қўймай тагин.

Жайнак Мирзо энди зиёфату дастурхонни эсдан чиқарди, босиқлик унинг ихтиёридан қочди, ўрнидан қандай туриб кетганини билолмади.

— Ҳезалак! Тамға босадиган одам гапириб ўтирмайди.

— Нима дединг! — Саматбой ўрнидан тургунча бўлмай, Мирзо дастурхон устидан ўтиб унга рўбару келди. Вужудини қалтиратиб турган куч унинг измидан чиқиб кетган эди. У Саматбойни башараси аралаш тортиб юборди, бойвачча юз тубан йиқилди.

— Ҳо келгинди, ейман сени... — Ташқарига юрмоқчи бўлиб турган Мирзо рақибининг белбоғига қўл чўзаётганини кўриб тўхтади.

Саматбой ҳам энди ўзини йўқотганди, у пичоғини даст кўтариб Мирзога ташланмоқчи бўлиб чоғланаётганида кимдир унинг қўлини ушлади. Бу мезбон, Умарохунбойнинг ўғли Азиз бойвачча эди.

Тожинисо бегим Аҳмадбек Ҳожининг Нубоши⁷ даги ҳовлисига бориб тўкилиб йиғлади.

— Ҳаммасидан хабарим бор, қизим. Кўп номаъқул

⁷ Нубоши — Қашқардаги Аҳмадбек ҳожи истиқомат қилган маҳалла.

Расмларни Х. Зиёхонов ишлаган.

иш бўлибди ўзи. Бир томони мандан ҳам айб, бойвачча элга аралашиб, эл бўлиб кетса ажабмас деган ниятда шу ишга ўзим бош қўшиб эдим.

— Мусофир юрtda бу кўргилик ҳам бор экан, бола-ларига нима дейишимни ҳам билмай қолдим, дада.
— Сен кўпам азият чекаверма, уйингга бор, бунинг бир чораси топилур. Бу набирамизнинг тоби қочган кўринадирму?

— Узи ҳеч нарса айтгани йўқ, индамайди.

— Шундайму? Мен адашган бўлайин илойим, ҳар не қизингнинг дардини сўраб, Шаҳриёр табибга кўрсат, ул кўп луқмоннафас табиб, мен ҳам тайинлаб айтурман.

Аҳмадбек ҳожи пешин намозини ўқиғач, тараддудга тушди. Хизматкорини қақриб бойни огоҳ этиш учун хузурига юборди.

Умарохунбой эса Ҳожи отанинг ташрифини эшитиб воқеадан хабардор кишилардан бир нечасини ва маҳалла уламоларини уйига қақриб қўйди.

Умарохунбойнинг Устанг бўйи даги нақшин дарвозали ҳовлиси ҳинд меъморлари томонидан қурилган бўлиб Қашқарда ягона эди. Ҳовли саҳни кенг, ўртадаги ҳовузининг чеккалари оқ мраммар билан ўралган, иморат олдидаги фиштин йўлчаларнинг икки томонига юпқа буюқли сополлар терилган эди. Умарохунбой паст томони йўлакчи, баланд устунлар билан кўтарилган, олди айвонли, ёруғ меҳмонхонасида олий мартабали кишилар учун ёзиладиган дастурхон тайёрлаб Аҳмадбек ҳожини кутиб олди.

Йиғилишнинг моҳияти ўртадаги совуқчиликни кўтармоқдан иборат бўлгани учун ҳам аввалига суҳбат қовушмади, ниҳоят бой буни сезди чоғи, гапни узоқдан бошлади.

— Ҳоким жанобларининг ҳикоя этишларича, дунёнинг нариги бурчида ўрис ва герман бир-бирлари билан жиққа мушт бўлиб уришаётганмиш, ҳозирда у ўта авжига миниб, кунига минглаб одамлар ўлаётганмиш, очлик азобидан наинки гўдаклар, катта одамлар ҳам нобуд бўлаётганмиш. Бу не ишдирки, менинг ақлим етмади, Ҳожи ота, бул кофурлар бир-бири билан нени талашадир?

— Шукур, Умарохунбой, яратган эгамга минг қатла шукрим бизда осойишталик, тинчлик.

Шу топда Аҳмадбек ҳожининг хаёлидан бойнинг саволига жавобдан кўра хонада ўтирганлар тасаввур этолмайдиган бошқа бир олам, бошқа бир манзаралар ўтмоқда эди. Унинг кўз олдида етим қолаётган гўдаклар, урушга йўл олган навқирон йигитлар, фарзандларидан жудо бўлган ва фарёд этаётган оналар, Андижоннинг ҳувуллаб қолган гавжум гузарлари, келинчақларнинг мунгли нигоҳлари, норасидаларнинг кимгадир интиқ беғубор суратлари келиб қалбини ўртарди.

«Эй худованди карим, элнинг бошига оғир кунлар тушганида унга ҳамдард бўлолмаган биз гумроҳ бандаларингни ўзинг кечиргайсан», Ҳожи ота кўзларини юмиб пичирлади.

Аҳмадбек ҳожининг бундай узоқ сукутга кетишидан аҳли мусулмон уламнинг қуръондан бирон сура ўқишига, сўнг унинг маъносини ўғириб тушунтиришига ўрганиб қолган эди. Лекин шу тобда Ҳожи отанинг ўйини қуръон тафсириларидан кўра юрт бошига тушган оғир мусибатлар қийнаётганди, ҳозир эса ана шулар унинг тилига чиқди.

— Умарохунбой тўғри гап айтадир, худонинг беғуноҳ бандаларига зулм ўтқариб, қотилликка бош урганларнинг кунлари узоққа бормас, лекин ўртада етим ва есир

бўлган норасидалар борким, ул бечоралар оллонинг меҳри-шафқатидан бенаиб бўлмагай. Биз мусулмон аҳли уларга хайрхоҳ бўлиб, ошунғонимиздан сунуб, дардларига ҳамдард бўлсак кўп савоб иш бўлур эди. Афсус, бизлар андоғ яхши одатларни унутиб тўқлик оқибатинда ношукрлик қиламизким, бу гуноҳи азимдир.

Умарохунбой гап айни муддаога олиб келганини тушунди.

— Энди Ҳожи ота, айтганларингиз ҳақ. Бу куёвимиз билан бойваччанинг жанжаллари ҳам ана шу тўқликка шўхликнинг оқибатидир.

— Шундай, шундай бой жаноблари,— маҳалла уламолари Умарохунбойнинг айтганларини маъқуллаб бош кимирлатишди.

— Шу иш недин содир бўлгон бўлса яхши бўлмабди, Умарохунбой, измингиздан чиқиб бойваччани қаматганлари мени ташвишга солиб қўйди.

— Бизнинг қудамиз ҳам, Ҳожи ота, хабарингиз бор, кўп инжиқ одам, бориб сизнинг исмингизни ўртага қўйиб бор гапни айтдим. Ул киши бойвачча ўғлимни қаттиқ ҳақорат этибдир, боз устига уриб қон чиқарибдир деб оёқ тираб олди. Билло бойваччанинг мана шу уламолар олдида узр сўрамоғига сўз бериб розилигини олиб қайтдим.

— Кўп маъқул иш қилибсиз, мен бойваччани кечирим сўрамоққа ундайдирман.

Умарохунбой қудасига одам жўнатди. Маҳкамани хабардор этиб, бойваччани олиб қелишни буюрди. Сўнг йиғилганлар суҳбатни савдо томон бурдилар.

— Бизнинг савдогарларимиз фаҳмсизлик билан иш юритади,— деди Умарохунбой,— менинг ўйимча савдолари ўта майда, игна билан ипдан нарига ўтмайдир.

— Бунинг учун сармоя катта бўлмоғи керак, Умарохунбой,— Аҳмадбек ҳожи бойга жавоб қилди,— аҳолига игна ва ип лозим экан, савдолари ҳам шунга яраша бўлур.

— Бойларимизда сармоя кам деб ўйлайсизми, Ҳожи ота?

— Катта ишлар билан машғул бўлмоқлари учун сармоялари билҳақ камлик қилур. Андин қолса савдо ҳам ақл-фаросатни, кўрқмасликни, мардликни хоҳлайди. Савдогар жаҳонгашта бўлмаса, бу томони Чин-у, бу томон Ҳиндуга, Рўсиё ва Фарангистонга оёқ қўймаса, аларни савдогар деб атамоқ мушкул. Узлари айтқонларидек Қашқар аҳли савдогарлари игна билан ипларини кўтариб Қарғалиқ дан нарига бормайдир.

— Унда не даркор, не қилмоқ керак, Ҳожи ота?

— Заводлар, фабрикалар қурмоқ керак. Раси⁹ дан, Гермониё ва Англиёдан ускуналар келтирмоқ, олтинларни сандиқда босиб ётмай ишга туширмоқ лозим.

Суҳбат айни қизиган пайтда хабарчи хонага кириб қуда томон ташриф буюрганини билдирди. Ҳамма меҳмонхонага йиғилгач, Жайнак Мирзони қақирдилар.

Мирзо остонадан ҳатлаб тўрда ўтирган қайнотаси ва Умарохунбойга салом ўрнида бошини қимирлатди. Саматбой ва унинг отасига, аҳли маҳалла уламоларига қарамади.

— Айб биз билан сиздан ўтибди, ўғлим, жамоа шундай деб айтди,— Аҳмадбек ҳожи куёвининг рангини кўрибоқ тарвузи қўлтиғидан тушган бўлса-да, бошқа иложи йўқ эди,— шул боис айбдор номаъқул иши учун узр айтмоғи лозим, мен номингиздан сўз бериб қўйдим, ўғлим.

Жайнак Мирзо аввал дадасининг пинжига кириб,

⁸ Устанг бўйи — Қашқардаги маҳалла номи.

⁹ Қарғалиқ — Қашқар яқинидаги қишлоқ.

¹⁰ Раси — Русия.

шумшайиб ўтирган Саматбойга тикилди. Қўлингдан келгани шуми, номард, дегандай ундан нигоҳини узмади. У кўзини олиб қочгач, Ҳожи отага юзланди:

— Шундай пиру бадавлат, уламоу дониш, Маккаю муқаррамани икки бор зиёрат этган падари бузрукворимизнинг сўзларини ноўрин бўлибдир деб айтишга журъат этган тилимни ўз кўлим билан узиб ташламоқдан ўзга иложим йўқдир. Узрим бўлса, яратганнинг қошидагина айтгайман. Унинг бандаси олдида эгилган бошимни инонтириб айтган лафзингиз учун танамдан жудо этсангиз минг бор розиман, Ҳожи ота.

Меҳмонхонага сукунат чўкди. Унда фақат Мирзонинг жарангдор овози айланиб юргандай эди. Аҳмадбек ҳожи деворга суяниб ўрнидан турганида ҳамма кўз-ғолди. Шу тобда Ҳожи отанинг оппоқ соқоли, бутун вужуди қалтираётганини ҳеч ким сезмади. У Саматбой ва унинг отаси олдига келди-да:

— Мен узр айтурман, узр, маъзур тутинг бой, менинг узримни қабул этинг, Саматбой,— деб тўнининг пешини кўтариб тиз чўкмоқчи бўлганида Умарохунбой ўзини тутолмади.

— Бу не кўргулик, Ҳожи ота, қўйинг, қўйинг, лозим эмас,— У Ҳожи отанинг қўлтиғидан олиб тиззаларини ерга теккизмади.

Саматбой ва унинг отаси қалтираб, ҳаяжондан ўзини босолмаётган Аҳмадбек ҳожининг қаршисида девордай қотиб қолишган эди:

— Узр, Ҳожи ота, узр,— улар қўл қовуштириб орқага чекинишди.

Меҳмонхонадан аввал Аҳмадбек ҳожи, кейин Жайнак Мирзо чиқиб кетди.

* * *

Жайнак Мирзога энди Қашқарда турмоқнинг имкони қолмади. У уч кундирки, хонадан чиқмас, индамас, бировнинг гапини эшитмасди.

Баҳромбек оилада кўпроқ отасига тортган, хаёлчан, камгап, ишни пишиқ қиладиган, фаросатли ўғил эди. Дадасининг ҳам унга эътиқоди баланд, кўпинча шуни йўқлар, болаларининг онасини ҳам «Баҳром» деб чақирарди. Шунданми Мирзонинг кўнгли хуфтон бўлган кезларида Баҳромбеккина остона ҳатлаб отасининг олдига киришга, онасининг гап-сўзларини дадасига етказишга журъат этарди. Бугун ҳам шундай бўлди.

— Ассалому алайкум, дада.

— Ке, ўғлим,— Жайнак Мирзо Баҳромбекнинг елкасига қўлини ташлаб ўзига тортди. Уғлининг кўзларига тикиларкан, ранги бир ҳол бўлиб, худди ўзидай нима қиларини билмай қолган, толиққан боласига ич-ичидан ачинди.

— Сенларда нима айб, уволларингга қоладиган бўлдим-да.

— Нега, дада?

— Нималигига ақлинг етмайди, ўғлим?

Баҳромбек отасининг саволига жавоб бериш ўрнига ерга қараб:

— Дада, Андижонга кетайлик,— деди.

— Кетамиз, ўғлим, кетамиз.

— Қачон?..

— Не юмуш билан кирдинг, болам?

— Бувим, дадангни овқатга чақир деди, чиқаркансиз.

— Хўп, борақол. Чиқар экан дегин,— Баҳромбек энди жилаётган эди дадаси тўхтатди,— овқатни шу ерга опкириб берақол.

Уғли чиқиб кетгач, Мирзо чалқанчасига ўзини ташлаб шифтга қараб ётиб олди.

Э... Ҳайдар, Ҳайдар, не кўйларга солдинг мени, бундан кўра ўз қўлинг билан ўлдирганинг минг марта яхшимасмиди.

Шу кеч, бутун тун бедорликда ўтди, ухламади. Ниҳоят енгил кийиниб ҳовлига чиқди. Кеч куз, ойдин кеча эди. Аҳён-аҳёнда итлар вовуллаб қўйишади, дам ўтмай раста кузатувчисининг хо... хо... ҳой... деган овози, кейин шақилдоғи эшитилади. Яна сокинлик. Жайнак Мирзо айвондан ҳовлига тушди, қайрилиб баланд иш-комга қаради.

Вой-бўй, роса бошини еб ҳосил қилибди-ку, бу жонвор. Узумнинг кўп бўлгани бехосият дейишади, ўзи хосиятлик нима иш бўлябди бу оламда? У секин пичирлади. Нигоҳи ҳовли этагидидаги хом ғишдан кўтарилган пастак уйларга тушди, сўнг девор ёнларидидаги баланд, оппоқ теракларга қараб тўхтади.

Ҳовлида ҳаммадан Мирзога мана шу тераклар ёқар, унга қараб бир зум ором оларди. Чиндан ҳам сарғайган баргларининг шитирлаб тўкилишлари бирам файзли, офтобда ёйилган кўрпадай ерни қоплаб ётган хазонлар бирам чиройли эди. Осмон тўла юлдуз. Улар оч анор доналаридай хира торта бошлаган, сузилиб, сузилиб тонг отмоқда эди.

Мирзо ўша оқ тераклар ёнига борди. Ердан битта сарғайган баргни олиб бандидан ушлаб айлангирди. У ёғига оёқ босгиси келмади чоғи орқасига қайтди. Шу чоқ нимадир хаёлларига халақит бераётгандай, мусичами, мушукми титкиланиб ғашига теккандай бўлди, Мирзо атрофга кўз югуртириб ҳеч нарса кўрмади. Лекин товуш қулоғига чалинаверди.

Эшик, ҳа эшик. Эшик тирқишидан бировнинг овози келди.

— Ким?

— Мен, мен бир ғариб бечораман, бир мусофир танишимни қидириб юрган эдим.

Жайнак Мирзонинг вужуди жимирлаб, аъзойи бада-нига чумоли ёпишгандай сесканиб тушди.

— Қанақа мусофир, кимсан ўзи, бемаҳалда нима қилиб юрибсан бировнинг эшигида?

Кўчадаги киши айна муддаога етган эди. У эшик тирқишидан «Жайнак!» деб пичирлади.

Мирзо ўша ҳаяжон билан эшикни очди-ю, кўзларига ишонмади. Остонада ўзини шу савдоларга солган дўсти Ҳайдарбек турарди.

— Ҳайдар!

— Эшикни ёп, нега бақирасан, ундан кўра кўчани бир айланиб кўр.

Мирзо ташқарига чиқиб келгач, дарвозани маҳкамлаб дўстининг елкасидан қучди. Секин хонага бошлаб шамни ёққанда, Ҳайдарбекнинг кўзи косадаги ошга тушди.

— Ол, овқатни ол,— деди Мирзо дўстининг оч қолганини билгач. Ҳайдарбекнинг эса илтифот кутиб ўлтирмаққа мадори йўқ эди. У косадаги овқатни еб, ерга тушган гуручларни териб, кафтига қўяркан Мирзога қаради.

— Қалайсан, болаларинг омонми?

— Ё тавба, бу не каромат, худо сени қайдан етказди менга, болалар дедингми, тузук.

— Бу, Ҳожи отам қаср қуриб берибди-ку сенга.

— Қаср дейсан-а, қасрни бошимга урамани, ўша тупроқхонадаги уйимда тинчгина ўтириб эдим.

— Тинчгина дегин,— Ҳайдарбек мийиғида кулди,— нима қиляпсан ўзи?

— Куни кеча қайнотамнинг этагига осилиб қамоқдан зўрға чиқдим-ку, ишни сўрайсан-а.

— Жиннисан-да, бир балонинг бошини қўзғагансан, бировнинг юртида мусофирни бекорга қамашмайди.

— Шундайми?— Мирзо жавоб ўрнига дўстининг елкасидан қучиб, бўйинларидан ҳидлади:

— Нима қиляпсан?

— Толзорнинг ҳиди келяпти бўйи-бастингдан, бирам соғиндимки... Олиб кетгани келдинг-а? — Мирзо кичкина болага ўхшаб Ҳайдарбекка термулди.

— Мен яна сенга бирон нарса айтолмайман, Жайнак. Орқамда одам бор, адаштириб зўрға келдим.

— Мени ташлаб кетма, Ҳайдар, сен билан жаҳаннамга бўлса ҳам бораман.

— Топгунимча ўлиб бўлдим-ку, қайга ташлаб кетаман сени? Ма, муни ол, адресни эсингдан чиқармагин-да, қўй, яхшиси ёдлаб олу қоғозни эшикдан чиққан одамга кўрсат.

Мирзо қўлидагини очиб қаради, унга қандайдир отнинг тақасига ўхшаган нарса чизилганди.

— Нима бу?

— Ишинг бўмасин, айтдим-ку эшикдан чиққан одамга кўрсатасан деб. — У қоғозни олиб дўстининг орқасидан эргашди. Ҳайдарбек қандай келган бўлса, шундай кўздан ғойиб бўлди. Мирзо хонасига қайтиб кўрганларим туш эмасмикин деб бўш косага тикилганича чала ечиниб чўзилди.

Эрталаб Тожинисо бегим ўйни йиғиштирмоқчи бўлиб кирганида овқатдан топ-тоза бўшаган косани, эрининг донг қотиб ухлаётганини кўриб ҳайрон бўлди.

Жайнак Мирзо қушдай енгил бўлиб уйғонди. У иш топилгандан, юрагининг бир парчаси ёнига келиб қолганидан ўзига сиғмасди.

— Турдингизми? — Тожинисо бегим эрига қарамасдан сўради.

Хотинининг овозини эшитиб, Мирзонинг чиройи ёришди.

— Турдик, не хизмат бор?

— Хизмат нима қилсин, шундай сўраяпман-да. Бугун бир зум ухлагандай бўлибсиз, овқатланибсизам.

— Овқат, қанақа овқат?

— Вой, косадаги ошни мен ебманми бўлмаса?

Жайнак Мирзо сергак тортди.

— Ҳа, кечаги овқатни дегин. Мен саҳардан тааммулга яна бирон нарса тайёрладингми дебман.

Қачонлардан буён эрининг оғзидан бундай сўзни эшитмаган Тожинисо бегим ошхонага ўтиб, эрталабдан овқатга уннади.

* * *

Жайнак Мирзо кичкина болаҳонали уйнинг зинапоясидан тепага кўтарилди, лекин ҳеч ким кўринмади. Бирон киши чиқиб қолар деган ниятда йўталган эди, яна дараклаган одам бўлмади. Анчадан кейин рўпарасидаги эшик гичиллаб очилди, ундан озгин, бошьяланг, яхтак кийган йигирма беш ёшлардаги йигит Мирзога рўбарў келди.

— Сизга ким керак эди, биродар?

Жайнак Мирзо жавоб ўрнига қўлидаги қоғозни узатди. Йигит унга назар ташлагач, орқамдан юринг дегандай ишора қилди. Улар узун қоронғи йўлакдан ўтиб молхонага ўхшаган ғалати бир уйга киришди. Сўнг беда уйиб қўйилган бурчакдаги тахтани жилдиришди. Ичкари ним қоронғи катта хона эди. У ерда ўттиз, қирқ ёшлар атрофидаги элликка яқин йигит қуруқ бўйра устида чордона қуриб ўтиришарди. Мирзо Ҳайдарбекдан бошқа ҳеч кимни танимади. У ўзини ўнглаб олгунча бўлмайд бирданига ҳамма унга тикилди.

— Мана мен сизларга ҳикоя этган йигит — Жайнак Мирзо!

У Ҳайдарбекнинг йигит деб алоҳида жарангдор қилиб айтганига мийиғида кулди.

Утирганлар:

— Хўш! Хўш! Хўш! — деб овоз бердилар.

Бу товушлар Мирзога ғалати, лекин негадир ёқимли,

жасорат унларига ўхшаб эшитилди. Аслида бу овозлар жонини озодлик йўлида қурбон қилишга тайёр яна бир сафдошларининг қўшилганига билдирилган инқилобий қақириқ эди.

— Бизнинг мақсадимиз зулм ва истибодга, жаҳолатга қарши бош кўтармоқ, халқимиз истакларини рўёбга чиқармоқ, ёруғликка интилган ва бу йўлда жонини фидо этган дўстларимизнинг интиқомини олмоққа шайланмоқдан иборатдир. Бу йўлда орқага қайтмоқ йўқ. Қонга — қон! Жонга — жон!

Утирганлар «Қонга — қон! Жонга — жон!» деб такрорладилар.

— Бу йўлда иккиланмоқ, қўрқоқлик қилмоқ, дўстларга хиёнат этмоқ ўлимдир.

— Улимдир, ўлимдир, ўлимдир!

— Биз ҳозирданоқ кўтаражак байроғимизга қонимиз тўкилган алвонни осажакмиз. Токи у ана шу қонимиздай муқаддас, азиз ва қутлуғ бўлғай!

Ҳайдарбек қўйин чўнтагидан бир парча оқ сурп чиқариб хонтахтага ташлади, пичоғини филофидан суғириб, биллагига санчди, ундан қон сизиб чиқди. Шу тариқа «Жанубий Тиён-шон озодлик иттифоқи» нинг қасоскор йигитлари туғларига қонли парчасини осдилар.

Шундагина бир чеккада гангиб ўтирган Жайнак Мирзо ишинг нималигига, ўзининг қаерга келиб, кимларга ҳамроҳ бўлиб қолганига тушинди.

— Мана бизнинг ишлар, дўстим, энди англагандирсан, — Ҳайдарбек дўстининг елкасига қўлини ташлади.

— Тушундим, лекин сен нега бу савдоларга бошингни суқиб юрибсан?

— Нима деб ўйловдинг, мен юртимизнинг топширини адо этяпман, дўстим.

— Шундайми, сени юртимиз юбордим, шу ишларга аралашгин деб.

— Нима деяпсан ўзи, гапларинг ғалати-ку, нега аралашар эканман. Сен Андижонни қандайин севсанг, мен учун Қашқар шундайин азиз, дўстим. Мен мана шу юртининг фарзандиман. Қолаверса азбаройи ростингни айт, йўлинг айри бўлса, сени ўзим билан бир чоғлаб олдингдан ўтмай иш тутганим учун узримни айтаман уларга.

— Йўқ, узрга ҳожат йўқ, Ҳайдар, сенингни ишинг пок экан унда.

— Нега жисмингни мендан ажратасан, бизнинг ишимиз-ку бу.

— Узинг айтганингдай сени юртимиз жўнатибдир, демакким сен уларнинг хотирасидасан. Мен кимман? Узингга аёнки, ўлимдан қўрқиб, ватангадоликни бўйнига олган бир қочоқман.

— Бу сўзни бошқа тилиннга олмагин, Жайнак. Йўлимиз, мақсадимиз, қўлга ушлаган байроғимиз бир бўлгач, сен ҳам юртимиз хотирасидасан. Бу сени юпатувчи ёлғон сўз эмас, лафзлик гап. Мен ишни сен билан бирга бошлаганимни навбатдаги мактубимда айтаман. Фақат елкангни кўтар, худди кўзингдан олов чақнаган йилларнингдай ишга тутин.

Жайнак Мирзо ўзини ҳушёр сезди. Жисмида қандай гулгула бўлаётганини билолмаса-да, кўнгли ёришди, кимгадир дилидагини айтгиси, тўкилиб гапиришгиси келди.

* * *

Эрта баҳорда Оқсу¹ дарёсининг тошқинли ўзанлари элга кўп талофатлар келтириб аҳли мусулмонни бесаранжом этди. Бугун Оқсудаги Шайхул-Ислом масжиди-

¹ Оқсу — Жанубий Шинжонгдаги шаҳар ва дарёнинг номи.

нинг меҳробида, қора соқолли, сарғиш матодан салла ўраган, миқти қоматли, узун, йўл-йўл тўни ўзига салобат бахш этиб турган Ниёзхўжа эшон шу хусусда қуръони каримдан тафсир айтиб, худонинг ожиз бандаларини муқаддас дини исломнинг ақидаларига амал қилмоққа ундарди.

— Яратган эгамнинг карами кенг, ғазаби беқиёсдир. Ул бандайи мўминларга кўп шафқатли ва бисёр меҳрлидир. Валекин шайтон измига кирган гумроҳ кимсалар борким, улар тоат-ибодатни унутиб, шаккоқлик қиларди. Азм дарёмизнинг ўзанларидан тошиб мусулмон аҳлига зиён-заҳматлар келтиргани яратган эгамнинг ўшал ношукурликка жувоб тариқасида юборган ғазаби-дир.

— Е олло, ё олло, лоилоҳа иллалло.— Бутун масжид аҳли жўрликда айтилган бу овозлар баланд, нақшиндор масжид тоқини кўтариб юборгудай жаранглади. Ниёзхўжа эшон меҳробдан бир неча қадам олдинга чиқиб, мусулмон оламида дини ислом йўлида амалга оширилган кўп яхши ишлардан банди мўминларни огоҳ этди. Сўнг икки ёнида қўл қовуштириб ўтирган ёш қориларга тиловат этмоқни буюриб жойнамозга тиз чўқди. Сокин сукунатли масжидни қорининг ёқимли, қўнғироқ овози тутди.

Жума намози охирлади. Савоб олмоққа аҳд этган кишилар масжид зинапояларини эгаллаб Ниёзхўжа эшон чиқиб келишини илҳақ бўлиб кутдилар.

Йиртиқ паранжили аёлнинг қўлида юзларига яра тошган чақалоқ.

— Пирим, боламга бир назар ташланг. Карами кенг, марҳаматли эгамдан шу норасиданинг дардига шифо бер деб тиланг.

— Эй танграм, шул бечора муслиманинг гўдагига шафқат эт, ибодатларини қабул айла, руҳини мунаввар қил, дардига шифо бергил, омин.

— Пирим, мана шу ғариб бечорайи ожизанинг бахтига дуо қилинг. Олло таоло бизни тирноқдан бенасиб этмасун.

— Эй қудратли илоҳ! Бул бандаларининг ҳам оҳи-фарёдига қулоқ сол. Кулбаи вайроналарини караминг бирлан хуршид эт, токим ул мўмин мусулмон ҳам отоналарининг чироғини ёқиб сенга тоат ибодат этгай.

— Пирим...

Ниёзхўжа эшоннинг қаршисида устига олачипор тўн ёпиниб олган, чаққонгина, эчки соқол, ўзини жинни сифат қилиб юрган бир кимса гир айланиб эшон қулоғига пичирлаб кетди.

— Эй, яратган эгам, бу мўмин банданга ҳам инсоф ато эт...

* * *

Шаҳарни ним қоронғи босганида Ниёзхўжа эшон таррадудга чоғланди. Кўча ва гузарга одам юбориб бегона ва бежо кўзлар юрган-юрмаганлигини суриштириб сўнг кўнгли тинчигач, кечаги эчки соқол киши қўлига бериб кетган қоғозни олиб йўлга чиқди. У шаҳар ташқарисидаги камбағал деҳқонлар яшайдиган кулбаларнинг бирига кириб келганида сочлари тимқора, қовоқлари шилганнамо, нигоҳлари юмшоқ шоир Насрулло Толиб бетоқат ўтирарди.

— Келинг, келинг, азизим, — Насрулло қўлларини ёзиб қадрдонига пешвоз чиқди, — ҳаяллаганингиздан ташвишда эдим.

— Шу бисидан яратган эгамнинг ердаги салкам сояси узр сўрайди, унинг гуноҳидан ўтгайсиз.

Икки дўст роҳатланиб кулишди.

Ҳайдарбек сарғиш салласини тўшакка иргитиб, чек-касини қашиди, чопонини ечиб ёқасини бўшатди.

— Сиздан ташвиш тортганим ўринли, Ҳайдарбек. Ҳозир очиқ юрганлардан кўра эшон қиёфасидаги инқилобчини ушламоқ осонроқ бўлиб қолди.

— Бу гапингиз ҳақ. Лекин бошқа чора қолмади, азизим — энг муҳими учрашганимиз кўп яхши бўлди. Қани ишлардан сўзланг, ёру биродарлар омонми, нима янгиликларингиз бор, хурсанд бўлмоққа лойиқ?

— Уч вилоятга вакилларимиз бориб етди. Улар ишига ҳамроҳлигимиз қай руҳда бўлур, омон қайтишса билурмиз.

— Бундай жасоратли ишларнинг ҳар бирини озодлик бўлгач байрам этурмиз, шоир.

Насрулло Толибдан ун чиқмади. Аслида учрашувни тайин этган шоирнинг шахти паст эди, Ҳайдарбек буни сезди.

— Жисмингизда ҳорғинлик кўринадир?

— Йўқ, Ҳайдарбек, ундан холиман. Мени бошқа савол, халқимиз тақдири билан боғлиқ бўлган бир ўй кўпдан қийнайдир.

— Не бўлди у қийноқ?

— Элимиз мустабид Хитой зулмидан озод этилгач, бўлғувчи жумҳуриятимизнинг моҳияти қандай бўлур, шу ҳақда ўйлайман, азизим.

— Мустақил жумҳурият ҳақидаги ўйларингиз улғ. Лекин уни сиз қандай тушинасиз, бу менга қоронғу. Аммо бизнинг инқилобий ишимиз Хитой Коммунистларининг ишига оҳангдош, Озодлик армиясининг² ҳаракатларига эса кўшиладир.

— Буни авом халқ билмас, Ҳайдарбек, аммо ишимизнинг оқибати биз ўйлаганимиздай бўлмаса, халқимиз, сўнг тарих бизни кечирмас, азизим.

— Ташвишларингиз ваҳима эмасми деб кўрқаман, шоир.

— Йўқ, Ҳайдарбек, бу ваҳима эмас, мен ҳам элимнинг бир комил фарзанди бўлиб дард чекаман, у ҳақда ўйлайман, уни бир бутун кўрмоқ орзусидаман. Бахтсиз, нотавон миллатимнинг бир қисми сиз келган томонда бахтиёр, қолганлари бу тупроқда хору зор. Наҳотки бу чорасиз ишдир?

— Мен сиз ўйлаган тарих билан рўбарў келган авлодимизнинг юзлари шувут бўлмаслигига ишонаман.

— Минг афсус, ўша тарих билан юзма-юз келмоқ ўзларимизга насиб этса ва ниятларимиз сиз айтгандай рўёбга чиқмаса бизга бениҳоя оғир бўлади, Ҳайдарбек. Унда душман олтин бериб ололмаган бошимизни ўз қўлларимиз билан танамиздан жудо этмоқдан ўзга чорамиз қолмайди.

— Бўлмаса ташвиш ва тахминларингизни исбот этинг.

— Бул Хитой миллатининг юздан бир пойизига ҳам тенг келмаймиз. Тупроғимиз эса кенг, сахий, ҳаммани тўйдирадиган даражада ҳосиятли. Хитой ичкарисида шунча заминда юз миллионлаб аҳоли истиқомат этишадди. Биз эса бор йўғи беш миллиондан зиёдмиз. Бу ному-таносиблик миллатимизни оғир аҳволга тушириб қўймоғига ишонаман.

— Миллатимиз сиқилиб қоладими ёки йўқ бўлиб кетади деб ташвишга тушяпсизми?

— Халқимизни йўқ этмоқ ҳали ҳеч кимнинг қўлидан келмас. Лекин у ҳуқуқсиз, суратга айланиб қолса, бу йўқ бўлиб кетилгандан ҳам ёмонроқ. Мен шоирман, хал-

¹ Уч вилоят — Шинжонгдаги уч катта шаҳар — Фулжа, Олтой, Чав-чакда бошланиши лозим бўлган 1944 йил миллий инқилоб, унга ҳозирлик ишлари ҳақида гап кетаяпти.

² Озодлик армияси — Хитой халқ озодлик армияси назарда ту-тиляпти.

қимнинг дилидагини айтмоққа мажбурман, азизим. Рост, юртимнинг чегараси, байроғи, гимни бўлишини истайман. Ҳеч бўлмаса худди Совет Иттифоқининг Урта Осиё республикалари каби бир жумҳурияти бўлишини орзу қиламан билсангиз.

— Бу сизнинг покиза истакларингиз, шоир. Агар шундай қилсак Хитой коммунистларининг озодлик ҳаракатига пок кўнгил билан қўл чўзган дўстлар сафида бўлмаймиз.

— Демак, менинг истакларимни тарғиб этиб бўлмай-дими?

— Шубҳасиз истакларингизни ғайри ниятлар қаторига қўшолмайман. У халқимиз бахт-саодати йўлидаги эзгу ишлар билан ундош. Лекин уни тарғиб этиб бўлмайди, шоир. Ернинг беқиёс, халқнинг камлигига келсак, ҳали ҳеч ким униб-ўсган жойидан оёқ узиб камол топган эмас, бу мушкул, азизим.

Шоир ўйга толди, мадорсиз одамдай деворга суянди.

* * *

Аҳмадбек ҳожи бу гал Умарохунбой ҳузурига куёвини қамоқдан қутқармоқ учун эмас, балки бирор маслаҳат берармикин деган ниятда келди.

— Мен ҳайронман, Умарохунбой, не сабабдан шу иш содир бўлган, бунга ақлим етмайди. Фикри ожизимча, бирон англашилмовчилик бор шекилли.

— Битта бойвачча эмас, назаримда улар кўпчилик эмиш, агар куёвингизнинг ҳам иши ана шу юртбузарлар билан алоқадор бўлса, унда бирон чора-тадбир этмоқ қийин, Ҳожи ота. Қўлга тушганлар Дубан¹ жаноби олийларини ағдармоқчи бўлганмиш, чамамда.

— Имоним комилки, бойвачча қамалганларнинг биронтасини танимайдир.

— Илоё шундай бўлсин, унда ишлар енгиллашиб кетса ажабмас.

Ҳар икки бойнинг юрагига шу тобда қил сифмасди, Аҳмадбек ҳожи гапини қисқа қилди.

— Бўлмаса мен жилай, Умарохунбой, сиз бир суриштириб билиб кўринг, ахир юртнинг отасисиз, ҳокимнинг ўзларидан яширадиган гаплари бўлмас.

— Албатта, мен бу ишга бош қўшурман, Ҳожи ота.

— Қуллук.

* * *

Қашқар ёмулининг² эшиклари шарақлаб очилгач, Зимистон зиндони азим ёришиб, сўнг кузнинг мусаффо ҳавоси димоққа урилди. Ёруғликда аввал фонус кўтарган қоровулнинг, кейин икки нотаниш кишининг кўлакаси кўринди. Уларнинг бири Қашқар армиясининг бошлиғи, Вонг-Жинг, иккинчиси таржимон эди. Ёмул қоровули сояларни маҳбуслар томон бошлаб келарди.

Вонг-Жинг таржимон билан банд этилганларни айланиб чиққач, Жайнак Мирзо ёнида тўхтади. Кейин тилмоқча бошини силкитиб гапирди.

— Сен маҳбус, бойнинг ўғлисан, озодлик ваъда этман сенга.

— Нега?

— Негалигини рози бўлсанг айтаман.

— Ким ўзи бу? — Мирзо таржимонга қаради.

— Бу киши Хитой армияси, Қашқар гарнизонининг кўмондони Вонг-Жинг жаноби олийлари.

— Уҳў... — Жайнак Мирзо «қўмондон» сўзини эшитиб Вонг-Жингга бошдан-оёқ синчиклаб қаради. Қаршидаги қуриган бир боғ бедадай қовжираб турган одамга тикилиб кулгиси қистади.

— Ё тавба, шу пайтавадан бошқа кўмондон бўладиган хитой қуриб қолган эканми оламда?

— Нима деди?

— Алжиради.

— Ҳаммасини айт, ўғир!

Таржимон Мирзонинг сўзини хитой тилига ағдарди. Жайнак Мирзо Вонг-Жингнинг башарасида ҳеч қандай ўзгариш сезмай ҳайрон бўлди.

— Нима, тўғри таржима қилдингизми?

— Нима деди?

— Тўғри таржима қилдингизми деб сўраябди.

Вонг-Жинг тиржайди.

Вожаб, қандай махлуқ бўлди бу? Унинг кўз олдидан беҳуш маҳбус устида эмаклаётган каламушлар ўта бошлади. Лекин Мирзо тилига ва хаёлига келганларни айтгиси келмади.

— Бунинг нега жаҳли чиқмади бўлмаса, таржимон афандим?

— Маҳбус айтганларидан нега жаҳлингиз чиқмаганини сўраябди.

— Шундайми, бизнинг жаҳлимиз кечроқ чиқишини тушунтир унга.

Вонг-Жинг аввал кўзойнагини, кейин намиққан кўзини тозалаб Мирзога тикилди. Орқасидан айланиб, яна қаршисига келди, елкасидан босиб, оёғининг учида турганича Мирзонинг кўзига башарасини қадади.

Жайнак Мирзо афтини буриштирди-ю, хаёлидан қамчисини жағига тираб, тикилиб турган Мадаминбекнинг ёниқ кўзлари ўтди. Шундагина ўзининг, мард бўлсанг майдонда ўлдир деб айтганида, рўпара келасанми? Паналамайсанми? деганига тушунди. Нечун қўйиб юборганини эса англади.

— Душманинг ҳам жиндек одамга ўхшасин экан-да. Кечир мени, Бек?

— Нима деди?

Вонг-Жинг таржимоннинг гапидан ҳеч нарсани тушунмади. У бу оламни унутган, ўзига қарамаётган, ҳатто кўрмаётган маҳбуснинг ичини тимдалаётган армонидан беҳабар тиржайганича турарди.

Ёмул эшиклари яна шарақлаб очилди, чақмоқ чаққандай зимистон олам ёришди, кузнинг мусаффо ҳавоси гуп этиб димоққа урилди.

* * *

Қашқар ҳокимининг Ербоғ дарбоза¹ даги маҳкамаси. Бу гал минг бир хаёл билан келган Умарохунбой ҳоким билан узоқ суҳбатлашиб қолди.

— Узларининг назоратлари бўшашиб қолаётганидан хавотирдаман, Умарохунбой, — деди ҳоким, — билсангиз, бу дунёнинг нари-бериси йўқ ишлар бўляпти шаҳримизда. Расийдан келган иккита калта дум² бир ҳовуш аҳмоқ ёшларимизнинг бошларини айлантириб кўп ножўя ишларга қўл урибдир. Ҳукуратимиз элимизнинг осойишталигини ўйлаб аларнинг баҳридан ўтмоқни лозим кўрди, азизим.

— Нечук ҳоким жаноблари, мен масаланинг моҳиятига тушунмаяпман, чамаси.

— Назаримда Қашқар бойларининг дунё кўпайтирмоқдан ўзга ташвишлари йўқ кўринадир. Ахир ўша юрт-

¹ Ербоғ дарбоза — Қашқар марказидаги жой номи.

² Калта дум — ўша пайтда инқилоб ишига иштирок этганларга қўйилган лақаб.

¹ Дубан — Шинжонг ўлкасининг ҳокими Шин-Си-Сай.

² Ёмул — қамоқхона, зиндон.

бузарлар Дубан жаноби олийларини ағдармоққа бел боғлашибдир.

— Бизни бундан огоҳ этганингиз яхши бўлди, ҳоким жаноблари.

— Андин қолса бу дунёю заминда чўнг уруш бўл-япти, ҳар кун минглаб, ўн минглаб одамлар ўлапти, Умарохунбой.

— Бунинг бизга не дахли бор, ҳоким жаноблари?

— Шунингки дахли бор-йўқлигига аҳамият бермаб-сиз, ёинки билмабсиз, бу менинг айтганларим тўғридир. Ҳозир Қизил Рус ҳокимияти билан Гермон ўртасида катта уруш, азизим. Шу боис биз музаффар бўлажак мамлакатнинг ишларига хайрхоҳ бўлиб, мағлуб юртдан қўлимизни тортмоғимиз даркор.

— Ким музаффар бўлиши аниқми?

— Қизил русларнинг кунлари оғир, Гермон байроғини баланд ушлаб турибдир. Шундан Гермон ғолиб бўлмоғи аниқ. Шин жаноби олийлари бундан хулоса айлаб Қизил Рус ҳукуматидан тамомила алоқаларини узиб, унинг юртимиздаги бузғунчиларига умумий қирғин эълон қилдиким, бу шундин далолатдир.

— Мабодо Қизил рус ғолиб бўлиб қолса унда ҳоли-миз не кечади, ҳоким жаноблари. Ахир ён кўшнимиз, туз-намакни бирга татиганмиз, бошимизга оғир кунлар тушганида шулар қўлини чўзган эди, боз устига узоқдаги қариндошдан яқиндаги кўшнинг афзал деган гап бор халқимизда.

— Умарохунбой, сиз бундай ноўрин сўзларни гапирмангиз, зинҳор айтмангиз. Қолур гап шулки, назоратингиздан, Анжон, Тошкан, хулласи шу Расий томондан ўткан наки одам бўлса уларни бизга хабар қилингиз, — ҳоким олтин занжирли соатининг қопқоғини очиб қаради. Умарохунбой суҳбат ниҳоясига етганини фаҳмлаб ҳокимга юзланди.

— Ҳоким жаноблари, хабарингиз бор, Ҳожи отанинг куёвлари ҳам ҳибсага олинибди. Шу дақиқада қизлари ўлим тўшагида отасини йўқлаб ётибдир, бунинг бир чораси бўлармикин, деб Ҳожи ота илтимос этдилар.

— Исми шарифлари?

— Жайнак Мирзо.

— Йўқ, Умарохунбой, бунинг сира иложи йўқ. У одам фитначилар рўйхатининг бошидадир. Улар Шин жаноби олийларининг фармойиши келди дегунча қатл этилади.

Умарохунбой бир сесканиб тушди. Унинг кўз олдига ўз уйидаги ўша учрашув, Жайнак Мирзонинг келишган қадди-қомати, ўткир нигоҳи, дадил, дона-дона гапиришлари эсига тушиб йўга толди. Сўнг хаёлини йиғиб олгач, гапга тутинди.

— Хабарингиз бор, Аҳмадбек ҳожи бутун Қашқар музофотида, наинки ундан ташқарида ҳам катта нуфузли, эл эътиқод қиладиган уламо. Агар ҳукумат у кишини эътибордан соқит этса яхши бўлмас, ҳоким жаноблари.

— Ҳукумат бутун бир Қизил Рус билан ҳисоблашмай турганида, Ҳожи отадан чўчимайдир. Мабодо ул кишида бизга нисбатан ғайри ният туғилса, бунинг чораси топилур. Айтгандай, Ҳожи ота Анжондан қизиллар ҳибсидан қочиб келган, қамоқда азоб чеккан, молу дунёсидан ажралган, бундан хабарингиз борми?

— Йўқ. Ҳоким жаноблари, Ҳожи ота қамоқда ётганлари, умуман юртида азиат чекканларидан сўз очган эмас.

— Боақл кишилар ҳамма нарсани бировларга гапир-равермайди, бой жаноблари. Ҳожи отага айтинг, Қизил Русдан кўрган азобларини элга сўзлаб берсин.

— Имоним комилки, Ҳожи ота буни бажармайди, ҳоким жаноблари.

— Имонингиз ўзингизга, уни охиратингиз учун пок асранг, Умарохунбой. Лекин сиз менинг сўзимни Ҳожи

отага еткаринг. Бу жуда зарур, Ҳожи отанинг ўзи учун ҳам фойдали.

— Маъқул, лекин ул кишининг илтимосларига не жавоб этай?

— Уйларига ҳатто назорат билан бўлса-да юбормоқ менинг қўлимдан келмайди, бой. Аммо Аҳмадбек ҳо-жининг ўзлари куёвларини бу йўлдан қайтармоқ, қол-ган-қутган фитначиларни ушламоққа даъват этмоқ шар-ти билан ёмулга келсин, бу ҳам қийин бўлса-да, ваъда зтурман.

* * *

Аҳмадбек ҳожи қизининг ҳовлисига кириб келганида ҳаммаёқ бесаранжом эди. У қизига норизо назар таш-лади-ю, Тожинисо бегимнинг нигоҳида ғалати, безовта ташвишни кўриб, мулойимлик билан сўзлади.

— Қалай, набирамиз тузукму?

— Билмадим, дада, ҳеч нарсага ақлим етмай қолди, яратганнинг олдида не гуноҳ қилибмизки бошимизга бунча маломатлар солмаса.

— Ундай дема, қизим, оллонинг олдида ҳаммамиз гуноҳкормиз, шукр қил.

Аҳмадбек ҳожи айвон зинасидан ўтиб, уйга кирди. Тўрб, оппоқ пар ёстиқда, юзлари бир ҳовуч бўлиб чў-киб қолган Гулбаданбегим баланд шифтга тикилган бўйи ётарди. У Ҳожи отага кўзи тушгач, ўрнидан кўз-ғалмоққа уриниб бобосига ўгирилди.

— Келинг, оподадажон, келинг...

— Уринма қизим, уринма, тузук, тузуксан.

— Оподадажон, бир зумга дадамни олиб келинг. Бирам кўргим келди-ей, бирам кўргим келди-ей, бир пасга бўлса ҳам майли, шундай ёнимдан ўтиб кетсинлар, айтинг. Уша катталарга ялининг, дадам бир зумга кел-синлар.

— Хўп, қизим, айтаман, ялиниб сўрайман, албатта келишларига ижозат беришади, фақат сен йиғлама, қи-зим.

— Йиғлаябманми оподадажон, дадам бир мартагина кўриниш берсинлар, сўнг ҳечам йиғламайман, дадам келсинлар.

Аҳмадбек ҳожи ўн гулидан бир гули очилмаган гул-дай набирасининг кўзлари ич-ичига чўкиб бораётгани-дан, унинг нимжон фарёдли ноласидан дили зирқираб орқасига қайрилди.

Тожинисо бегим дадасини кузатиб, қайтиб кирганида қизининг киприклари орасидаги ёш симобдай қалқиб турарди. У енгининг учи билан ёшни секин артди, Гул-баданбегим, ўзига келиб, хаёли чалғиди.

— Бувижон, оподадам дадамни олиб келаман деди-лар. Ростдан олиб келармикин, катталар жавоб бери-шармикин?

— Жавоб беришар, ахир улар ҳам мусулмон, олло-нинг қаҳридан чўчишар, қизим.

— Дадамни бир мартагина кўрсам, кейин ўлиб қол-сам ҳам майли эди, бувижон.

— Нималар деясан, болам, яратган эгамдан тилаб олган битта-ю битта қизимсан...— бу ёғига Тожинисо бегимнинг лаблари қалтираб овози чиқмади.

— Тилаб олган ёлғиз қиз бўлса ўлмайдими, бувижон?

— Қўй, мени қийнама қизим, сенинг ўрнингга ўзим ўлиб қўя қолай.

— Вой, ундай деманг бувижон, дадам бўлмаса, сиз ўлиб қолсангиз, укаларимнинг ҳоли не кечади. Қўйинг, ўзим ўлиб қўя қолай, хўп денг, бувижон, — Гулбадан-бегим оғир тин олиб, кўзларини юмган бўйи тинчиб қол-ди, сўнг кулгичлари пир-пираб, табассум қилаётган келинчақдай онасига тикилди, — бирам чанқадим, хў...

ўзимизнинг толзордаги сувдан бир қултумгина бўлсайди... Анови Тошкентга борганимиз ёдингиздами, бувижон? Паркентмиди, тоғлари бирам баланд эди-ей. Дадам сойнинг нарёғига олиб ўтувди. Вой-вой булоқларнинг кўплиги-ей... катта-катта булоқлар, кичкина-кичкина, жажоки-жажоки булоқлар эди, бирам чиройли, бирам чиройлик эди, осмонларини айтинг, бирам кенг, узумлари қоп-қора, бирам ширин эди-ей, сизга айтиб берувмидим, бувижон?

— Ҳа, айтиб берувдинг қизим, айтиб берувдинг.
— Ўша ерда қолмаган эканмиз-да, а, бувижон?
— Даданг энди уйга қайтамиз, девди-да, қизим.
— Дадамнинг оқ оти бор ўртоқларининг қизи... отлари нимаиди, бувижон?

— Барчиной.
— Барчиной эди, ҳа... Барчиной эди. Бўйлари бирам текис, елкалари бирам кенг, овозлари жаранларди ўртоқжонимнинг, қаймоқларидан евдингиз, а, бувижон?

— Евдим, қизим.
— Дадам яна кетиб қолувдими, яна ўша тоғлар томонга, Паркентга кетиб қолувмиди, бувижон?

— Йўқ. Масковга кетувди, қизим.
— Ўша булоқлар ҳалиям бормикин, Барчиной омонмикин, «Тоғ тепасидан ўзини ташлаган жасур қиз» эртагини бирам эшитгим келяпти, бувижон.

— Менга айтиб бермовдинг, эшитмовдим, қизим. Гулбаданбегимнинг юзида ожиз, ним табассумнинг аломати лип этиб кўрингандай бўлди.

— Уялувдим, бувижон, айтиб берганимда уришармидиз?

— Йўқ, уришмасдим, қизим.

— Дадам билан борганимизда тепаликка чиқатиб чарчаб қолувдим, дадам опич қилиб олувдила, кичкина булоқчининг сувдан бир ҳовучгина ичувдим, бувижон. Дадам ўзини ерга ташлаб, булоққа юзларини чўкириб ичувдилар, сўнг бошларини силкитиб, силкитиб, чалқанча ётувдилар, буларни ҳам айтиб берувмидим, бувижон?

— Йўқ... буларни айтмовдинг, қизим.
— Сиз ўшанда нега бормовдиз, бувижон?
— Овқат қиятурувдим силарга, қизим.
— Ўша сувдан энгашиб, бир ҳовучгина ичсам қаниди.

Гулбаданбегим шу тариқа онасини гапга тутиб чарчади, сўнг уйқуга кетди, узоқ ухлади, кечга яқин бир зумгина уйғонди-ю, яна кўзи илинди. Тожинисо бегим тун бўйи ёнига ўгирилиб, қизининг нафасига қулоқ тутиб киприк қоқмади. Саҳар, тонг ғира-шира ёришаётган маҳал, кичкина қозончасида мастава қилиб, қатиглаб, қизининг уйғонишига олиб кирди.

— Бир қултумгина хўплагин, қизим,— онаси неча кундирики туз татимаётган қизига лаблари пирпираб ёлворди,— кўзингни юмиб, дори ичгандай ютиб юборгин, қизим.

— Бўлмаса сиз ҳам кўзингизни бекитиб туринг, бувижон.

Тожинисобегим йиғламсираб кўзларини юмди.

Гулбаданбегим қошиқни айлантриб, анчадан кейин оғзига олиб борди. Лабига иссиқ, таъмсиз бир нарса теккандай бўлди, кучаниб бир чимдим қийма билан тўрттагина гуручни зўрға ютди. Тожинисо бегим кўзини очганида қизи қуруқ қошиқни ушлаб кулиб турарди.

— Ичмадинг-ку, қизим?

— Бирам ширин бўптики маставангиз, қолганини кейин ичаман, бувижон, ҳозир Баҳромга айтинг, аравани қўшиб мени бир айлантриб келсин.

— Нима деяпсан болам, кўчада нима қиласан. Ҳали

замон оподаданг келиб қолса не дейман, даданг эшитса ҳам хафа бўлади, қўй, қизим.

— Қўйинг, унғача айланиб келай, бу ёруғ оламниям кўрайин, бувижон.

Тожинисо бегим ноилож ўғлини чақирди. Баҳромбек аравани тайёрлаб бўлгач, Тожинисо бегим унинг орқа томонига қалин кўрпача ёзиб суянчиққа бир неча пар ёстиқ қўйди, Сўнг ўғли билан Гулбаданбегимнинг қўлтиғидан суяб аравага ўтқизаркан, ичкаридан паранжи билан гуллик кўк рўмол олиб чиқиб, қизига узатди.

Гулбаданбегим рўмолни бошига ташлади-ю, паранжини секин нари сурди.

— Нима қиялпсан, қизим, шундоғ-а? Мусулмонмиз-ку, гуноҳ бўлади-ку?

Кўчада очиқ юрганлар ҳам мусулмондир, ахир, бир сафар гуноҳимдан ўтинг.

— Очиқ юрганларнинг ўз юрти, бизлар мусофирмиз бу тупроққа, қизим.

— Майли юрт бегона бўлса, осмон юзини ўғирмас мендан, бувижон.

Тожинисо бегим бошқа сўз айтмоққа мадори етмади.

* * *

Қашқар Гулбаданбегимга шаҳар эмас, бир олам ёруғлик бўлиб туюлди. Кўча тўла одамлар, гавжум расталар, болақайлар... Гулбаданбегим булардан энтикиб бошини кўтарди.

Гулбаданбегим кўнгиллари ёришиб кетганидан нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда арава чап томонга, кичкина тор кўчага қайрилиб, қийшайди. У ўзини ўнгламоққа уринаётиб йўлнинг икки чеккасидаги қатор тол дарахтларга кўзи тушди-ю, айтмоқлари ёдидан кўтарилди. Хаёлига ўша Андижондаги ҳовлилари, толзор, толбаргак қилиб, сочларига бойлаб олган дамлари, кичкина дугоналари келди.

— Ҳу... толзор бўларди Андижонда, эшигимиз ўша ерда эди,— Баҳромбек опасининг овозини эшитиб, орқасига қайрилган эди Гулбаданбегим қўли билан тўсиб, йўлни кўрсатди,— сен ўгирилма, йўлингга қара, гапимни эшитиб кетавер.

— Ҳа, ҳа, толзор деган жой бор эди,— деди Баҳромбек.

— Вой манавини, сен толзорни қаёқдан биласан, кичкина болайдинг-ку.

— Мена... сиззи қаранг, нега энди кичкина бола бўларканман. Биз ҳам ўша ерда ўйнардик. Каттакон сувнинг устида қатор сўрилар бор эди, чойхонанининг мўйловлари бирам ажойиб эди, чойнаклари қизил, оқ...

— Бўлди, бўлди, биларкансан. Каттакон сувмас, кичкина анҳорча эди, анҳорнинг икки чеккасида қатор толлар бор эди, шунчунан толзор дерди у ерни. Баҳор бўлди дегунча маҳалламиз қизлари билан толбаргак қилиб, сочларимизга бойлаб ўйнардик,— Гулбаданбегим энтикиб, оғир-оғир нафас олди,— ҳеч ҳам ёдингдан чиқармагин ўша жойларни, укам.

— Эсимдан чиққанида сизга айтиб берармидим. Ўзингиз кичкина анҳор эди деяпсиз-ку, каттакон сув эди.

— Ҳа, майли, каттакон сув бўла қолсин, балким ҳозир сен айтгандақа бўлиб кетгандир. Менга қара, бу ерда девоналар ўтирадиган жойлар борми, биласанми?

— Сероб, опа, қайси бирига олиб борайин?

— Қайдам, ўша сероброғига элта қол.

Баҳромбек отнинг бошини Хўжа Қумлуқ мазори томон бурди. Кўп ўтмай, масжидга туташ кўча юзида тўхтади.

— Бу ёғига юриб бўлмайди, опа, нима ишингиз бор эди, менга айта қолинг.

Гулбаданбегим кўчанинг икки чеккасида ўтган-кетганларга илтижо билан назар ташлаётган девоналарга қаради, уларни санамоқчи бўлган эди, адашиб кетаверди. Ниҳоят кўрпачанинг қатидан кичкина духоба халтача олиб Баҳромбекка узатди.

— Мана буни ол, ҳаммасига биттадан тарқатиб чиқ,— Баҳромбек қўлидаги қизил духоба халтачанинг оғзини очолмай ҳайрон бўлиб опасига тикилди.

— Нима бу, опа?

— Ечиб қарагин, биласан.

Баҳромбек халтачани очиб, алқонидаги кумуш тангаларга ҳаваси келиб санаркан, опасига койингансимон назар ташлади.

— Нима қилайин, ҳаммасини берайинми?

— Ҳа, ҳаммасини бер, бу йўқсуллар биз бадавлат гадоларни дуо қилишсин.

* * *

Қашқар ёмулининг зах хонаси. Аҳмадбек ҳожи куёвининг қиёфасида, ҳаракатида, ҳатто овозида ҳам илгари ҳеч учратмаган ва тушуниб бўлмайдиган бир руҳни сезди. Лекин бунинг сабабларини сўраб ўлтирмоққа вақт ҳам, имконият ҳам йўқ эди. Шунинг учун гапни тўғри муддаодан бошлади.

— Ўғлим, мен сизни фитначиларга эргашган бўлсангиз, шу йўлдан қайтармоққа рози бўлиб суҳбатга ижозат олдим. Шундан ўзга чора қолмади. Сизни бу...— Аҳмадбек ҳожи аввалига Шин-Си-Сайнинг номини тополмай дудуқланди,— Дубанни ағдармоқчи бўлганлар билан сафдош дейишди, шу чинми, ўғлим?

— Сизга шундай дейишган бўлса, тўғри айтибди, Ҳожи ота. Чоғимда, юрт олдидаги юз қароликни қон билан ювмоқдан ўзга илож қолмади. Аслида-ку, гуноҳ ўзимда, бу ерга келмоққа рози бўлиб ножўя қадам ташладим. Лекин сўнггида беҳуда ишга эмас, озодлик ишига ҳамроҳ бўлиб нотўғри қилмадим. Армоним кўпу, пушаймоним йўқ. Ҳожи ота, фақат болаларимга увол бўлди, уларни уйга қайтармоқнинг имкони йўқмикин?

— Иложи-ку, бўлмас, бўлганда ҳам эшитилган хабарларга кўра юртимизнинг бошига ҳам мусибат тушган, уруш бўлаётганидан хабарингиз бордир. Қолаверса бир этак бола билан Тожинисонинг ҳоли не кечади, ўғлим? Боз устига Хитой ҳукумати ҳам чопонини тескари кийиб, юртимизга йўлни беркитиб қўйди.

— Мендан кейин фарзандларим ҳам беватан ўтишса, гўримда тикка турурман, болаларим омонми, Ҳожи ота?

— Омон, омон, ўғлим, фақат Гулбаданнинг андак тоби қочиб, сизни кўп сўроқлади. Бугун ижозат этишса, олиб келаман деб, алдамоқдан ўзга илож тополмадим. Ўзингиз айтгандай адашиб ташланган қадамни орқага қайтариб бўлмайди, ўғлим. Мана мен ҳам тўқсонга яқинлашдим, мени ўз юртида бир қарич ерга бош қўйиб, бу фоний дунёдан хориж бўлмоқни, оллонинг омонатини ўз уйида топширмоқни истамайди дейсизми?! Қанийди, Анжонга ўнг оёғимни қўйсаму, чапини босишга улгурмай жоним узилса. Минг афсус, бунинг сира иложи йўқ энди.

— Бўлмаса фарзандларим ўзингизга омонат. Неки бўлса бўлсин, аммо юртидан жудо бўлиб ўтмасин улар, Ҳожи ота,— Жайнак Мирзо бошидаги телпагини олиб Аҳмадбек ҳожига узатди,— Гулбаданга беринг, ҳозирча телпагини олиб келдим деб айтинг, мени кўргангизга ишонсин.

* * *

Айвон устунига суяниб, хиёл уйқуга кетган Тожинисо бегим дадасининг шарпасини сезиб чўчиб кўзини очди.

— Келинг, келинг, дада,— у қўлларини отасининг елкасига теккизиб юзига суртди,— яхши келдингизми, омонликми?

— Омонлик, омонлик, қизим. Мана болаларингнинг дадаларидан ҳам салом олиб келдим. Илло саломи етиб келибдики, ўзини ҳам кўрмоққа nasib этгай. Дадалари бизнинг илҳақлигимизга қаноат бўлсин деб, телпаklarини чиқарибди,— Аҳмадбек ҳожи қўлидаги тугунчани ечиб, куёвининг бош кийимини қизига узатди,— набирамизнинг аҳволи тузукму?

— Эрталабдан бери йўлингизни пойлаб ётибди, бир-ров Баҳромбек билан кўчани айланиб келишди. Ўзингиз киринг, буни ҳам ўзингиз беринг, дада.

— Кўп азият чекаверма, қизим, дард берган эгам шифосини ҳам берадир. Набирамизнинг ўзи ихтиёр этдими кўчага чиқмоқни?

— Ҳеч ҳоли жонимга қўймади, дада,— Аҳмадбек ҳожи соқолини ушлади-ю, қизининг нигоҳини сезиб текислаган бўлди,— ўзики ихтиёр этган бўлса кўп яхши бўлибди, дили ором олур.

Аҳмадбек ҳожи остонага қадам қўйиб улгурмай, набирасининг овозидан чўчиб тушди.

— Дада, дадагинам-ей, айтинг оподадажон, дадам тезроқ кирсинлар.

Аҳмадбек ҳожи қўлидаги телпакини секин набирасига узатди.

Гулбаданбегим бу оламни унутган, ҳеч нарсани кўрмасди. У телпакини авайлаб, қўлига олди-да, юзига босди:

— Дадам, дадажоним-ей, ўзингиз... сўнг телпак тагидан яна қандайдир бўғиқ, хириллаган товуш эшитилди.

Тожинисобегим дадаси билан ҳовлига чиқаркан, кўнгли бўлмайдиган айвон ойнасидан ичкарига қаради.

— Йиғламаяпти, овози ҳам эшитилмаяпти, дада? — Телпакини юзига босиб олибди-ку, товуши сенга эшитилармиди.

Тожинисо бегим яна ойнадан қаради. Қизининг қимирламай боягидай ётганидан ваҳимага тушиб, уйга кирди, секин товушини баландлатиб қизини чақирди.

— Гул, ҳой Гул,— қизи эшитавермагач, унинг қўлларини силади. Эрининг ҳиди димоғига уриларкан, ойнадан дадасига кўз қирини ташлаб телпака юзини босди, кейин уни олмоқчи бўлган эди Гулбаданбегимнинг қўли «шилқ» этиб тўшакка тушди. Аввалига Тожинисобегим ҳушини йўқотганидан, қизининг узилган жонини ушлаб қолмоқчидай мурданинг елкаларидан чангаллади. Сўнг совиятган танадан чўчиб, «Дод, Гулимдан айрилиб қолдим, дод» деб нола қила бошлади.

Тожинисо бегим юзига сепилган муздай сувдан ўзига келганида кун алламаҳал бўлган эди. Энди у йиғламас, нола қилмас, ҳамдардик билдиргани келган ҳамюртларига ҳам ун чиқармас, гунг одамдай ҳаммага: «Нима қилиб қўйдинглар мусулмонлар» дегандай жовдирар эди. У одамлар қадами узилгач, уйнинг тўрт бурчагига шам ёқиб, тун ярмигача қизининг бошида ўтирди. Тонг отарга яқин уйнинг тўри деворига ўша Андижондан олиб келган палакни тортди. Гўша қилиб, чимилдиқ ясади. Духоба, атлас кўрпаларнинг ўнгини ёзиб, сандиқ устига тахлади. Кўп ўтмай фарёдли нола ўрнига Тожинисо бегимнинг «Ёр-ёр» айтаётган жарангдор овози келди.

Ҳаводаги юлдузни

Саккиз денглар, ёр-ёр.

Саккиз денглар.

Саккиз қизнинг, сардори
Келди денглар, ёр-ёр,
Келди денглар.

Қат-қатгина қатлама
Қатланади ёр-ёр
Қатланади.

Қизни олиб янгалари
Отланади ёр-ёр,
Отланади.

Аҳмадбек ҳожи қизини ақлдан озаяпти деб ўйлаб бирнеча аёлларни «Ёр-ёр» овози келаётган уй томон юборди. Улар қадами етиши билан «Ёр-ёр» тинди. Лекин Ҳожи ота: «Ожиз бандаларингга қаноат ато этганингга шукр» деб улгурмай яна ўша очиқ ойнадан Тожинисо бегимнинг товушига жўр бўлган аёлларнинг «Ёр-ёр»и янгради.

Қизни олиб янгалари,
Тура турсин ёр-ёр,
тура турсин.
Оқ сут берган онаси
Рози бўлсин, ёр-ёр,
рози бўлсин.

Ё олло! Не каромат қиялсан, ўзинг, Ҳожи ота ичида пичирлаб яна нимадир деди. У ўзини ўнглаб олишга улгурмай, ҳовлидаги ёш-яланг аёллар Аҳмадбек ҳожининг фармонига ҳам қулоқ тутмай «Ёр-ёр» овози келаётган томон жилишди. Яна бир зум янгроқ товушлар тинди, бутун хонадон сув сепгандай бўлди. Сўнг қолдан тойган Тожинисо бегимнинг фарёдли «Ёр-ёр»ини босиб гуриллаган, гўё бутун заминни ларзага келтирувчи «Ёр-ёр» садолари янгради.

Тоғда тойча кишнайди
От бўлдим деб ёр-ёр,
от бўлдим деб.
Уйда келин йиғлайди
Ёт бўлдим деб ёр-ёр
ёт бўлдим деб.
Йиғлама, қиз, йиғлама
Тўй сеники, ёр-ёр,
тўй сеники.
Остонаси тиллодан
Уй сеники ёр-ёр,
уй сеники.

Бу нидони, бу ҳасратли садони, бу юракларни тилкапора этгувчи фарёдларни ҳеч нарса билан тўсиб бўлмас эди.

Бирдан Аҳмадбек ҳожининг ҳам вужуди қалтиради, жисмига ажиб туйғулар ғулғула солиб, уни бу заминдан узоқларга юлқиб олиб кетди. Унинг кўз олдида ўша Андижондаги Рўзиохунбой боғининг этагига туташ ҳовлиларидан набирасини безатиғлиқ қўқон аравада Гуркиров томон «Ёр-ёр» айтиб олиб бораётган улғу бир тўйнинг ажиб бир манзараси намоён бўла бошлади.

Ё олло!.. Шу тобда Аҳмадбек ҳожининг оллодан мадад сўрагувчи илтижосига унинг жисмидаги исён ҳам, аτροφдаги одамлар ҳам қулоқ тутмас эди.

Бомдод намозига Гулбаданбегимнинг тобути кўтарилди. Уни лаҳадга, отасининг телпагини бошига ёстиқча қилиб қўйишди. Энди Ҳожи отанинг қулоғига Хўжа Қумлуқ мазоридида ўқилаётган қуръон тиловати ҳам «Ёр-ёр» бўлиб эшитилаётганга ўхшарди.

Давоми келгуси сонда

Неваракулча

Ярашар

Ёр чанқоғин қондирган
Ёмғир бўлсам ярашар.
Ут-ўланни яшнатиб,
Яйраб кулсам ярашар.
Қора туннинг бағрини
Чақмоқ бўлиб тилайин.
Девдай туман бўлгунча,
Митти чироқ бўлайин.
Денгизга ҳаёт берган
Дарё бўлгим келади.
Нур истасанг, қуёшли
Дунё бўлгим келади.

Қамбар Ўтаев

Ҳақли савол

Наҳордан то шому кеч
Қўшга сарфлаб мадор, куч,
Қора терга ботмасанг ҳам,
Аравани тортмасанг ҳам,
Не сабабдан, айт, ҳўкиз,
Бўйнинг эгилган ҳануз?

Ой ўроғин қўлга олиб

Кўк тоқида
Тушиб йўлга,
Ой ўроғин
Олиб қўлга,
Ен-атрофга
Қарар эди.
Ут ўргани
Борар эди,
Мўл бўлсин деб
Суту қаймоқ.
Осон эмас
Сигир боқмоқ.
Кўл ёқалаб
Утар аста.
(О, нималар
Бўлар пастда):
Акси унинг
Лойга ботиб,
Кир-чир ётар
Хуррак отиб.
Жони ачиб
Чопган эди,
Ерга тушиб
Кетай деди...
Акси зумда
Чиқиб лойдан,
Яширинди
Кўрқиб ойдан.

Алданиш

Серка Қўйга деди:
Сен алдаркўсасан,
Ёлғон айтиб ўсасан.
Жуда текин томоқсан.
Ба, дейсан,
Бе, дейсан.
Нима берса ейсан.
Мен-чи, иягимда
соқолим билан
Ёлғон сўзламайман ҳеч
Мана, кепакни е,
Изимдан эргаш.
Ёлғонга чопдингми?
Қассоб билан тергаш...

Осмон

— Осмон нега баланд?
— Чунки бағри кенг.
— Осмон нега беҳад?
— У ҳаммага тенг.

* * *

Биз сен билан гуллар экализ,
Яшил ранглар чулғар йўлларимизни
Парилар тонг чоғи уйғотар, тўлин
Ой сутига чаяр юзларимизни,
куйлар нур таратар,
нурлар куй яратар остонамизда.

Биз сен билан гуллар экализ,
Булбуллар ин қулар кўзларимизга.
Юлдузлар тун бўйи пойлаб чиқарлар
Қизиқсиниб сирли сўзларимизга.

Булбуллар гул севар,
гуллар булбул севар остонамизда...

Ҳолат

Тун бўйи йиғладим... Тугамади жанг.
Ярадор эдилар дилни сатрлар.
Елвордим: «Турғазиб қўйинг, отажон,
Қурмоқ истаяпман шеърин қасрлар...»

Тонг маҳал қишлоқни ҳорғин оралаб,
Рухимга кирасиз суяниб кетмон.
Мен яна ёлворгум кўзларим қонаб:
«Отажон, шеъримдан йироқлаб кетманг...»

* * *

Абдунабига

Сен севгини яширдинг, юрак,
Ўтли ҳисларидан мадад сўрадинг.

Улар кўзларимда тикдилар йўрғак,
Болангдай оҳиста ўрадинг,
Ҳамма кўрди.
Ишонмай қўйгандинг қулоқларингга,
Совуқ нафас келди: айрилиқ — кафан.
Севгини қаттиқроқ қучоқладинг-да,
Чинқириб юбординг дафъатан,
Ҳамма эшитди...

Нормурод бобонинг айтгани

Болам, хиёнатга қўл урмайди ҳеч,
Муборак атайди аёл зотини
Кимки тушларида етаклаб юрса
Барчиной парининг отини.

Болам, чин эр йигит бўлади бешак,
Мардлик мерос ўтур зурриётига
Кимки тушларида тақа изласа
Алпомишнинг учқур отига...

* * *

Мен августнинг юлдузучар кечаларида
Кўкка боқдим. Кўзларимга дардлар қадалди.
Тирикликнинг қинғир-қийшиқ кўчаларида
Ўтган кунни хира юлдуз ёдимга солди.

Осмон буюк. Мангупорлар юлдузлари кўп,
Термуламан хуфтон дилга зиё ахтариб.
Бир тун қисмат осмонида порлай олсин деб
Қўрқиб-қўрқиб шеър ёзаман ёлғиз, сарғариб..

Қўчқор Норқобилов

Амина
Қодирова

Сен йиғлама фақат, онажон,
Иродамга қарғишлар отма,
Оқ сутинг-ла қонимга сингган
Эзгуликнинг шаффоф нурларин

Она, энди ўзинг сўндирма...

* * *

Оқшом чўқар. Сиқилар юрак,
Кенг уйингга сиғмай қоласан,
Нени излаб топмоғинг керак,
Йўқ сабрни қайдан олсан?

Осмон тиниқ, бирам беғубор
Шу кенгликка синггинг келади.
Лочинлардек юксакка бир бор
Эркин-эркин учгинг келади.

Фурсат устун келар ҳавасдан,
Турмуш ташвишлари эзади.
Истак қутулмайди қафасдан,
Орзу юрагингдан безади.

Қай эшикда йиғлар «Муножот».
Наво инграр, тўлғанар Ватан.
Ҳадиксираб турган бир журъат
Қатъиятга айланар бирдан.

Боболарнинг синиққан руҳи
Журъатингдан беҳад шодланар.
Қабрларга сиғмаган оҳи
Кўз ёшинг-ла қайта ёдланар.

* * *

Осмон, бугун баланд осмон бўл,
Рақибимнинг боши етмасин.
Дўстга мададкор бўл, Она ер,
Уятдан ғурури синиб кетмасин.
Ҳийла билан енгдилар мени...

Яна тонглар отади оппоқ,
Кўксин қонга белар намозшом.
Титраб турар энг сўнги япроқ,
Маъюс учар раққоса хазон.

Ўлтирибман мисли девона,
Машраб кўшиқ айтар руҳимда.
Рашк ёқади, не қилай, она,
Кимдир йиғлар ҳар кеч тушимда.

НИГОХ

Етти иқлимдан меҳмонлар

Билл Фиерман:

Яшараётган тафаккур

Америкалик советшунос, Теннесси дорилфунуни доктори Билл Фиерман бултур йил оёқлаётган кезлар ижодий юмуш билан бир муддат жумҳуриятимизда бўлди. Бу унинг диёримизга ilk сафари эмас, табиийки, у ҳар гал қандайдир янгилик ва ўзгаришга рўбарў келади, олимнинг қадимий бу юрт, кишилар ва уларнинг турмуш тарзига муносабати ҳеч биримизни лоқайд қолдирмайди, албатта. Шунинг учун ҳам «Ешлик» журнали бош муҳаррири ўринбосари Гаффор ХОТАМОВ Билл Фиерманга бир неча савол билан мурожаат этди.

- **Ўзбекистонга дастлаб қачон келгансиз?**
- Йигирма уч йил аввал.
- **Сўнг?..**

— Жумҳуриятда олти марта бўлиб, деярли барча қадимий шаҳарлар ва аҳоли турмуш тарзи билан яқиндан танишдим. Роппа-роса йигирма тўрт йил аввал мустақил равишда мен ўзбек тилини ўргана бошладим, орадан бир йил ўтгач, диссертацияга материал йиғиш ниятида Тошкентга келдим ва дорилфунуннинг Аюб Фуломов бош бўлган Ўзбек тилшунослиги кафедрасида тажриба орттириш билан бирга илмий ишимни тайёрлай бошладим. Менинг ишим мураккаб давр саналмиш 20—30 йиллар тил сиёсатида доир эди, шунинг учун ҳам ишим оғир кўчган, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Элбек ё Боту ҳақида сўз очилгудек бўлса, у пайтлар кишилар бир қад чўчиб тушишар эди. Мавзу ва давр нуктаи назардан эса уларни четлаб ўтиш мумкин эмасди. Билмадим, ўша давр ўзбек тилшунослари томонидан қандай тадқиқ этилган?!

«Ўшанда менга шубҳа-ғумон билан қаровчилар ҳам кам эмасди, — дейди Билл «Ўзбек юртини севаман» дея номланган суҳбатда. — Ҳатто архив материалларидан кўчирмаларимни олиб қўйишган пайтлар ҳам бўлди. Давлат архивидан бир мунча материаллар тўплаган бўлсам-да, аммо Фанлар академияси архивидан олинган материаллар йўқ ҳисоби эди» («Еш ленинчи», 28 ноябрь 1989 йил).

— Нега энди айнан шу даврдаги тил сиёсати сизнинг эътиборингизни ўзига тортиди? Олтишинчи-етмишинчи йиллар нисбатан манбага бой ва илмий иш учун қулайлик туғдирад эди-ку?

— Тўғри. Биласизми, тил сиёсати жамият табиатини ўзида акс эттиради. Давр масаласига келсак, ўзбек тили тарихидаги фавқулодда зиддиятли, қарама-қаршиликка тўла фасл йигирманчи-ўттизинчи йиллардир.

1926 йилнинг бошида Боку шаҳрида иттифок тилшунослари курултойи бўлади, шундан сўнг жумҳуриятларда маркази Москвада бўлган махсус комитетлар тўзилади. Бу кезлар бобо тил ҳақидаги Марр таълимоти ҳали кучда эди, ҳатто у лотин ёзувида ўтишга ҳам қарши чиқади, фақат иттифок маориф халқ комиссари А. И. Луначарский, рус халқи ҳам кириллицадан лотин ёзувида ўтади, дея чиқиш қилгачгина Марр чекинишга мажбур бўлади.

Тил тарихи фавқулодда ҳодисаларга бой. Ўзбек тили тарихи ва унинг лексикаси билан шуғулланар эканман, мураккаб ўша йилларда ҳозир гоҳо-гоҳо кулоқка чалинаётган истак — тилни ислох қилишдек машаққатли юмуш билан Чўлпон ва Фитрат, Элбек каби фидойи шахслар астойдил шуғулланишганига, улар халқ ичида юриб лугавий хазинани бойитувчи сўзларни йиғишгани фактига гувоҳ бўласиз.

— **Фитрат каби маърифатпарварлар тилнинг лугавий хазинасини тазолаш максадга мувофиқ деб ҳисоблашган..**

— Ёзувнинг ўзгариши эса бундан бўлак муаммоларни ҳам юзага келтирди. Масалан, оҳангдошлик масаласи. Лотин ёзувида ўтилгач, ўзбек тилидаги тўққизта улидан, ўттиз тўртинчи йилга келиб, атиги олтигаси саклаб қолинган. Бу ва умуман ёзувнинг ўзгариши тилдаги асрий оҳангдошлик сакланишига зиён етказди. Қолаверса, ўша кезлар тил табиатига бевосита таъсир ўтказган шундай қараш ҳам амалда бўлган: пролетариат шаҳарда истикомат қилади, уларнинг лаҳжаси тараккийпарвардир!

Ҳамма тилларни бирлаштириш сиёсати ҳам тилнинг табиий йўсиндаги ривожига салбий таъсир қилмай қолмади.

«Ахир, бундан ўн йиллар муқаддам «икки беш йилликдан эмас, балки бир беш йилликдан кейин СССРда фақат битта тил қолади», деган башоратларни қилгувчилар ҳам кўп эди-да» («Ўзбек юртини севаман»).

— **Тилимизга бўлган эҳтиромингиз учун Сиздан қарздор-миз, Билл. Айтинг-чи, ўзбек тили Сизга имкониятлар очдимиз?**

— Ҳа, албатта. Олмаота, Уримчи, Фулжа, Қашқар — дунёнинг кўпгина шаҳарларида, жумладан, бултур Шинжонда бўлдим. Мен улар билан шу тил воситасида мулоқот қилдим, ҳамсуҳбатларим эса, сиз уйғур тилини қаерда ўргангансиз, дея ажабланишди.

Тил инсон учун чексиз имкониятлар очувчи омилдир. Мен Ленинград шаҳрида аспирантурада таҳсил олганман, демак рус, шунингдек, чех ва португал, хитой тилларини ҳам биларман.

— **Яқинда биз Чехословакияда бўлдик. Прага меҳмонхонасида Германиядан келган ёш социологлар билан адабиёт ва санъат борасида мулоқот қилдик. Кузатишлар шунини англа-тадиким, ўзбек халқи маърифатли (гарчи бу маърифатнинг чекланган томонлари бўлса-да!), бироқ хонанишин. Йиллар мобайнида турмуш шунга йўналтирган. Бугунги ижобий ўзгаришлар бу маърифат уфқларини янада кенгайтурса ажаб эмас.**

— Мен ҳам бола-чақа ёнида — уйда ўтиришни хуш кўраман, лекин начора — мутахассис сифатида ҳақиқий тасаввурга эга бўлиш, даврдан орқада қолмаслик талаби аксар ҳолларда сафарда юришни такозо этади. Чунки ҳаёт кун сайин

ўзгараётир. Ошкоралик вокеликни адолат сари етакламоқда. Бу хатто етти икклимдан келаётган меҳмонлар билан бўлади-ган муносабатларда ҳам равшан сезилаётир. Фақат алоқа, хусусан, почта хизмати ҳамон аввалгидек, қайта қуриш шу соҳага деярли таъсир кўрсатмаётир.

— Яшариш жараёнидаги қайси сифатлар Сизни хушнуд этди?

— Энг аввало, тафаккурнинг яшариши! Шу билан бирга миллий тилга расман Давлат тили мақомининг берилиши. Аслида, табиий ҳол: Ўзбекистон бу! Жумҳурият юзага келган пайтдаёқ қонун қабул қилинши лозим эди. Чунки баъзан тилга ҳурмат расмий муҳофазага муҳтож бўлади.

Бултур Тошкентда Америка кўргазмаси бўлди. Мен шарҳчи сифатида унда иштирок этдим. Кўргазмага ташриф буюрган турли миллат вакиллари ўз тилларида изоҳ беришмини сўрашди, лекин мен ўзбек тилида сўзладим. «Ахир биз Ўзбекистон-дамиз, — дедим уларга, — шу халқ тилида суҳбатлашимиз керак!»

Умуман, мен ўзбек юртини севаман, халқи меҳмоннавоз,

асрий обидалари хайратангиз. Унинг бағоят жозибадор мусиқий оламини айтмайсизми?!

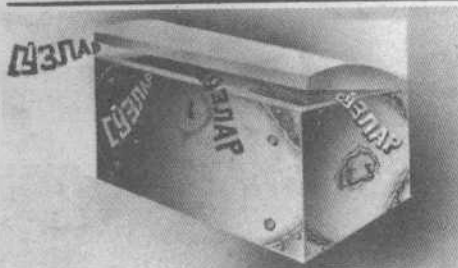
Бизнинг хонадон — Ўзбекистон музейи, десам ёлғон бўлмас. Бешик, чопон дейсизми, рубоб, гижжак, доира, карнай, сурнай дейсизми... — ҳамма-хаммаси бор, улар олис Америкада ҳам менга ҳар лаҳза ўзбек диёрини ёдга солиб туради.

«Ўзбек халқининг этник туйғулари», «Ўрта Осиёда ёшлар муаммолари», «Ошкоралик амалда» (Ўзбекистон мисолида) ва бошқа қўллаб мақолаларим матбуотда эълон қилинган» («Ўзбек юртини севаман»).

Шунингдек, ўзбек адабиёти ва санъати, тил сиёсатида доир қатор асарлар ёзганман. Бугун Америкада ўзбек адабиёти билан шуғулланаётган адабиётчилар оз эмас...

Ўзбек ёшлари қатори мен ҳам, дунёнинг нариги бурчида туриб бўлса-да, «Ешлик»нинг ҳар сонини оламан, ёш шоир ва носирлар асарларини ўқиб, завқланаман. Ҳа, тафаккур яшараётир, бу эса фавқулодда мўъжизалар туғилишига умид ўйротади.

— Дилкаш суҳбатингиз учун ташаккур, Билл!

Тил сандиғи

Икки томли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» нутқ бойлигимизни, унинг ранг-баранглигини — маъно товланишларини намойиш қилиш жиҳатидан муайян аҳадиётга эгаллиги шак-шубҳасиз. Лекин луғатдаги айрим изоҳларни тўлақонли деб бўлмайти. Масалан, «мастак» — дони заҳарли ўт, дейилган, бироқ унинг макиён қаллик маъноси ҳам борлиги айтилмаган. Шу хилдаги тажнис маъноли «қоқ» сўзининг ҳам орик, қуруқ, шип-шийдам маънолари келтирилиб, камар ва ясоқларда учрайдиган ёмғир сувини асровчи табиий тошқоса — «қоқ»лик маъноси (Чанқағандим, қоқдан қониб сув ичдим) изоҳланмаган. «Чалоб» сўзига эса, сузмадан тайёрланган айрон-сифат овқат дейилган. Айрон овқатми? У — ичимлик-ку! Бу сўз этимологик жиҳатдан тожикча бўлиб, чала об, яъни чала (хом) сув дегани. Сува эзилган қурут ёки мешдаги сузма чайилса, ташналикни қондирувчи антиқа ичимлик ҳосил бўлади. Яна бир ўринда «қотирма»ни, «қатирма», деб оширилмаган ҳам-мирдан қозонда ёғсиз пиширилган юпқа нон тарзида изоҳланган. Иккинчи бир маъносини қалин кир, қасмоқ дейилган. Аввалги «юпқа» маъноси кейинги «қалин» маъноси изоҳга зид эмасми? Котирма — қозонда қотирилган марзаси қалин, ўчоқда пишириладиган нондир. Яна шунга айтиш жоизки, бу сўзнинг ўзаги «қат» эмас, «қот»дир. Бундан ташқари «қақанок» — қўйнинг оғиз сутидан пиширилган овқат дейилиши, «ялатма»нинг фақат «юпқа» маъноси айтилиши, «ивиз» ва «чиг» каби сўзларнинг изоҳланиши ҳам кишини қониқтирмайди.

Бироқ «Изоҳли луғат» — бой тилимизнинг илк армуғони. Мен «Луғатимизга кичик бир мадад тариқасида халқ нутқида қўлланадиган ихчам, мағизли сўзларни баҳоли қудрат тергиладим. Қўйда ушбу сўзларнинг изоҳини бериш билан бирга уларни контекстда келтириб, бу сўзлар гап ичида ҳеч қандай «беғонасирамай» яшашига ўқувчини кўникитиришга уриндим.

Ашқин — тиши тушган, олд тиши йўқ кишиларга айтилади: Ёш боши билан Қосим ҳам ашқин бўлибди-я!

Гула — ўрмакнинг ўришини тутиб турадиган, иймалка маҳкамланадиган ип: Иймални ётқизиб кўчир, гулага зўр келмасин, узилади.

Гава — уй ҳайвонларининг эрта туғилгани (эчки, қўй болаларига нисбатан кўп ишлатилади): Тўртта кўзим бор. Иккитаси гава — пулга етарлиси.

Даққоқ — уялмай-нетмай ҳар нарсани сўрайверадиганларга айтиладиган сўз: Меҳмонлар келса, ҳадеб у-бу сўрайвериб даққоқлик қилма, хўпми, болам?

Жизғиртирмоқ — қаймоқ қалин олсин учун сутқозонни чўғли ўчоқда тутмоқ: Сутни жизғиртириб қўй, қаймоғи қалин бўлсин.

Иймак — ўрмакнинг тўқилиш ўрнини ердан кўтариб турадиган эгма тиргак: Қилични эркин урولмаяпсан, иймални орқароққа кўчир.

Куртак — ёғочга ўраладиган ўрмак арқоғи: Ойбека қизим, иккитагина куртак ўраб бергин.

Куртинг — шамол чуқурга уйган қор: Отнинг олдинги оёғи куртингга ботди.

Найқи — ошириб эзмалик қилганга айтилади: Аёлдан гап кетдими, эзмаланасан. Шу найқилигинг қолмади-қолмади-да!

Отирғи — ўрмак тўқишда иймалдан нари турадиган, ипларни галма-гал алмаштириб, тўқишга қулайлик яратадиган ясси тахта: Отирғи энлик бўлса, ўрмакнинг боди яхши очилади.

Сирик — ўрмакнинг ипи чигаллашмаслиги учун уни сириб турадиган таёқ: Ўрмакнинг бошини торт, сириги ердан кўтарилсин.

Товва — экин майдонидан ўгирилган маълум бир чегара: Аввал товва очиб ол, кейин ўришни бошлайсан.

Тайқи — ичи саёз идиш: Бу идишинг жуда тайқи, суноқ овқат турмайди-да, иним.

Тивича — бир ёшга тўлар-тўлмас туққан улоқ: Эчкидан яхши тўл олди: иккита тивича ҳам болалади.

Чўплик — қуртавага эзилган қурут қолдиғи: Чўплик беринг, момо, сўриб юрай.

Чиг — сарпўш ўрнида қозонга ёпиладиган қамиш ёки сирикдан тўқилган ёпқич: Қозондаги сутга чиг ташла.

Шовни — урчуқда йгириладиган жун ип.

Япоғи — дусоққа чиқмаган кўзи жуни, совлиқ, чори, панжиларнинг жунидан фарқлаш учун ишлатилади: Жумагул хола эрига япоғи жундан чакмон тикиб берибди.

Ялқи — эгизнинг антоними: Ҳар йили эгиз туғадиган қўйим бу йил ялқи туғди.

Ясқоқ — тескакнинг гиёҳ битмайдиган ялпоқ улкан тошлари: Ясқоқда эҳтиёт бўл, аёғинг тайғанмасин.

Қулпак — қўлтиққа солинадиган учбурчак ямоқ: Тўнининг қўлтиғи тор келган бўлса, қулпак солайми, болам?

ҒОЙИБ НАЗАР

Исроил Субҳон

Осмонларим тўлади сирга

1

Кўзларинг кўзимга кўринди осмон,
Кўзларинг тим қаро — тугилдими ой?
Ортингдан «ноғора чалса» оломон,
Уксима, боиси шудир, ҳойнаҳой.

Кўзларинг кўзимга кўринди уммон,
Кўзингда хас кўрдим — тушдими қайиқ?
Бўйида бир қатор қармоқ намоён —
Гоҳ тортиб қўярлар, гоҳ эса чайиб.

Кўзларинг ё мангу оташми, жонон,
Четида фол очар бир тўп «қаландар».
Эмишки бўсадан чиқармасак қон
Дард чекар ажина чалган баданлар.

2

Лабдаги холингми, недир, нигорим,
Хол десам, ажаб ҳол учраган экан:
Ишқингда қон бўлиб кетган жигарим
Лабларинг устига сачраган экан.

Бир қатра қонимни атасанг «хол» деб,
Мен ўша атаган тилингдан ўпай!
Мабодо бекинсанг — холингдан таниб
Минг сулув ичидан ахтариб топай.

Фақат сен аён эт, бу қандай тугун —
Шул жимит нуқтада мухтасар олам.
Ҳолинг тасвирини туширмоқ учун
Етмайди минг битта Шерозий гилам.

3

Бу кулгич кулмайин туролмасми, ҳай,
Жон келиб бўғзимга тикилди-ку, боқ,—
Бир-икки ютиниб қўйиб, аллақай
Жонимга ҳомила тугибди томоқ.

Қаҳрли чехрага кўниккан кўзим
Бу янглиғ жодуга беролмагай тоб.
Юзларинг мен учун дарёи азим,
Ва кулгич жонима хатарли гирдоб.

Башорат дегани чинмикан, қайдам,
Ҳар қалай нимадир бор тушларингда.
Лекин бу муҳаққак, қачон бўлса ҳам
Мен чўкиб ўларман кулгичларингда.

4

Бу қош эмас, эркам, қошларинг сенинг
Охир ўз-ўзини айладику фош:
Қанотига олиб икки чашмани
Пешонангга қўниб турган қалдирғоч.

Ваҳ, мани кўрди-ю, ҳуркиб, ваҳмали
Пир-пир учиб кетмоқ истади, учиб.
Унга айт, кўнглига берсин тасалли
Бир қултум чашманинг сувидан ичиб.

Яна айт, жонгинам, сирли энтикиб
Қайга ҳам учарди ёзиб қулочин?
Кўзларим устида салобат тўкиб,
Безовта пайт пойлаб турибди лочин!

5

Қулоғингга аста шивирлай десам
Зулфинг бўй чўзади гап пойлагани.
Содир бўлмасин деб бирор ҳодиса
Бир соқчи эмиш у — ҳойҳойлагани.

Қоф — ўзим, зулфинг — нун, ўртада — алиф —
«Қон» бўлиб кетганим ўзинга аён.
Бир бало келтириб қўймаса ҳали
Сочингга илашиб олган бу чаён.

6

Сочми бу, соч эмас, соч бўлмаса не?
Паришон елкангда тўзғиган фарёд!
Қўйнимга шовуллаб, йиғлаб киргани
Соч эмас, соч бўлса йиғларми, ҳайҳот!

Истиғно ислари ширин туш каби
Етти осмонимни тўлдирди сирга.
Шунда хаёлларим ўқпар қуш каби
Сочларингни ин деб —
тушди занжирга.

Бўлди бас, айта қол, паймона тўлган
Ахир, бисотимда бир дона юрак.
Дунёда сочинг деб сочини юлган
Мен каби девона бўлмаса керак...

Ҳамид Олимжон

Навоий — ўзбек тилининг яратувчиси

Жаҳон адабиёти тарихида француз ёзувчиси Бальзак, рус ёзувчиси Лев Толстой сингари кўп ёзган адиб йўқ. Ўз асарларининг кўплиги жиҳатидан бу икки ижод ва фикр гигантига тенг бўладиган ёзувчи топилмайди. Лекин булар проза азаматлари эдилар. Бизнинг буюк Алишеримиз шеър — поэзия бобида жаҳон адабиётининг энг биринчи ўринларида туради. Унинг жуда кўп илмий-тарихий асарларидан қатъи назар, ғазал ва дostonларининг ўзи улуг бир тоғдан иборатдир. Навоийнинг ҳар бир дostonи катта бир роман, эпопеядир. Ёлғиз «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ўзигина Пушкиннинг «Евгений Онегин»ига уч барабар келади. Алишернинг шеърларини ўз ичига олган «Чор девон» 47 минг мисрадан иборатдир. Бадиий ижоднинг мислсиз намуналарини тўплаган «Хамса» китоби 60 минг мисрага яқин шеърни ўз ичига олади. Навоийнинг олти мингга яқин форсча ғазаллари бор.

Шеър ва тафаккурнинг буюк соҳибқирони бўлган Алишер Навоий ўзида тугилган ҳар бир фикрни шеър билан ифода қилар эди:

Кўнглимда не маъни бўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.

Толмас Алишер Навоий фикрнинг мислсиз заҳматкаши эди. У «Хамса»ни ёзиш учун кетган вақтини ёлғиз олти ойгина ҳисоблайди. Ҳар бир байти қуйма бир ҳайкалдан иборат бўлган бу олтмиш минг мисралик улкан китобни шунча қисқа муддат ичида ёзиб тугатмоқ учун чинакамига доҳий бўлмоқ лозимдир. Шунинг учун ҳам у «Шоҳнома»нинг улуг яратувчиси Абулқосим Фирдавсийга қойил қолгани, уни тафаккур хазинасининг қони деб атагани ҳолда, Фирдавсий ўттиз йилда ёзган асарни ўттиз ойда тамом қила олар эдим, дейди:

Деди ўз тили бирла ул кони ганж,
Ки «Си сол бурдам ба Шоҳнома» ранж.
Уни дерга бўлса қачон рағбатим,
Эрур анча ҳақ лутфидин қувватим.
Ки ҳар неча нутқ бўлса қоҳил сарой
Битиргайман ўттиз йилин ўттиз ой.
Агар хосса маъни гар эйҳом эрур,
Унинг кунда юз байти ҳалвом эрур.

«Муҳокаматул луғатайн» номли машҳур илмий асарида Алишер Навоий ўзининг йиғитлик вақтида эллик минг байт шеърни ёд билгани ва шунинг ҳаммасини ўлчаб, текшириб чиққанини ёзади. Бу ерда буюк ҳофиза эгаси бўлган Навоий бизнинг кўз ўнгимизда ўзининг

бутун яратганларини хотирада сақлаган машҳур ўзбек халқи шоирларини эслатади. Бунинг устига араб ва форс тилларида Навоий билмаган ва текширмаган шеър, илм, тарих китоби йўқдир. Навоий ўзининг Унсиясида ўз замонининг энг катта ва энг машҳур кутубхонасини юзага келтирган эди. Шоирга асрдош бўлган фан ва санъат аҳллари шу кутубхонадан фойдаланар эдилар. «Муҳокаматул луғатайн»да Навоий қирқ йилга яқин муддат ичида Хуросон мамлакатининг билимдонлари ва шоирлари томонидан ёзилган асарларнинг бирини ҳам қолдирмасдан кўздан кечириб борганини ёзади. Хуросоннинг бутун билимдонлари, шоирлари шеър ва тафаккур соҳибқирони бўлган Навоийни катта бир устоз сифатида танир ва нимаики ёзмасинлар, Алишер Навоий тасдиғидан ўтказар эдилар. Буюк қомус бўлган Алишер Навоий уларнинг ҳаммасини ўқиб чиқар, танқид қилар ва йўл кўрсатар эди. Алишер Навоий Хуросоннинг фақат адабий ҳаётидагина эмас, балки бутун маданий ҳаётида яқка ва ягона бир сиймо эди.

Хуросонда юз берган бутун илмий ва адабий жанжаллар бизнинг Алишеримиз ҳузурида ҳал қилинар ва ҳаракатли мубоҳасакорларнинг ҳар икки томони ҳам устоз Алишер ҳузуридан қаноатланиб чиқиб кетар эдилар. Навоий фикрлари фан ва санъат аҳллариининг ҳаммаси учун ҳам баб-баравар обрўли эди. Навоийнинг ўз қўли билан ёзилган илмий ва тарихий асарлари эса ўз асрининг энг катта ютуқлари саналар ва даврнинг энг илғор фикрларини ўзида ташир эди.

Навоий ўзбек тили учун кураш байроғини юқори кўтарган шоирдир. Алишергача ўзбек ва умуман турк халқларининг адабиёти эрон адабиётининг зўр таъсири остида яшар эди. Шоирларнинг ҳаммаси деярли форс тилида ёзар эдилар. Бу ҳол бузилмас бир анъана ҳолига келиб қолган эди. Ўзбек тилида ёзиш айб саналар ва ўзбек тилида ёзилган асарларни сарой аристократияси шеър деб қабул қилмас эди. Жаҳоннинг энг гўзал маданият марказларидан бири бўлган Ҳиротда, Самарқанд ва Бухорода форс тили ўзбек тили устидан ҳокимлик қилар эди. Форс тили — давлат тили, ўзбек тили — саҳро, қишлоқ тили, қора халқ тили деб саналар эди. Кенг халқ оmmasи учун бирдан-бир бадиий озук бўлиб, халқнинг ўзи томонидан яратилган эртак ва дostonлар қолган эдилар.

Шунинг учун ҳам тарих бизнинг буюк Алишеримизга жуда катта бир вазифа юклаган эди. Бу ўз халқининг тили учун кураш вазифаси эди. Навоий шундай бир шароитда ўзининг машҳур китоби «Муҳокаматул луғатайн»ни ёзиб, ўша вақтда ҳали турк тили деб аталиб юрган қадим ўзбек тилининг бирмунча жиҳатдан форс

тилидан бой ва рангдор эканини исбот қилди ва ўзбек тилида бўлган адабиётнинг юксалишини бошлаб юборди.

Навоий форс тили билан ўзбек тилини солиштирар экан, фақат ўзбек адиб ва шоирларининг ёзганларига асосланмади. Навоий форс тили билан ўзбек халқининг жонли тилини солиштирди. Навоий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» китобида келтирган мисоллар бугун ҳам ўзбек жонли тилида кўпчилик эътибори билан ҳаётдирлар.

«Муҳокаматул луғатайн»да Навоий турк халқларининг бой адабиёт эгаси бўлганликларини айтади. Ва бизга XI асрда «Девони луғатит турк» соҳиби машҳур Маҳмуд Қошғарийнинг турклар исломни қабул қилгандан сўнг ҳам ҳали форс тилининг таъсирига кўмилмаган оғзаки ва ёзма адабиётга эга эдилар, деган тасдиқини эслатади. Ва сўнгера ўзбек тилининг ишлатилмасдан қолганини ва йўқ бўлур даражага келганини айтади. «Хар тақдир билан бўлса-да, аслинда турк тилининг форси тилидан адабиёт кенг ва тўла бўлатуриб, янада турк тили ишлатилмасдан ташланибди; балки йўқ бўлур даражасига борибди» ва бу ҳолга куйинган Навоий ўзбек тилининг гўзал фазилатларини ишончли мисоллар билан бирма-бир баён қилишга киришади.

Навоийнинг даъволари миллий бир ғурурдан иборат бўлмасдан, балки илмий ва принципиал асосларга суянар эди. Яъни Навоийнинг бу даъволари эронликларга душманлик натижасида келиб чиққан даъволар бўлмасдан, балки тарихий тараққиёт томонидан кишиликнинг илгор намояндалари олдига ҳал қилиш учун қўйилган масала эди. Навоий форс шоирларининг ҳаммасини яхши билар эди. Адабиётнинг энг катта сиймоларидан бўлган Жомий бизнинг Алишеримизга замондош ва жуда яқин дўст эди. Бу икки буюк шоир ўртасида ажралмас ижодий дўстлик ва ҳамкорлик юзага келган ва Жомийнинг ғазалларини ҳаммадан аввал Навоий ўқир ва Жомий Алишернинг танбиҳларига қойил қолар эди.

Форс тилида Фоний тахаллуси билан жуда гўзал ғазаллар, қасида ва рубоийлар ёзган Алишер кўз олдига ўз она тилида бўлган адабиётга ташна бўлган буюк бир халқни кўрди. Навоий бу халқни идрок соҳиби ва хуштаб деб билар эди. У ўзининг бутун ижодини шу халққа қараб бурди. Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг сўнгида ўз программасини шундай ифода қилган эди:

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани хикоят.
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай.
Невчунки букун жаҳонда атрок,
Кўптур, «хуштабъу» ва софи идрок.

Навоий ўз асарларининг деярли ҳаммасини ўзбек тилида ёзди. «Муҳокаматул луғатайн»да бу ҳаракатнинг қувватли назариясини берган Навоий кишилик бадиий тараққиётининг хазинасига ўлмас намуналар бўлиб кирган асарлари билан ўзбек тилида зўр эпик асарлар яратиш мумкин эканлигини жуда гўзал исбот қилиб берди.

Навоий даври ўзбек тарихий адабиётининг энг юксак давридир. Ўзбек адабий тили ана шу Навоий давридагина юзага келди, ишланди, зўр адабий бир тил ҳолида камолга етди ва классик адабий тил бўлиб қолди. Бунинг қуёши, албатта, Навоий эди.

Навоий асарларида ўзбек тилининг бутун бойлиги акс этган. Навоий ўлгандан сўнг ҳам унинг ижодий савоати ўз ўрнини бошқага алмаштиради ва шунинг учун

ҳам шу ўтган беш аср давомида илм дунёси Навоий яратиб қолдирган буюк ижодий хазинани ўрганишдан сира тўхтамагандир. Навоий асарлари юзасидан тузилган Ғозуллахон луғати, туркча «Абушқа» луғати, эронча Мирзамаҳдихон луғати, Ризақулихон луғати, Фатҳ Алихон луғати ва бошқа юзларча луғатлар шунини кўрсатадилар. Навоийга бўлган қизиқиш фақат Урта Осиёда, Эрон, Туркия ва Ҳиндистондагина бўлмасдан, балки жаҳоннинг бутун маданий халқларида тобора кучая борган. Навоийнинг асарлари Европа тилларига таржима қилинган. Навоий Европа шарқшунослари ўртасида жуда узоқ вақтгача адабий мубоҳаса мавзуси бўлиб турган.

Ўз тил хазинасининг бой ва кенглиги эътибори билан Навоий Шекспир, Пушкин ва Фирдавсийлар қаторида турадиким, унинг асарларига луғат ёзганларнинг ҳеч бири бу хазинанинг ниҳоясига ета олмаганлар.

Хуллас, Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг яратувчиси, ўзбек адабиётининг улуг бобоси бўлиб қолди. Навоий, бу жиҳатдан бизга рус адабий тилининг яратувчиси, рус адабиётининг қуёши Александр Сергеевич Пушкинни эслатиб туради.

1938 йил.

Тил сандиғи

Арно — анҳор.
Бажалак — кўзи.
Бижана — данак.
Газзик — навбат.
Гашир — сабзи.
Дастир — урф-одат.
Дигирчак — ғилдирак.
Жирбиқ — сатанг.
Зомча — хандалак.
Изғор — ҳўл.
Йўлдор — баҳоначи.
Касартки — калтакесак.
Лапо — конверт.
Нўмой — сероб.
Отанган — машҳур.
Отиз — дала.
Орқайин — хотиржам.
Оқтиқ — невара.
Патик — шип.
Салмо — ариқ.
Смплик — ахлат.
Сулги — сочиқ.
Тайхо — дўппи.
Тоб — худди.
Тойлоқ — яланғоч.
Уғичча — хўкиз.
Ужак — бузоқ.
Қизма — сержаҳл.
Қуйи — кудук.
Ғўз — ёнғоқ.
Чага — қум.
Чийя — олча.
Човлиқ — чевара.
Шангил — крушка

РАШИД ГУЛМЕН,
ТoshДУ журналистика
факультетининг I курс талабаси

МУЧАЛЛАР СИРИ

Кўй йили

Инжиқ одам

Хушрўй, табиатни севадиган, артистликка мойил киши. Агар у пессимист, бетоқат, феъли ўзгарувчан бўлмаганида бошқаларга нисбатан энг жозибадор саналарди. Ўз тақдирдан ҳеч вақтда кўнгли тўлмайди. Инжиқлиги атрофдагиларнинг ихлосини қолдиради. Ўзи тан олмаса ҳам мафтункорлиги бор. Тартибсиз, ишга муттасил кечикади (унда вақтни ҳис қилиш туйғуси йўқ), шу феъли уни бетоқат қилиб қўяди, шунингдек, у кимданки фойда кўрса ва кимнинг ҳисобига яшаса ўша одамга ёқишга ҳаракат қилади, бунинг уддасидан чиқади. Мустақиллиги йўқ, лекин ғам-ташвишсиз яшашга кўзи етса, ҳаёт йўсинига осон мослашади.

Тортинчок, латофатли, гоҳида эркалик тутади, зорланишни хуш кўради. Одамларнинг маслаҳат беришини, тантиқлигини ҳийлаларини ҳам кечиршигани ҳолда ўзи ҳақда яхши гаплар айтишини, ёрдамларини аямасликларини хоҳлайди. Ҳаётда йўл танлашни билмайди, ҳар сафар танлаган йўли хоҳлаганидан бошқача бўлиб чиқади. Унга қисқача қилиб, беташвиш ва умидсизликка тушган киши деб таъриф бериш мумкин.

Хатти-ҳаракатлари нозик, ақлли, бироқ инжиқлиги бу фазилатларига соя солиб туради. Гоҳо динга берилади. Шунингдек, у афсоналарга, табиат устидан ҳукмрон кучга, илоҳий тасодифларга, буржларга ҳам қизиқади. Четдан қаралганда оқкўнги ва мардга ўхшайди. Аслида ҳам хайр-саховатга мойил, ўзидан кўра бахтсизроқ кишиларга жон деб ёрдам беради. Афсуски, қандай ёрдам бериши ҳар доим ҳам ўзига боғлиқ эмас. Очигини айтганда, Кўй мучалли кишида ҳеч қанақа хусусийлик туйғуси йўқ. Халқда шундай гап бор: «Яхши яйловдаги кўй ёмон яйловда нолиб юрган қўйдан кўра тинчроқ, ювошроқ бўлади». Кўй мучаллининг ҳаёти ўзига эмас, кўпроқ бошқаларга ёки айрим ҳолларда хўжайинига боғлиқ. Қандай нохуш воқеа юз бермасин, у сабабчи бўлмайди.

Баъзан инсофсизлик қилади, бу ҳолда ўзи саросимага тушиб қолади. Унда юксак маъсулият туйғуси йўқ, шунингдек, уddaбурунлик, шахсий ташаббус ва эркинликка ҳам эга эмас. Раҳбарликка уқувсиз, гўё фақат ўзгалар ўситини эшитиш учун яратилгандек, шунга қарамай, бировларнинг таъсирида обрў топиши, ҳатто санъатнинг бирор турида шуҳрат қозониши мумкин. Унинг диди баланд, истеъдодли. Артистлик маҳоратини чуқурроқ эгаллаб, шу баробар уddaбурунлик қилса, ўз ишига пухта мутахассис бўлиб етишади. У ақлли, лекин ҳеч қачон биринчи шахс бўла олмайди, қайтанга бу ўзига ўнғай. Унинг учқур хаёллар, орзуларга банди жисму жони узлуксиз равишда, ҳақиқий маънодаги эркинликка муҳтожлик сезади.

Бу аслида аёлга хос хусусият. Қадим анъаналаримиз ва тарбиямиз бизни аёллар мустақиллигига эътиборсиз қарашга ўргатган. Кўй мучалли энг маъқул

ҳомий, бой киши билан турмуш қуришни, шунинг оқибатида хотиржам яшашни қўймайди. Ота-онаси кўпинча бадавлат кишилар бўлади. Кўй мучаллилар енгилтабиатлар, буюк артист ва ёзувчиларнинг қурама зуваласидан яралгандирлар. Ҳаммаси омадга, келади-ган обрўга, тарбиянинг мустаҳкамлигига боғлиқ.

Савдогарчиликка бўйин товламайди. Бу соҳада омади юришмайди. Нутқи кўпинча бир-бирига боғланмаган, ўз фикрларини жуда қийналиб баён қилади, гоҳ жуда тез, гоҳ жуда секин — дудуқланиб гапирди.

Урушга бормагани маъқул — бари бир у голиб бўлмайди, командир, ҳатто тузукроқ солдат ҳам бўлолмайди. Қисматнинг аянч синовларига дош беролмай бирор холи жой (асосий ҳолларда кўприк таги)да ўз жонига қасд қилиши мумкин. Қачонки, камёб кийимлар, уй жиҳозлари хусусида гап кетаркан, уни йўлатадиган муаммо йўқ — буларга эришиш учун доим имконияти бор. Агар шаҳар ташқисиди яхши безалган, санъаткорлар таширф буюриб турадиган уйингиз бўлса, Кўй мучаллини у ерга юборишдан эҳтиёт бўлинг. Акс ҳолда бошингизни балога гирифторм қиласиз. Санъаткорларнинг йўш-кули учун таширф буюриши — уни гулгун яшнатади. Кишлоқлар билан тез чиқишади. Тез-тез севги масалалари билан тўқнаш келади, ҳаёти тўполонларга тўла бўлади.

Кўй мучалли Куён, Тўнғиз ёки Йилқи мучаллилар билан турмуш қурса, яхши яшаш мумкин. Улар Кўй мучаллининг турмушига омад келтиради. Унинг эркалик қилиши Куён мучалли кишига ёқади. Тўнғиз мучаллига ҳам ёқади, бироқ бу ёқтириш чеклангандир.

Кўй мучаллига ҳаммасидан ҳам Сигир мучалли киши узок дош беради. Сигир мучалли бой бўлса саховатини аямайди, бунинг эвазига яхшилик кўришни ҳам хоҳлайди. Кўй мучалли эса фақат ўзини йўлайди. Кўй-Ит мучаллилар оила қурмагани маъқул, севгида, турмушда, ишда ҳам уларнинг иши ўнгидан келмайди. Агар турмуш қурсалар, икки бир-бирдан норози пессимистни атайлаб занжир-арқонга чашиб боғлаб қўйилганга ўхшайди. Ҳар қандай шароитда, ким бўлишидан қатъи назар, Кўй мучалли ҳеч вақт ҳамроҳига ҳукм ўтказолмайди.

Ҳаётининг иккинчи даврида Кўй мучаллининг туйғуларини кўп ўзгаради, лекин кейинги икки даври муваффақиятли ўтади. Шунинг ҳам эслатиб ўтиш керакки, моддий ёрдамсиз, фақат маслаҳатчиларнинг панд-насиҳатлари билан ҳам омади юришаверади.

Севги. Никоҳ

АЕЛ

Кўй мучалли эркак

СИЧКОН

— Тасаввур қилиш мумкин эмас! Ҳаракат қилмагани маъқул. Ҳаракати барбод бўлади.

СИГИР

— Хавфли. Оқибати шу билан тугайдики, Сигир мучалли аёл Кўй мучалли эркакни нақ чўнга илдириб олади...

ПАЛАНГ — Унга Паланг мучаллидан тўққизтаси Қўй мучалли билан ажрашиб кетади.

ҚУЁН — Қуён мучалли эркак бахтлидир. Улар севгисиз ҳам ҳақиқий дўст бўлиб қоладилар.

АЖДАРХО — Бўлиши мумкин эмас! Аждархо мучалли аёл мафтункор ва унга мафтун бўлишга ҳаракат қилади. Қўй мучалли эркак эса эътиборсиз қолаверади.

ИЛОН — Бўлиши қийин. Афсус чекиш мумкин... Бу ҳолда Илон мучалли аёлнинг донолиги ҳам иш бермайди.

ЙИЛҚИ — Агар Йилқи мучалли эркакнинг пули бўлмаса, никоҳга маслаҳат берилмайди. Мабодо у бой бўлса, бахтли яшашлари мумкин.

ҚЎЙ — Улар пулдор ҳомийни кутиб ўтиришларининг кераги йўқ.

МАЙМУН — Яшай олмасалар керак... Чунки Маймун мучалли анойи эмас: Қўй мучалли билан мустаҳкам иттифоқ тузолмасликка кўзи етади.

ТОВУК — Маслаҳат берилмайди. Гарчанд уларда турмуш тўғрисида эртақнамо орзулар доимо ҳукмрон бўлсада, бахтсизлик кутилади.

ИТ — Бўлмайди! Кўп ғам-ташвишга сабаб бўлиши мумкин. Иккаласиям ҳаётдан кўнгли қолган.

ТЎНҒИЗ — Агар Қўй мучалли издан чиқиб кетмаса, Тўнғиз мучалли унга омад келтириши мумкин. Акс ҳолда Тўнғиз мучалли ҳам бўш келмайди.

ОМАДЛИ ЙИЛЛАР

ҚЎЙ ЙИЛИ УЧУН

Инжиқлигингизни тан олиб, қишлоққа жўнанг, дўстларингиз ичида бўлинг. Сиёсий ва иқтисодий муносабатларда фалокат оёқ остингизда юради. Бироқ, ҳеч нарсага зарар етмайди ва аҳвол аста-секин ўнғлана боради. Ушбу йил асосан артистлар учун, хусусан, комик актёрлар учун омадлидир. Аксар ёмғирсиз кунда тугилган Қўй мучалли кишиларга тақдир кулиб боқади.

СИЧҚОН — У секин-аста обрў орттира бориб, охири санъатда ёрқин талант намойиши этиши мумкин.

СИГИР — Ёмон йил. Безовталиқ ва хафгарчилик билан ўтади.

ПАЛАНГ — У бечора тагин дунё бўйлаб сафарга чиқишга тўғри келади. Бу унинг учун бирдан-бир имконият.

ҚУЁН — Қўй йилининг оз-моз қийинчиликлари унинг тинчини бузиши мумкин, бироқ бу ўтиб кетади.

АЖДАРХО — Дам олиш йили. Яхшиси, у ўзига номуносиб ҳодисотлардан йироқроқ юргани маъқул.

ИЛОН — Уддабуронлиги туфайли қийинчилик ҳамда кўнглисизликлардан ўзини сақлаб қолади... Ушбу кўн-

глизликларни унутиш учун ўғрилари ёки бузуқлар билан сандироқлаб юриши ҳам мумкин.

ЙИЛҚИ — Унга қаршилик кўрсатади, аммо ишлари ағло даражада давом этади.

ҚЎЙ — Ҳаммаси кўнглидагидек бўлади. Унга атрофдагилар ёрдам беради, ўзига худо ёрқин келажак ато этганини ҳис эта бошлайди. Бу йилдан самарали фойдаланиб қолиши керак.

МАЙМУН — Ғийбатга берилиб жанжал кўзитади, иккиюзламачиликка, кўнглихушликка обдон берилади.

ТОВУК — Одатдагидай, кишилар хизматини кўп қилади. Анча-мунча ҳурмат-эътибор топади.

ИТ — У кўп ғазабланади, ғазабдан сўнг умидсизликка берилади. Агар у кексайган бўлса, одамлардан холи юришга, кўнглирини ёлғизликда ўтказишга ҳаракат қилади.

ТЎНҒИЗ — Имконият кўп. Бу имкониятлар унинг кўзига аҳамиятсиз кўринади. Иқтисодий муносабатларда ишлари яхши кетади, туйғулари эса ўтмаслашиб боради.

Дўстлик

Қўй

СИЧҚОН — Кутилмаганда дўст бўладилар, лекин кўп давом этмайди.

СИГИР — Улар бир-бирига аранг ёрдам беради.

ПАЛАНГ — Биргаликда яхши ишлайдилар. Қўй мучалли режа, лойиҳа тузади. Паланг мучалли уларни амалга оширади.

ҚУЁН — Бўлади. Қуён мучалли уни бадий диди билан мафтун қилади. Қўй мучаллининг эркаликлари унга хуш ёқади.

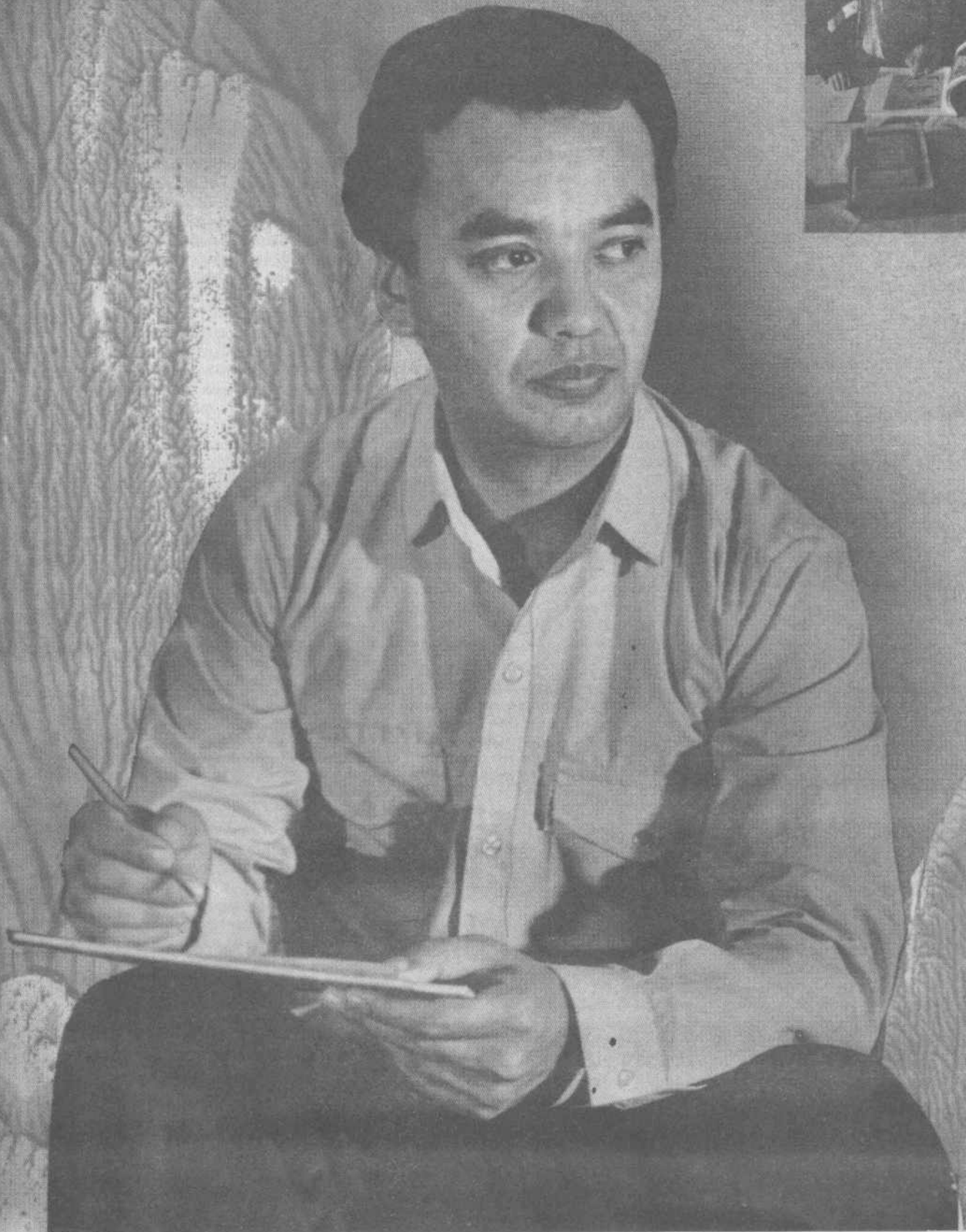
АЖДАРХО — Албатта дўст бўладилар. Қўй мучалли эътибор топганидан мамнун бўлади. Лекин у қачон мафтункор бўлишини ҳам ўйлаш керак...

ИЛОН — Балки дўст тугинишар... Агар Илон мучалли Қўй мучаллидан ёрдамини ҳеч аямаса.

ЙИЛҚИ — Бўлади. У катта тўсиқ қошида ўнғайсизланиб қолади.

ҚЎЙ — Қўй мучаллида биродарини яхши тушунувчанлик фазилати бор. Улар бир-бири билан ҳисоблашиб юрадилар.

НИГОХ

Шуниси қизиқки, шарқда кенг ривожланган қадимий миниатюра санъати бугунги кунда уз қадр-қимматики тополган эмас. Шунинг учун ҳам саҳифамиз меҳмони Шомаҳмуд Муҳаммаджонов номини кўпчилик билмайди. Тўғри, у миниатюра асарлари учун 1989 йилда Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотига сазовор бўлди. Шундай бўлса-да, бирор марта унинг шахсий кўргазмаси ташкил қилинмаган. Ҳозир Нью-Йорк шаҳрида, ажабланманг, АКШдаги шу йирик шаҳарда мусаввир Шомаҳмуд Муҳаммаджоновнинг шахсий кўргазмасини ташкил этишга тайёргарлик қўрилмоқда. Кўргазмани шу йил охирига бориб Николай Рерих музейида очиш мўлжалланган. Ҳозирги пайтда эса, Шомаҳмуднинг 6 йил муқаддам сотиб олиб кетилган «Калила ва Димна» боблари асосида эски китобат усулида яратилган иккита китоби Нью-Йоркдаги жаҳондаги энг йирик Метрополитен музейининг нодир экспонатлари қаторидан (жуда камданкам санъат ижодкорига насиб этадиган бахт!) ўрин олгандир. Унинг Навоий газаллари асосида яратилган китоби эса Японияда.

Қадимий эртақ ва дostonлар ардоғида улгайган Шомаҳмудда китобга ва у туфайли ранга — мусаввирликка жуда эрта ҳавас уйғонди. Араб ёзувининг ҳамма турларини мустақил ўзлаштириб олди. Унутилиб кетган миниатюра санъати техникасини, эски китобатдаги қоғоз, абру санъатларини тиклаш йўлида тинимсиз иш олиб борди. Ҳозирги пайтда ЎзФА Беруний номидаги Шарқишунослик институти китобларни таъмирлаш бўлимининг ходими, 35 ёшли мусаввир Шомаҳмуд Муҳаммаджонов ўзбек тасвирий санъатида алоҳида мактаб яратишига ва келажакда бу йирик санъат жаҳон миқёсида яна машҳур бўлишига шубҳа йўқ.

Абдуғани ЖУМАЕВ тайёрлаган.

Шомаҳмуд Муҳаммаджонов

ИЖТИМОЙ ҲОЛАТГА — РУҲИЙ ИСЕН

«Дардни яширсанг иситмаси ошкор қилади». Биз ҳам неча йиллар атрофимизда содир бўлаётган кўп воқеаларни атайин билиб билмасликка, кўриб кўрмасликка олиб юрдик. Аммо, жамиятнинг «иситмаси ошгач», ҳақиқатлар бодроқдай юзага чиқиб қолди. Кўриб турганимиз — асабий воқеалар бировларни изтиробга солса, бошқа бировлар бу изтироблар эвазига лавозим курсиларига ўтирди, баъзи бировлар секин-аста ўзлигини таниб, қаршилик кўрсатиш йўлига ўтди, бу иродали инсонлар учун муқаррар жараён. Аммо, қаршилик кўрсатиш ҳар хил бўлади ва ҳар хил кечади. Кимдир бошқа бир кимсага ён босиб, ҳақиқатни ҳимоя қилиб бурки қонаса, кейинчалик қўлини ювиб қўлтигига уриб кетади. Айрим ҳолда воқеалар уни пишитиб, тажрибасини орттириб, кураш йўлига олиб киради, бунга ҳаётда мисоллар кўп.

Нима бўлганда ҳам хулоса битта — шахсни тажриба тарбиялайди. Ҳар бир инсон ўз яшаш тажрибасини ҳаётда бўлган ҳар хил қонун-қодалар, урф-одатлар, анъаналар ва бошқалар билан такомиллаштириб, ижтимоийлашиб боради. Бу бир томондан инсон шаклланиши учун ниҳоятда ижобий тажриба, иккинчи томондан эса — салбийдир. Чунки шахсни ижтимоий муҳит, халқ, кўпчилик қабул қилган умумий нормалар, кўникмалар ўз йўсинига кўниктириб боради. Биз осиеликлар эса ҳар хил мине йиллик урф-одатлар, анъаналарга жуда ҳам боймиз. Улар ҳар биримизнинг қандай юриш, қандай туриш кераклигини баъзан чеклаган.

Аёл! Жамият унга шу пайтгача турли муносабатда бўлиб келди. Тубан аҳволларга солган чоғлари ҳам бор. Ҳатто ҳозир ҳам. Унга ҳаёт бергувчи деб сажда ҳам қилишди, аммо чўриликка сотиб, Европа ва дунёнинг қай бир бурчақларида «аёл-мур ҳам инсонми ёки инсон эмасми» деб «фалсафий» баҳслар ҳам уюштиришдан қайтишмади.

Бари бир умумий тараққийёт ўз йўналишидан боварерди ва ҳар қандай жамият ўзининг мавқеини ундаги оналар ўрни билан баҳолади.

Шундай экан, бизнинг жамиятимизда, бизнинг давлатимизда, айнан Ўзбекистонимизда оналар ижтимоий ҳаётимизда қандай ўринни эгаллаб келмоқда? Бу саволга, афсуски, бугунги кунда ижобий жавоб бера олмаймиз. Йил сайин аёлларнинг ўз жонларига қасд қилишлари орғиб бормоқда. Шундай экан, воқеани фақат эътироф этishi етарли эмас, унинг сабабларини излаш керак. Ҳўш, сабаби нима?

Бу саволни қўйишга қўйдим-у, юрагим ўвишиб кетди. Чунки... гап муқаддас оналар тўғрисида кетяпти. Улар ҳақда худди аввалгилардек қуруқ ва мадҳ сўзлари ёзиш энди кишига эриш туолади, қолаверса, бу юмуш менинг кўзимга мунофиқликдек кўринади.

Охириги пайтларда Ўзбекистонда жуда кўп содир бўлаётган суицид, яъни аёлларнинг ўз-ўзларига ўт қўйиш тўғрисида мажалла ва рўзномаларда анча мақолалар босилди. Кўп муаллифлар бу воқеаларнинг сабаб ва асосларини атрофлича ўрганиб, очишга ҳаракат қилмоқдалар: улар иқтисодий қийинчиликларни кенг кўрсатишди, баъзилари ижтимоий сабабларини ҳам баҳоли кудрат таҳлил қилишди.

Ижтимоий ҳаётнинг фаровон ёки тубанлигини иқтисод аниқлайди. Аммо иқтисодий жиҳатдан бадавлат мамлакатда ҳам ижтимоий тенгсизлик ва адолатнинг йўқлигидан алоҳида шахслар ниҳоят руҳий оғир ва чидаб бўлмас аҳволда яшаши мумкин. Бу ҳолда шахс ўз тажрибасига асосланиб, аммо ўз кучини ҳисобга олиб-олмай ҳар хил кураш йўлига киришадди. Бундай курашлар руҳий жиҳатдан шахсга бирмунча енгиллик бериши мумкин, чунки у шу кураш воситасида ҳаёт билан боғлиқликнинг ришталарини бирмунча кучайтиришга эришади. Бу эса кўп ўринда инсонни ҳар хил ноҳуш руҳий кечинмалар-

дан асраб қолади. Аммо шуниси ҳам борки, кураш иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан унинг аҳволини яна мураккаблаштириб ва оғир ҳолатга олиб келиб қўйиши ҳам мумкин.

Олимларнинг, айниқса, руҳишуносларнинг кузатишларига қараганда, жамиятда фаоллик ошиши суицидга, яъни ўз-ўзини ўлдиришга акс таъсир кўрсатади. Бунга биз қуйидаги рақамлардан ҳам кўрсак бўлади.

Инқилобдан кейин халқнинг фаоллиги сустлаша бориб, омма ичида суицид орғиб боради. Шунинг учундир балки, Совет давлатида 1922 йили 2599 та шундай воқеа қайд қилинган. 1923 йили бу рақам 4408, 1924 йили 5118 ва 1925 йили 6303 тага кўтарилди.¹

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўша пайтдаги мамлакатнинг нотинч аҳволи, ижтимоий-сиёсий масалалардан кўпчилигининг ечимсиз қолиши аёлларга нисбатан эркаклар орасида суициднинг кўпайишига олиб келган. Мисол учун 1925 йилда ҳар 100 минг кишига Ленинградда 43,11 эркак суициди қайд қилинган бўлса, бу рақам аёллар ичида 20,18 га тўғри келади. Москвада — эркаклар 31,16, аёллар 14,5. Бошқа шаҳарларда эркаклар 27,6 аёллар 13,64; қишлоқ жойларда эса эркаклар 5,58, аёллар 2,57 га тенг бўлган эди.

Уша китобдаги рақамлардан шуни англаш мумкинки, суициднинг энг кўпи июнь, март, ноябрь, май ойларига тўғри келар экан.

Суициднинг йил фасли билан ҳам боғлиқлиги кузатилади. Табиат инсон руҳига бевосита таъсир кўрсатади ва унинг фаолиятини бирда оширса, бирда пасайтиради; бирда руҳий тушкунликка, бирва хурсандчиликларга олиб келади.

Ўзбекистонда 1988 йили 245 киши ўз жонига қасд қилган бўлса, улардан қишида 46 таси, баҳорда 64 таси, ёзда 65 таси ва кўзда 56 таси шу воқеани содир қилади.

Суицид содир бўлишига ҳафтанинг ҳар кунини ҳам ҳар хил таъсир кўрсатади, чунки ҳафта борасида шахс фаолияти ўзгариб туради. Суициднинг энг кўпи душанба ва жума кунига тўғри келаркан.¹

Олимларнинг кузатишига қараганда сутканинг ҳар хил вақти бундай фожиага ҳар хил таъсир қилиб тураркан. Бунга венгериялик олим Ф. Патаки ҳам айтиб ўтади. Биз иқтибос олеган китобда фожиа кўпроқ кундуз ва кечкурун содир бўлиши қайд этилади.

Ўз-ўзини ўлдиришлар ва бунга ўхшаш ҳар хил жиноятлар турғунлик йиллари матбуотда берилмаганлиги, ҳатто олимлар ҳам бундай рақамлардан хабардор қилинмагани учун бизнинг жумҳуриятимизда ҳам бундай ҳолларни илмий таҳлил қилган мақола ва илмий ишлар йўқ.

Ҳозирги қишлоқ қизларимиз ижтимоий ҳаётга аксарият муттасил жалб қилинмайди. Бунга ҳали қишлоқда маданий даражанинг жуда паст эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Қизларимизнинг жамият билан алоқалари фақат дугоналар, қўни-қўшнилар, қишлоқ миш-мишлари билан чегараланиб қолган. Мажалла ва рўзномалар ўқилмайди. Жумҳурият телевидениеси ижтимоий-сиёсий, айниқса, ижтимоий эшиттиришларни кам олиб боради. Берилганларнинг ҳам аксарият қисми рус тилида олиб борилади, қишлоқ аҳолиси эса бу тилда берилган эшиттиришларни кўп ҳам кўравермайди. Ўзбек тилидаги эшиттиришлар кўпинча меҳнат ахбороти ва қўшиқ-қуйлардан нарига ўтмайди. Бошқа республикалар ҳаёти умуман ёри-

¹ Рақамлар «Статистика СССР», том XXXV, вып. 1. Самоубийство в СССР 1922—1925 г.» (М. ЦСУ СССР, 1927) китобидан олинди.

тилмайди деса бўлади. Айтайлик, Болтиқбўйи республикалари ёшлари ҳаёти тўғрисидаги кўрсатувни жумҳуриятимиз телевидениеси орқали қачон намойиш этилганлигини телевидение ходимларининг ўзлари ҳам эслай олишмаса керак.

Мақтабларимиз ёшларни минтақа, вилоят, жумҳурият ва иттифоқ воқеаларини ўраганиб, уларга ўз фикрларини фаол билдириб боришини таъминламайдилар. Ёшлигида шаклланмаган дунёқараш кейинчалик ҳам шаклланмасдан қолиши мумкин, шу туфайли биз катталар ва айниқса масъул раҳбарлар «ёшларимиз жуда лоқайд» дейишдан уялишимиз керак.

Демак, шахс, айниқса ёшларимиз оила ва тор ижтимоий муҳит алоқалари билан чеklangиб қоляпти, дунёқарашлари ҳам торайиб кетаяпти. Бу деган сўз шахснинг олдида учраган биринчи ғов уни доводиратиб кўяди, у ҳаётга асла маънода тайёр эмас, демакдир.

Кўпчилик оилаларимиз ҳарҳолда сўт-қатиқ ичиб туради. Ҳар аъзоси бир йилда тахминан 8 кило ғўшт истеъмол қилиб турган оилани, ўртача ижтимоий ҳаётини алоқага эга деб ҳисобласак, бу таъминотдан ҳам паст даражадаги оиланинг жамият билан ижтимоий алоқаси ўртачадан паст деб тан оламиз.

Мана энди мисол учун ўртача таъминотли оиладан бир қиз, айтайлик, таъминоти ўртачадан паст бўлган оилага келим бўлиб тушиди дейлик. Рўзгор камчиликларидан ҳаёт ўнқир-чўнқирларига яхши тайёр бўлмаган келинчакнинг шахсий изтироботи ботинга кучайиб боради. Энди у ўзининг жамият олдидаги аҳволини сеза бошлайди. Камчиликлар уни руҳан эзди. Ботиний изтиробли жувон ўз-ўзича рўй берган, йўлида ғов бўлган мушуқликларга ечим ахтарди. Аммо уни биз ҳаёт сабоқларига тайёр эмас деб ўтдик. Бу эса уни ички изтиробнинг кучайишига олиб келади. Яъни шахс руҳан боши берк кўчага, руҳишносликда стресс — асабий таранглик деб аталган ҳолатга кириб қолади. Бундай шахсларнинг хатти-ҳаракатини олдиндан айтиб бериш жуда қийин. Чунки асабий таранглик ҳар кимни ҳар хил воқеага дучор қилади. Бировлар ниҳоятда фаоллашиб, қийинчиликлардан ҳаракатчан йўл қидиради, бошқа бировлар эса бейвалик, сусткашлик, тажанглик ва шунга ўхшаш ҳолатларга кириб қолади. Аммо руҳий, асабий таранглик шахснинг бундай ҳолатига ечим ахтаришини талаб қилади. Энди бундай шахсга ташқаридан биргина ноўрин, баъзи ҳолларда, ҳатто ўринли биргина дакки ёки койишининг ўзи унинг ўз жонига қасд қилиб қўйишига кифоя қилади.

Бундай шахсларни руҳишносликда девиант хулқ-атворли кишилар дейилади. Уларнинг хулқ-иқкисламчилиги билан ажралиб туради. Шахс ўзини бир шароитда, айниқса, нотаниш шароитда бир хил тутса, таниш шароитда бошқача тутди. Уларнинг кўплари йиғлоқ, тез асабийлашадиган, баъзи ҳолларда уларнинг кайфиятлари тез-тез ўзгариб турадиган; бир пайт қарасангиз қувноқ, бир пайт қарасангиз ғамгинлашиб, атрофдагилардан бегонасираб туради. Бундай шахснинг ички изтиробли кучайиши билан унинг руҳий девиант хулқи ҳам тобора ортиб боради ва кўпинча бундай аҳвол ҳар хил кўнгилисиз фожиялар билан тугайди.

Энди Ўзбекистонимиздаги суицид статистикасига бир назар ташлайлик. Агар 1925 йили 43 эркак ва 26 аёл ўз-ўзини ўлдирган бўлса, 1987 йили жумҳуриятимизда 143 аёл ўз-ўзини ўлдирди. 1988 йили бу рақам 245 тага кўтарилган. Энг юқори кўрсаткич Самарқанд ва энг паст кўрсаткич Хоразм вилоятида содир бўлган.

Мана бу рақамларни солиштиришнинг ўзи кишини сескантиради.

Вилоятлар	1987 йил	1988 йил
Самарқанд	52	36
Қашқадарё	37	49
Сурхондарё	12	28
Сирдарё	19	23
Фарғона	6	23
Бухоро	16	20
Андижон	3	18
Наманган	5	16
Тошкент	6	10
ҚАҚССР	3	2
Хоразм	—	2
Тошкент шаҳри	—	2

Кўриниб турибдики, вилоятларда аҳвол тобора оғирлашиб, уларнинг суицид бўйича ўрни муқим қолиб келмоқда.

Воқеанинг ижтимоий, иқтисодий томони шундан иборатки. Бу жабрдийдаларнинг аксарияти ишсизлардир. Уларнинг 141 таси ўрта ва 4 таси олий маълумотга эга бўлган қиз-жувонлар эди.

Аҳвол жуда ташвишли. Бу йил шароит қандай кечяпти, фожияларнинг бу йилги оқибати қай даражада бўлади?

Одатда ўз жонларига қасд қилган кишиларни иродасизликда айблашади. Аммо бундай фикрга тўла қўйиш билан бўлмайди. Чунки бу ўринда ирода ҳар хил тушунилган бўлади. Ҳақиқий ирода бу — шахснинг қийинчиликлар билан кураши, қийинчиликларни енгиши ва кўзланган натижаларга эришиши орқали кўринади. Жамиятдаги муваффақият — шахснинг омма, шарт-шароит, ҳаёт қонун-қондалари ва бошқа минг-миңлаб кўзга кўринмас ришталар билан боғлиқ тушунчадир. Бис, шундай экан, биз бугунги кунда ёшларимизни биринчи ўринда лоқайдликдан шахсий фаолликка тайёрлашимиз керак. Фақат шахснинг фаоллиги ва кенг ҳаётини дунёқарашини уни фожиялардан сақлаб қолади ва жамиятга керак киши қилиб етиштиради.

Шу йилнинг март ойида Ғузорнинг Эскибулоқ қишлоғида 1965 йилда туғилган Салима исмли (исми ўзгартирилди) ўз-ўзини ёқиб ўлдирди.

Бу аёл илгари бир марта турмушга чиққан, бир боласи бўлган, биринчи эри билан ажралиб, иккинчи марта оила қуради. Аммо ҳаётнинг оғир синовларига тайёр бўлмагани туфайли кейинги хонадонда ҳам ўз ўринини топа олмаган. Оқибатда ўзини фожиага гирифторм қилади.

Девиант хулқ-атворли, ички изтиробли кишиларнинг атрофда фидоний одамлар бўлиши ниҳоятда зарур. Акс ҳолда улар ўзларича мен ҳеч кимга керак эмасман, деган ҳаёлга бораверишади. Бундай ҳолдан уларни қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар, жонқуяр қўни-қўшинлар, иш жойларидаги ҳамкасблари ва умуман, ён-атрофидаги одамларга бефарқ қарамайдиган олижаноб кишилар асраб қолишлари мумкин.

Салиманинг теварағида шундай кишилар бормиди? Ўйламанмик, албатта бўлган. Аммо улар лоқайдлик қилишган. Мисол учун, участка инспектори Салиманинг турмуш ўртоғи арзи билан унга ёрдам қўлини чўшиши ўрнига тушунтириши хати олиш билан кифояланган. Эри Олломурод (исми ўзгартирилди) Салимадан ажралиши кўйида юрган, судларга аризалар олиб чопган. Ахир инсон дод солаётган эди, бошқаларни ҳам огоҳ қилган эди, улардан ёрдам кутган эди. Бу ёш оила бузилган тақдирда ҳам, улар бошқа-бошқа ҳаёт қурганларида ҳам, Салимани одамлар сақлаб қолиши мумкин ва лозим эди-ку. Натижа-чи?..

Айтишингиз мумкин, сарлавҳада муаллиф қизларимизнинг, умуман, инсоннинг ўз-ўзини ўлдирishiни исён деб атади-ю, мулоҳазасида бундай воқеаларни фожиага йўяяпти деб. Ундай эмас, ўз-ўзини ўлдирishi жамиятдаги умумий фожиа. Бошқача айтганда, шахс фожияси — жамият фожияси. Чунки шахс жамият билан чамбарчас боғлиқ. Бу деган сўз масаланинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа томонлари ҳам тубдан таҳлил қилиниши керак демакдир.

Уларнинг ҳар бири ўз мавқеида мустақил курашиб кўрди. уринди, изланди, ялинди, ёлворди, натижа чиқмади — атрофдагилар эшитишмади ва охириги уриниши, бу — унинг ИСНИ бўлди. Агар шу уринишлар, куралиши ва интилишлар бўлмаганда эди, шахснинг ўз-ўзига кушандаллиги бу руҳий касаллик деб айтиш мумкин эди.

Уган йил февраль ойида Қашқадарёнинг Пачкамар қишлоғида яна бир ноҳуси воқеа юз берди. Кумри (бошқа исм қўйдиқ) қиш ўртасида фарзанд кўради. Кумри тўлағоқдан жуда қийналади... Унинг қиёфасида қандайдир руҳий ўзгариш рўй берганлигини ёнидагилар сезади. Кумри бош оғриги, қулоқ шанғиллашидан нолийди, ўз боласига мезри бўлмайди. Яъни шахсда руҳий хасталик белгилари намён бўлади. Аммо бу сафар ҳам унинг атрофида лоқайдлик, саводсизлик ва энг оғир — нодонлик ҳукмрон. Бизда бежиз дарднинг оғири нодонлик дейишмайди-да. Кумрини билимли врачлар, жонқуярлар эмас, чаласавод табиб «даволайди».

Курашган, интиланган, ҳамма чораларни ўз-ўзича ишлатиб кўрган шахс ҳаётини қийинчиликларга ечим тополмай энг охириги қурулини ишлатапти, яъни энг муқаддас инъом, бир мартагина бериладиган жонини тикяпти. У сиз ва бизнинг олдимизда, жамият олдида исён кўтаряпти.

Александр Блок

Жилди ёлғизликдан
ийълайди.

Дил ором истамас. Йўлим — азобим.
Тун сўлим. Дарчангни қоқаяпман жим.

Бу ҳорғин чорловга лоқайд ва мағрур,
Бепарво... атрофга сочаяпсан дур.

Кўшкинг жуда баланд, шафақ муз қотди.
Остонанг бир қизғиш асрорга ботди.

Малика ўз кўли билан тиклаган
Бу кўшкни ким ёқиб юборди экан?

Нақшин ёғоч томда тойчоқлар шу он
Қип-қизил аланга пуркар сен томон.

Гумбазлар бўй чўзар ложувард кўкка.
Деразалар дўнар қирмизи чўққа.

Қўнғироқлар саси самога етар,
Қасринг баҳор билан кўмилиб кетар.

Мени кутаётган сенми тутақиб?
Даричани очиб? Қўшкка ўт ёқиб?

• • •

Ҳамон тунлар дарё бўйида
Чироқ, эшак саси, қайиқни
Кутяпсанми висол ўйида?

А. ФЕТ

Оқшомлар, оқшомлар, серёғду,
Муздай сув пойимга урилар.
Юракда — самовий бир орзу,
Тўлқинлар қумлоқда югурар.

Овозлар, оҳанглар тинмайди,
Фарқламоқ маҳолдир — узоқда.
Кимдир ёлғизликдан йиғлайди,
Йиғлайди нариги қирғоқда.

Наҳотки умидим ушалар,
Сенми у — олисда чорлаган?
Қайиқми — қалқади, тебранар,
Чироқми — сув узра порлаган?

Юракда — самовий бир орзу,
Кимгадир рўбарў чопаман.
Шуъласин, овозин фақат у —
Нариги соҳилдан топаман.

Оташин рус шоири Александр Блок (1880—1921) XX аср шеърятда ўзига хос олам яратган, символизм (рамзийлик) оқимига асос солган буюк сўз санъаткорларидан биридир. Унинг шеърлари мусиқий жозибадорлиги, фалсафий теранлиги билан дилларни сеҳрлайди. Бу йил улуғ шоир таваллудининг 110 йиллиги кенг нишонланади.

• • •

Сой бўйида куйлар най,
Дарахтлар тақади дур.
Юксакларда бир юлдуз тинмай
Милтираб тўқади нур.
Қандай создир кўприкда туриб
Ҳайрат ичра боқсанг барига —
Сой тубига — осмон қаърига.

Най куйлайди: юлдуз чарақлар,
Чўпон, сурувни ҳайда...
Тўлқинлар қумушдек ярақлар,
Сувлар куйлаб оқади сойда:

Бундай тиниқ саодатни
Кўрмаганман дединг ҳеч...
Бундай чуқур сукунатни
Тинглаганми эдинг ҳеч?..
Қара, қандай тез оқади сув,
Тушларингга кирмаганми у?..

• • •

Гарчи ой нур сочар — кеча қоронғу.
Гарчи бахт келтирар барчага ҳаёт, —
Менинг юрагимни муҳаббат ҳам бу
Бўронлар измидан этолмас озод.
Қуюндай чирмайди борлигимни тун
Ва аччиғу тотли оғуларга ғарқ
Бемор қалбнинг нурсиз кўзларига у
Улик нигоҳ билан тикилар бефарқ.
Туйғуларим асраб беҳуда пинҳон,
Совуқ туманларга кўмилиб гоҳо
Бир эзгу ўй билан ҳиссиз оломон
Орасида дайдиб кезаман танҳо:
Гарчи ой нур сочар — кеча қоронғу.
Гарчи бахт келтирар барчага ҳаёт, —
Менинг юрагимни муҳаббат ҳам бу
Бўронлар измидан этолмас озод.

• • •

Олтин водийлар бўйлаб
Сен кетдинг, ёввойи, гунг.
Учар турналар куйлаб —
Эрир, узоқлашар мунг.

Музлатар кўк тоқини
Серандух сас — ғўр кузак.
Улкан ғалвир чокини
Тўқир ғолиб ўргимчак.

Қуёш бўлса бу ҳарир
Тўсиқдан тез ўтади.
Ва кимсасиз кулбанинг
Ойналарин чертади.

Либос кияй деб заррин,
Оламга кўрсатай деб юз
Қанотли орзуларин
Офтобга бой берар куз...

Кароматгўй қуш

В. Васнецов асарига
Шафақ — қирмиз ўтга чулғаниб
Ётган уммон мавжлари аро
Қанотлари қонга булғаниб
Ҳорғин сузар, сайрар ғамсаро...
Ёвуз татар босқинларию
Золимга куч, ҳаққа ҳалокат —
Очлик, офат, ёнғинларнию
Қатлларни қилур каромат...
Бир азалий ваҳмага ботган
Қуш ёнади — кечади йиллар.
Кароматдан кўра қон қотган
Тумшўқлари қўрқинч шаққиллар!..

Болалар хонаси — қоронғу.
Деворлари хира-кўкиш. Дим.
Мудраб пичирлайди энага:
«Ухлагин, кўзим».

Бурчакда — жинчиरोқ,
Зангор шуълалари кўп майин.
Кампир чойшаб узра эгилар аста...
«Кел, оёқ-қўлингни ўраб қўяйин...»

Ултирар, хаёлга толар у.
Нур ёғилар ва болакай дер:
«Нени ўйлаяпсан, онажон,
Жафокаш авлиё ҳақда сўйлаб бер.»

Нур учар — ингичка оловли чизиқ.
«Жафокаш авлиё... ухлагин, болам...
Кўзингни юм, ухла, Авлиё ўлган,
Қутулган бирийла жафолардан ҳам...»

Сўниб тунги осмон чиройи
Бўзараркан олис тонготар
Қувғинлардан толикқан шоир
Айри йўлда ўйларга ботар.

Эллар кезиб топгани — қайғу,
Билмас энди юрар қай сари?
Таъқиб, шубҳа босиб, тўхтар у, —
Қачон қарир бу ғам сафари?..

Лек кўзида умидбахш учқун,
Хаёллари нурга қоришар —
Шафақ ёнар, уйғонади кун,
Олислар ҳам яшнаб ёришар.

Жимжит тун. Ёғдулар ўйнар осмонда.
Теграмда дарахтлар уймалашаркан
Олис-олислардан, қай бир шаҳардан
Ғала-ғовур келар аҳён-аҳёнда.

Кунгура туйнукли қалъа, минорлар,
Тош тўсин ортида қоп-қоронғи боғ,
Қадим истеҳкомлар — баланд деворлар
Ва уйлар саф тортар қаршимда шу чоғ.

Асрларнинг юрагидан шунчалар ойдин
Синчков ақл тиклай бошлар ўз хилқатини —
Хароб бўлган шаҳарларнинг унут шовқинин
Ва борлиқнинг қайтилувчан ҳаракатини.

Ҳамма кираверсин. Бу уйда сиздан
Яширин нарса йўқ, аммо сир ётар.
Кўп қадим китоблар токчада қатор —
Мурувват кутмайди ташрифингиздан.

Бу ерда худонинг овози тирик.
Шу боис ҳеч нарса топмайди завол.
Не бўпти сиздаги яратувчилик?
Сизга ҳам шу ишонч бахш этган камол.

Шаънига сиз айтган ғийбатлар тинди, —
Ҳайдаб итармади тангри қўллари.
Сўнгсиз сир-синоат олдида энди
Уялинг, эй сароб эркнинг қўллари!

Минг ташвишда кечади кундуз,
Саждага шам ёқурман тунда.
Сен туманли ва тушуниксиз
Жилваларинг бошлайсан шунда.

Бу алдовни севаман жуда:
Имлаб турган кўйлагинг бари,
Кўчаларнинг шовқинини-да
Қочоқ сафин ёритқичларнинг.

Севаман ҳам кутаман ёлғиз,
Мавжланади сўзлар — бўёқлар.
Яқин боргум, чекинаман тез
Оқаётган тушдан — рўёдан.

Қандай алдоқчисан, қандай оқ!
Оқ ёлғонни хушлайман мен ҳам...
Кундуз ғами тугамасданоқ
Кўнглим сезар — келасан сен ҳам.

АБДУЛ ЖАЛИЛ таржималари

Муҳокама, мунозара

Тилимиз истиқболини ўйлаб...

*Тилимизни ўзига
қилиб қала
қизга бўйсунди
қилди кераклик*

Миллат — бу тил, тил — бу миллат. Шундай экан, миллатнинг тилига оид қонун-қоидалар, унинг имлоси ишланар экан, у, албатта, узоқни кўзлаган, камчиликлардан холи бўлиши даркор. Бу қонун-қоидалар шошилиб ёки бирор раҳбарнинг буйруғи билан ишланмаслиги керак. Акс ҳолда бундай имло назарий ва амалий томондан тил табиатини ҳаққоний ифодалай олмайди. Шу боис ўзбек тилининг янги имло қоидалари (орфографияси) тўғрисида баъзи бир фикрларни ўртоқлашиш зарурати туғилди.

1. Машҳур рус тилшунослари Бодуэн де Куртенэ ва Л. В. Шерба рус тили мисолида аввал алифбо (графика) мукамал қилиб яратилиши шартлигини ва шу асосда тилнинг имло қоидалари (орфографияси) ишланиши керак, деб ҳисоблайдилар. Н. Ф. Яковлев эса имло қоидалари (орфография) дейилганда ҳам алифбо, ҳам графика, ҳам пунктуацияларнинг йиғиндиси тушунилишини айтади.

Бундан келиб чиқадики, имло қонун-қоидаларининг (орфография) асосини товуш ва ҳарфлар орасидаги муносабат ташкил қилади. Чунки ҳарфлар ёзма нутқнинг энг кичик бирлиги бўлиб, улар оғзаки нутқдаги товушларнинг инъикосидир. Демак, орфография қоидалари ҳарфлар имлосига бевосита таллуқли экан, аввало ўзбек тилидаги товушларни (харфларни) яхшилаб аниқлаб олиш керак. Бусиз орфография ҳақида сўз юритиш умуман тўғри бўлмайди.

II. Мукамал орфография қоидалари яратилар экан, у куйидаги мезонлар (параметр) билан ўлчаниши керак:

- 1) Тилнинг график воситалари, уларнинг таркиби, мукамал алифбо учун керакли талаблар ҳисобга олинishi;
- 2) Амалдаги орфографик принципларга (шу тилнинг ўзига хос томонларини эътиборга олиб) риоя қилиниши;
- 3) Орфографик намуналарнинг қурилиши — товушлар (фонемалар) ҳарфларга ўтишининг илмий тадқиқи.

Агар янги орфография лойиҳасига назар ташласак, бу талабларга тўла риоя қилинмаган, риоя қилинган жойлари эса чала, тугал илмий таҳлил йўқ.

III. Рус тилидан қабул қилинган телеграмма, квартира, газета типидagi

сўзларда соф ўзбек нутқида энг охири а тушиб қолади. Масалан: «Йўлчи қайрилиб, кўлтиғига газет қистирган Абдушукруни кўрди». Ойбек. «Қутлуг қон». (Мисол «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан олинди. Т., 1981, 183-бет).

Чунки бу унли рус тилида урғусиз бўғинда жойлашган — сўз урғуси бошқа бўғинда. Ўзбек тилининг фонетик қонуниятига асосан сўз урғуси от туркумидаги сўзларда сўзнинг энг охири бўғинига тушади. Бошқача қилиб айтганда, урғу тушган бўғин сўзнинг охири — чегарасидир. Ундан кейин ҳар қандай товуш сўз учун ортиқча ҳисобланади. Демак, ўзбек тили учун телеграмма, квартира, газета типидagi сўзлар а унлисини ташлаб юборгандан сўнггина «ўзнинг сўзи» бўлиб қолиши мумкин. Ўзбек тилининг бу қонунияти имло қоидаларида, албатта, акс этмоғи лозим.

IV. Рус тили орқали кирган диск, пропуск, отпуск, танк, банк каби сўзлар ҳам соф ўзбек тилига худди шу шаклда ўзлашуви мумкин эмас. Чунки С+К, Н+К каби ундошларнинг бирикмалари сўз охирида келиши тилимиз учун характерли эмас. Демак, рус тилидан қабул қилинган бу турдаги сўзларга ўзбек тилида а қўшилиши табиий ҳолдир: Залга пропускаи билан киргизмоқ («Ўзбек тилининг изоҳли луғати», Т., 1981, 604-бет). Чунки а унлисини қўшибгина С+К, Н+К товуш бирикмаларини икки бўғинга ажратиб юбориш мумкин. Бу ундошларнинг ажралмас ҳолати фақат рус тилидагина ўзини оқлайди. Рус тилидан олинган шу хил сўзларнинг ўзбек тилига мосламай ишлатилиши тилимиз табиатига асло сингайдиган нусхачиликдан бошқа нарса эмас. Ҳақиқий зиёли ўзбек она тилида гапирганда бу сўзларни банка, танка, диска, пропускаи дейиши керак.

V. Юзаки қараганда сўз қабул қилибмизми, уни ўз тузилиши (структураси) билан қабул қилишимиз зарурдай, унинг шаклини ҳеч қандай ўзгартиришга ҳаққимиз йўқдай туюлади. Лекин тилга зўравонлик қилиб бўлмайди! Ахир араб тилига хос, ўзбек тили фонетикаси табиатига мос келмаган Е (айн)ни дин ҳас, илм ҳам зўравондик билан тилимизга кирита олгани йўқ-ку! Ундан фақат ўзидан олдинги унлининг

(туркий тилларга хос бўлган) узайишигина қолди холос: аъло, муаллим, маъно каби сўзларда Е (-айн)ни талаффуз қиладиган ўзбек неча фониз экан, ахир бу сўзлардан айн чиқиб кетмадимми?!

Агар ўзбек тили оламда муқаррар бўладиган бўлса, ундаги қабул қилинган сўзлар ҳам худди шу тилнинг қонунари асосида яшамоғи лозим.

VI. Ўзбек тили фонетикаси ўз қонуниятларига эга. Зал, май, март типидagi сўзларда урғули а унлиси о га ўтар экан, бунинг ўз сабаблари бор. Бу сўзларни а айтиб, а езадиган ўзбек ё орфографик қоида ёки луғатга асосланади. Агар орфографик қоидамиз ўзбек тилининг қонуниятларига асосланмоқчи бўлса, унда шу хил сўзлардаги а унлиси о ёзилмоғи лозим.

Рус тилидан суд, булка, сумака каби тушунчаларни англададиган сўзлар ўз предмети билан бирга тилимизга кириб келган. Лекин бу сўзлардаги у унлиси рус тилидагисидан мутлақо фарқ қилади: суд даги у сўз сўзидаги ў эмас. Шундоқ экан, нима учун ў ўзбек тилида қандай талаффуз қилинса, шундай ёзмаймиз, аксинча, рус тилида қандай ёзилса, шундай ёзамиз. Ахир бу сўзларни биз вақтинчага ва ўзгартирмаслик шарти билан қарз олмаганмиз-ку!

VII. Ўзбек тилида ц товуши фонема бўлмаса, нега у алифбода қолиши керак. Ахир оламшумул фонетист Л. В. Шерба ҳарф сони фонемалар сони билан бир хил бўлгандагина кўнгилдагидек алифбо бўлади деб аллақачон айтган. Агар шундай қилинса (ц ни т-е орқали ифодаланса ёки с билан ифодаланаверса), худди бошқа туркий тилларда бўлганидай, бу ҳарфнинг ўрнига инг орқали ифодаланадиган ҳақиқий туркий товушимиз учун мустақил ҳарф қабул қилишимиз мумкин эмасми?

Биз илмомиз ва алифбомиз такомиллаштириляпти деб, қувониб юрибмиз. Такомиллаштиришнинг мутасаддиси бўлган олимлар қ, ғ, җ, ў ҳарфларидаги «дум», «белбоғ» «шапка»лардан бизни қутилтира олишга журъат қилармикинлар ёки жўра, қалпоқ сўзларидаги каби ўз фонемаларимизни ифодалаш учун ў ёки бу ҳарфга яна «дум қўйиш», «қош қўйиш», «кўз чиқариш» билан чекланиб қолаверармикинлар?!

Умуман, ўзбек имлоси ва алифбоси такомиллаштирилар экан, бу ўзбек тили табиати ва қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилсагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Токи кейинги яна бир насл бу масалада бош қотириб ўтирмасин.

Жўра МАМАТОВ,

Ўзбекистон ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёти институтининг илмий ходими.

«Жонни жонга пайванд қилиб...»

XIV асрнинг сўнги йилларида жаҳонгир Темурнинг фармонида биноан Туркистонда қад ростлаган Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси халқнинг доимий эътирофидаги нодир меъморчилик намуналаридан биридир.

1935 йилда Ленинградга муваққат кўрғазма учун олиб кетилган улкан бронзали тўй қозон маҳаллий жамоатчилик илтимосига кўра Туркистонга қайтариб олиб келинди.

«Известия», № 22851

Бундан роппа-роса бир ярим минг йил бурун пойдевори ташланган Туркистон шаҳри — қадимий тараққиёт ўлкаси Урта Осиёнинг иқтисодий, диний ва илм-маърифат марказларидан бирига айланди. Тупроғи хосиятли ва муқаддас саналмиш бу юртнинг мустаҳкам кўрғонлари, катта-кичик шаҳарлари, мудофаа истеҳкомлари ва мазорларининг аксарияти табиий офатлар ва мустабидларнинг мунтазам аёвсиз хуружи туфайли ер билан яксон этилди, омон қолганларини эса биз халқимиз тарихи ва санъатининг нодир намуналари сифатида эъзозлаймиз. Туркистон теварагидаги қадимий ёдгорликларнинг энг кўзга кўрингани — Урта асрлар меъморчилигининг нодир намунаси Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси ва бўлак обидалардир. Доно муаррих Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида бу бинога улуғ султон, энгилмас жаҳонгир Темур кўрсатмаси билан пойдевор ташланганлиги мароқли тарзда ифода этилган. 1396 йили Амир Темур Мўғулистон ҳукмдори Хизрхўжанинг тўнғич қизи Тўқолхонимни ўз никоҳига олишга азм этади ва бўлажак умр йўлдошини муносиб кутиб олиш ниятида амр этадики, шунга биноан Самарқандда улкан Дилқушо боғи барпо этилади. Жаҳонгир ўзини қанчалик қудратли санама-син, Тўқолхонимни кутиб олиш учун унинг истиқболига чиқади. Оҳангаронда қисқа муддат тўхтагач, у Ясси шаҳрига — Хўжа Аҳмад Яссавийнинг қабрини зиёрат қилишга боради ва халқ ҳурмат-эътиборидаги руҳонийларга қимматбаҳо совғалар инъом этади. Темурийлар сулоласи тарихига оид фармон ва мактублар билан танишув Хўжа Аҳмад Яссавий қабри Амир Темур амри билан янги жойга кўчирилганлигидан далолат беради. Амир Темурнинг фармонида кўрсатилишича, қабр жамоатхонаси гумбазининг айланаси 41 газ, жамоатхона айланаси эса 60 газ бўлиши мўлжалланган эди. Иморатнинг ҳар икки томонида биттадан, баландлиги бир-бирига тенг минора тикланиши, улар бир-бирини такрорлаши шартлиги ҳукм этилган. Пештоқларнинг ми-нораларгача кенглиги 60 газ, пештоқ айвонининг сакратмаси 30 газ бўлиши шарт деб таъкидланган. Жамоатхона ичида қозонлиқ қуриш ва етти маъдандан улкан қозон қуйиш иши қисқа муддатда амалга оширилади. Қозонлиқ саҳни Табриз мармари билан қопланиши,

қобурғали гумбаз ва бир қанча хосхоналар қурилиши мўлжалланган ва шу амалга ҳам оширилган. Амир Темур бу ишга давлатнинг хайрия ишлари нозир мавлоно Убайдулло Садри мутасадди этиб тайинлайди. Қурилиш ишлари осойишталик билан бошланган бўлса-да, узвий тадбирлар жадал суръатда амалга оширилади. Шарқ меъморчилигининг нодир намунаси бўлмиш Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси асрлар мобайнида Урта Осиё, Ғарбий Сибирь, Волгабўйи, Хитой мусулмонларининг саждагоҳи бўлиб келди.

Хўжа Аҳмад Яссавий — тасаввуф шоири, дейилади. Шарқ адабиётини дунёвий ва диний-мистик адабиётга ажратиш, менимча, чалкаш қарашдан келиб чиққан. Агар унинг араб, форс, турк тилларида ижод қилган маслакдошлари — Ал-Арабий, Абулхomid Ғаззолий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий каби аллома ва шоирларнинг, қолаверса, Баҳроуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Жомий, Атоий, Мирзо Бедилларнинг ижодий меросига яхлит-Ер юзидаги барча ҳодисалар замирида Олий Муқаддас Рухнинг сояси турли кўринишларда акс этиши нуқтаи назаридан ёндошилса, Шарқда бир бутун маврусий дунёқараш барқарорлиги ойдинлашади.

Хўжа Аҳмад Яссавий 1103 йили Сайрам шаҳрида дунёга келди. «Ҳазрат Султон ал-Орифин Хўжа Аҳмад ибни Иброҳим бинни Маҳмуд бинни Ифтихор Яссавий» рутбасидан унинг ота-боболари кимлиги маълум бўлади. Онаси Қорасоч ойим ҳам Сайрамда дафн этилган. Шоирнинг устози ва тарбиячиси улуғ шайх Арслонбоб бўлган. Отаси вафотидан сўнг Хўжа Аҳмад Бухорога келади ва донгдор шайх Хўжа Юсуф Ҳамадонийдан ўта мураккаб суфийлик таълимотини ўрганади, «ҳақиқатни билишга йўл кўрсатувчи» руҳоний ҳуқуқига эга бўлади. Бир қанча муддат Бухоро суфийлари жамоасига бошчилик қилади, лекин тез орада шаҳардаги муҳитдан безиб, Ясси шаҳрига қайтади ва ўз дунёқарашини кенг тарғиб қилишга киришади.

**Сўзни айдим ҳар ким бўлса дийдор талаб,
Жонни жонга пайванд қилиб, рағни улаб,
Ғариб, фақир, ятимларнинг бошин силаб
Кўнгли қаттиқ халойиқдан қочдим манол!
Қайда кўрсанг кўнгли синиқ марҳам бўлгил,
Андоқ мазлум йўлда бўлса, ҳамдам бўлгил,
Рўзи Маҳшар даргоҳиға маҳрам бўлгил
Мову манлиқ халойиқдан қочдим манол!**

Ушбу мисралар тез орада улуғ Туркистон, бепоён Дашти Қипчоққа ёйилди, оддий халқ уларни ёд билар ва кўшиқ қилиб куйлар эди. Шу тарика Яссавий шуҳрати йилдан-йилга ортиб боради.

**Зокир бўлиб, шокир бўлиб Ҳақни топдим,
Дунё уқуби ҳаром қилиб, ичиб ёндим,
Шайдо бўлиб, расво бўлиб жондин ўтдим,
Беғам бўлиб ер остига кирдим манол!**

Олтмиш уч ёшга тўлгач, у масжид ёнидан ертўла ҳозирлатади ва Муҳаммад Алайҳис-салом ҳаққи мотам тутиб, қолган умрини ертўлада ўтказади. Нафақат унинг оиласи, балки таълимоти издошлари бўлмиш кўп сон-

ли шоғирдлари ҳам шу атрофга кўчиб келиб яшай бошлайдилар. Ер остида шоир узоқ умр кечирмади, 1167 йилда уни ерга қўйишгач, халқ эҳтироми белгиси сифатида қабр устига кичик мақбара ўрнатилади, кейинчалик бу жой оммавий зиёратгоҳга айланди. Гарчанд, бахслашиш ўринли бўлмаса-да, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг халқ орасида бунчалик шуҳрат топишини асослаб ўтиш жоиз деб ўйлайман. Ислонм ўзининг якка худолик ва маърифатли ҳаёт таълимоти билан туркий халқларнинг қадимий динларидан бир қадар илғор қадим эди. Қорахонийлар сулоласи Сомонийлар қурама империясини тугатгач, туркий қавмларнинг асосий қисми ислонми қабул қилди. Туркий қавмнинг вакиллари орасидан етишиб чиққан ал-Фаробий, Бобо Туркий, Абул Ҳасан Тўғлиқий каби етук алломалар, «Мадинат ар-руҳонийа» («Рухонийлар шаҳри») ва «Мадинат ал-фозил» («Илм шаҳри») каби чуқур сиёсий ва маърифий дунёқарашни илгари сурган эканлар, содда, тушунарли тилда ёзилган «Ҳикмат» аввало Ислонми ҳамда барча илғор маърифий қарашларни халқ онгига тез етказишнинг қулай воситаси бўлди.

**Нодон бирла ўтган умрим мор, сақар.
Нодон бори дўзах андин қилғай ҳазар,
Нодон бирла дўзах сари қилмай назар,
Нодон ичра ҳазон янглиғ сўлдим мано!**

Хўжа Аҳмад Яссавий чуқур эътиқод ва покиза имон, мурувват ва сарбаландлик, адолат ва маърифатни тарғиб қиларкан, Ватан, эл каби руҳий бойликлардан баҳра олади.

Туфроқ бўлғил олам сани босиб ўтсин...

Бу мисра Яссавийга итоатни, итоаткорликни тарғиб қилувчи деган маломат ёғдирилишига сабаб бўлди. Юзаки қаралганда, «халқнинг қўл-оёғини золимлар олдига кишанлаб қўйишни мақсад қилиб олган» шоирга нисбатан таъналарда жон бордай. Инсон «оламнинг оёғи остиде янчилиш учун туғилмайди-ку», — бу ҳозирги ўқувчининг ва бир қадар маҳдудлашган адабиётшуносликнинг нуқтаи назари. Аслида Яссавийнинг ишқ, адолат, ҳақиқат, диёнат сингари масалаларга ёндошиши ўзгача йўналишларда кечганлиги шубҳасиз. У ўз даври фарзанди сифатида ислонм дини кўрсатмалари ва ислонмий ақидаларга таянган. Буни инобатга олиш лозим. Мирзо Бедилнинг «Чор унсур» насрий-назмий қурама асарида тасаввуфда туфроқ—оллоҳнинг мунаввар нури, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — муаззамлиги деган руҳий ақидалар ривожлантирилиб, нафс, қаҳр, зулмат, фаҳмсизлик, бедодлик, ярамаслик каби иллатлар ана шу унсурларнинг яхлит қовушувидаги «хасталиклар»нинг бирор бир кўриниши сифатида изоҳланади. Демак, Яссавий моддий ва руҳий оламнинг асосий унсурлари, ислонмий ақидалар ва ўзи яшаган даврга қадар ривожланиб келган суфийлик таълимотига зид фикрни илгари сурмаган. «Ирқ» битигида туфроқ — самимият, Ватан ва ойдинлик нишонаси ва ҳоказо деб изоҳланади.

**Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.**

Байт замирида шундай маъно ётади: ақлу-ҳушимда Ватан; ботиним, дилимда — Ватан; Ҳақ васлига етишимиз эса Туркистонни соғиниб афғон тортган шоирнинг юрт дийдори, соғинчидаги комил қалбининг ошқора муштоқлиги билан уйғунлашиб кетган.

Аҳмад Яссавий ижодининг меросига маҳдудларча салбий муносабат чуқур ва кўламли илмий изланишлар туфайли бартараф этилишига ишонамиз.

Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси улкан иморат. Бинонинг жамоатхона ёқи қозонлик деб аталадиган маҳобатли қисмида Амур Темур фармони билан ясалган улкан қозонни зиёратга келганлар қайта кўриш бахтига мушарраф бўлдилар. 1935 йил 20 январда жаҳон халқларини совет халқларининг тарихи, маданияти билан таништириш мақсадида Эрмитажга олиб кетилган тарихий ёдгорлик 1989 йил ноябрь ойида Туркистон заминига қайта олиб келинди. 60 челақ сув сифадиган, роппа-роса 2 тонналик, баландлиги эса 2,45 метр бўлган бу улкан қозонни қуйишдан мақсад, менимча, элнинг бошқараётган ва бошқарилаётган табақалари саховат ва адолат, ҳақиқат даргоҳида тенг ҳуқуқли эканликларини мажозий тарзда ифодалашдир. Қозонни Абдулазиз ибн Сарвариддин Табризий ясаган. Қозон Ленинградга олиб кетилгунга қадар доимо сувга тўлдирилиб турилган ва бу сув шифобахш деб эътироф этилган.

Улуғ шоир Аҳмад Яссавийнинг ягона «Ҳикмат» девони тез кунларда нашрдан чиқади. Биз ҳам ўз навбатида шоирнинг ижодий мероси хусусида умумий ва қисқа хулосаларни келтириб ўтдик.

Улуғ тасаввуф денгизида, эътиқоднинг покиза замини ва сирли осмонида Яссавий ижодий мероси ҳам баҳра берувчи тоза ҳаводир. Қуйида унинг «Ҳикмат» девонидан жой олган айрим зикрияларини эътиборингизга ҳавола этаётимиз.

Қул Хўжа Аҳмад Яссавий «Девони «Ҳикмат»дан

Мунофиқлар дўзах ичра куйиб ёнғай,
Имон элтгон халос бўлиб ёниб чиқғай,
Имонсизлар аввал охир куйиб ёнғай,
Ўғонимдин имон тилаб кўрдим мано!...

* * *

Аё дўстлар нодон бирлан улфат бўлиб
Бағрим куйиб, жондин тўйиб ўлдим мано!
Тўғри айтдим эгри йўлга бутун тўлғай,
Қонлар ютиб, ғам, заҳарга тўйдум мано!

* * *

Во дариғо нечук қилғум ғариблиғда,
Ғариблиғда ғариб ичра қолдим мано!
Хуросону Шому Ироқ ниёз қилиб,
Ғариблиғни кўб қадрини билдим мано!

Не келса кўрмак керак ул худодин,
Йўсуфни ойирдилар ул Канъондин,
Туғқон ерим ул муборак Туркистондин,
Бағримга тошни уриб келдим мано!

Қул Ҳожа Аҳмад сўзлагони Ҳақни ёди,
Эшитмагон дўстлариға қолур банди,
Фурбатланиб ўз шаҳриға қайто ёнди
Туркистонда фирор бўлиб қолдим мано!

«Девони «Ҳикмат»дан ушбу парчалар 1891 йил Тошкентда чоп этилган тошбосма китобдан олинди. Нашрга тайёрловчи ва мақола муаллифи Лазиза Қўчқорова, илмий ходим.

Иброҳим Ғафуров

Парадайза

Мансура — 51

Парадайза, парадайза, парадайза —
Айт, нимадир, парадайза? Хизмат қилар нимага?
Парадайза сен туғилган ермикин? Қурсоқмикин сен
тушган?

Сен ичган энг тоза сув
Сен юрган энг тоза йўл
Сен қилган энг тоза иш
Сен айтган энг тоза сўз
Кўкрагингдаги жаннат
Парадайза
парадайза
парадайза
не экан бу гўзал сўз, нималарни англатар?
Гўзал сўз бўлгач ахир нималарга ўргатар?
Эҳ!
Менимча,
алдов йўқ жой — парадайза
зўрлов йўқ жой — парадайза
хўрлов йўқ жой — парадайза
ғарлов йўқ жой — парадайза
Заратуштра тилида-ку парадайза — жаннатдир
Унга етмоқ осон жуда, лекин бизга қолмабдир.
Сен чиққан ер — парадайза
Сен юрган ер — парадайза
Нега унга қарамайсан? Нега мудом алдайсан?
Жаннатингни сотиб энди сен нимага ярайсан?
Нега ўзинг яратмайсан,
Яратганни кўрмайсан?

Мансуралар

Увайсий даҳмаси

Мансура — 52

Бош-кети йўқ айланма кўчалар
Савр қуёши илиқ
Елкангга тушади
Ранглар ўчиқ.
Бари тупроқнинг рангига ўхшайди.
Тупроқдан бино бўлган бари.
Шукуҳ кўчган
Парилар ўчган, тарк этган бу ерларни.
Ҳеч нарса сўйламади тошлар,
Ҳеч нарса сўйламади гуллар
Узоқ-узоқ турдим —
ҳеч нарса сўйламади қалбим
Вужудинг қақшаб турса,
сўйламас экан тож гуллар
Тошлар боқар экан гунг
Садо бермас шеър айланма кўчаларда...

Беккет

Мансура—53

Ранги ўчган кун
Февраль ёмғири
Юмшоқ нам. Рутубат оғир.
Ранги ўчган кун.
Манави юзлари гўштдор-гўштдор одамлар
ўзлари ҳаммага гап уқдириб ўрганишган. Ҳар
бир гапда уқдингизми? Уқдингизми?— деб
туришар.
Фақат уқдиришар.
Лекин ўзлари гап уқмаслар сира.
Қулоқлари том битган.
Муҳр босилган қулоқларига.
Тўрт йил сарсон бўлар тўрт боласи билан аёл
нафақа олай деб номард эридан. Уларга гап
уқдириб бўлмас.
Ўзлари ҳар қанча гап бўлса, уқдиришар.
Лекин гап уқмаслар.
Куйиб сўйлайди бир ориқ йигит.
Жигарим касал дейди
Мен каби касаллар кўп дейди қишлоғимизда...
Юзлари гўштдор-гўштдор булар

гап уқмаслар
гап чарчатар уларни
чарчатар жигари куйган йигитчанинг сўзлари.
Оҳ, сув бўйига чиқсанг,
салқин катлар, анқиб ётса гулларнинг иси
қазили палов бўлса
очилса узун бўйли қора шиша
култ-култ қуйилса тиниқ лаззатли шароб
нимамиз кам бизнинг фаранглардан.
Йигитча эса сўйлар, бўртиб чиқар ориқ бўйни,
томирлари, кекиртаги мойсиз фикрлар: пес-
тицид

эрозия

генлар...

Ранги ўчган кун
Февраль ёмғири.
Гўштор-гўштор одамлар тамом мудраб, дам
олишар ҳаловат беришар ҳужайраларига.
Ахир ҳали қанча-қанча уқдириш керак,
уқдириш
уқдириш
— Уқдингизми, йигитча?
Февраль туни кирди мунгайиб. Шу кеча ой
кусуф бўлди.

Ой кусуфга кирганда,
ярим кеча
эшик тақиллаб
кириб келди синган тақдир парчаси —
жигари куйиб бораётган яна бир йигит.
Давом этар эди февраль ёмғири
Ёғар эди қор аралаш.
Уқир эдим Сэмюэль Беккет «Эндшпил»ин,
«Қувғинди»син

Ой кусуф бўлган кеча
Куйган, ёнган одамлар
дардлари тингланмаган диллар.
Гўё йўқ бўлиб кетган эмиш инсоният
қолган эмиш тўрт майиб бурда —
бири ўтиролмас,
бири туролмас,
анов иккиси эса яшарлар темир қопқоқли ахлат
идишда.
Бу одамзоднинг тўрт бурдаси: одамзод бурга-
дан пайдо бўлган деб ўйлашар ва тинмай
қиришар бургаларни
баногоҳ пайдо бўлмагай деб яна одамзод.
Юрагингни увиштирар Беккет
ахлат идишларда мацца қилиб ухлаётган
одамлар.

Ой кусуф бўлган кеча.
Февраль ёмғири.
Қил сиғмас юрагинга.
— Не қилмоқ керак?

Хабар

Мансура — 54

— Хабар келди ўрнингдан тур, бағрингни бер
шамолга, дўлга.

Рангинг сариқ.
Сингмас еган нонинг.
Умр бўйи қилмас ишни қилиб, қилар ишни
қилмаганларнинг ранги очилмас.

Қўрқма.
Сендан анча олдин ҳам бўлган бу дунё.
Бўлар сендан кейин ҳам.
Қайга қадам қўйсанг, ўша ерга,
ўша нуқтага

кўмилгандир
етти Искандар
Зулқарнай

Дунё шунча эски. Шунча серқават. Сен ҳам янги
эмассан. Лекин таниб олдингми ўзингни?
— Хабар келди, ўрнингдан тур...

Бу кўз сеникимми?

Мансура—55

— Бу кўз сеникимми?
Аллаким боқади сенинг кўзингдан.
Ҳа, бошқа одам қараб турибди сенинг кўзингдан.
Ким у? Ҳеч эслолмадим.
Лекин жуда таниш менга ана шу оч назар.
Аллақайда кўрганман.
Жуда яхши эслаб қолганман бу юҳо нигоҳни.
Э бўлди...
Сен эмасми оч қўйган неча мингларни,
Сен эмасми юрт талаган,
Бездирган ўз юртидан сонсиз жонларни?

Дўст қидириш

Мансура—56

Хувиллаб ётибди декабрнинг далалари.
Боғлар кимсасиз.
Жунжиккан дарахтлар.
Тақиллатдим. Тақиллатдим. Тақиллатдим.
Овоз бермас ҳеч кимса.
Овоз бермас.
Издадим сизни сой бўйларидан
йўл бўйи
кўл бўйи
кимсасиз чойхоналардан.
Эй, дўст сизни қидирдим,
Мунча ёлғизсираб ётадир олам...

Қарға ҳақида ривоят

Мансура — 57

Хатингизда қарғаларни ёмон кўраман дебсиз.
Бу сизнинг ишингиз.
Лекин айтинг ахир, нима ёмонлик қилди сизга
қарғалар.

Умуман, сиз яна нималарни ёмон кўрасиз?
Умуман, сиз кўп нарсаларни ёмон кўрасизми?
Кўнглингизни оздирадими кўп нарсалар?
Беҳузур қиладими сизни бу ҳузурсиз олам?
Сизнинг дунёдан бешишингиз қарғаларни ёмон
кўришингиздан

бошланган эмасмикин?
Йўқолдимикин наздингизда нарсалардан руҳ?
Биласизми, қарғаларни севар эди юнон Аполлон.
Аполлоннинг севган қуши эди қарғалар.
Эҳтимол, одамлардан аввалроқ яралангандир
қарғалар.

Балки одамлардан кейинроқ.
Менга қолса:
одамлар билан бирга
бир соатда
бир сонияда
бир кунда
дунёга келган қарғалар
зиндон бўлар эди қарғалар бўлмаса дунё...
Аллаким айтибдир: қарғаларни яхши кўрар
қарғалар.

Қарғалар ҳеч кимни яхши кўрмас.
Улар ёлғизликни севарлар.
Тўдаланиб юрар. Учар тўда бўлиб.
Лекин фақат қарғаларгина тўда ичра ўзин ёлғиз
сезар.
Жанггоҳларда маъюс ўлтирар қарғалар дунё
азобини ютиб.
Худо айтди пайғамбар Илиёга: уч йил қурғоқчилик
бўлади.

на ёмғир ёғгай
на тушгай шудринг.
Сен боргил Хораф дарёсига.
Ичгил Хорафнинг сувидан.
Сени боққай қарғалар.
Қарғалар боқдилар Илиёни.
Гўшту нон келтирдилар тонгда.
Келтирдилар гўшту нон кечда.
Сўнг Хораф суви қуриди...
Сиз қарғаларни ёмон кўраман дейсиз.
Сабий эдим.
Қаҳратон қиш.
Тун яримдан оғганда эшикка чиқдим.
Боғ қорларга бурканиб ётарди.
Қулоқни ўярди сукунат
Ваҳма солди қишнинг қорамтир жимжитлиги ёш
юрагимга.
Кўкдан совуқ ёғиларди.
Шунда кўзим баланд толнинг шохида ўтирган қора
қарғага тушди.
Шунча совуқдан, шунча қоронғуликдан, шунча
ёлғизликдан
кўрқмайди-я бу қарға, деб ўйладим. Хаёлим
шарпасин сезгандай
баланд шохда ўтирган муштдай қарға: ғурр-обб... —
деб қўйди.
Бирдан сабий юрагимдан қўрқув ариди.
Ёлғизлик дарди тарк этди мени.
Ўзимни қарға ёнидаги шохга чиқиб ўтиргандай
сездим.
Ва шунда: урушга кетган одам қайтиб келишига
ишондим!

Мутафаккир

Мансура — 58

Хатолардан яралади тақдирлар,
Сенга хато бўлиб туюлган нарса тақдир учун тўғри-
дир балки.
Қавс оии ўрталари.
Хирот узра баркашдай яллиғланиб тўлин ой кўтарил-
ди.
Кузги боғлар ҳарир туманга ўралди.
Алишер нечукдир бугун енгил нафас олади. Кўксини
тўлдирган муздек тоза ҳаво ҳорғин вужудига қувват
бераётганини аён ҳис қилади.

Шитоб билан кеч тушди. Негадир жуда-жуда ёлғиз
қолгиси келди. Ва ёлғиз қолди. Анчагина салқин боф
ичкариларини айланиб юрди.

Ой билан сўйлашди.
Алишер ой тўлин бўлган тунларни севарди.
Ой тўлин бўлган кечалар ойдан қисмат нурлари ёғи-
лади деб ишонарди.

Соатлаб тўлин ойга ёлғиз боқиб ўтирар, бутун вужу-
дини қирқ беш йилдан буён қоплаган ғуборлар,
озорлар, эл-улус ғавғолари, маломатлар бари-бари
тўлин ой ёғдуларида буткул тарқаб битаётгандай
туюлар, сўнг ой шом еган кунларда бари яна қайтиб
келарди. Дард қаримас экан. Бошдан аримас экан.
Хатолардан яралади тақдирлар, — Алишер шундай
ўйлайди. Бу фикр қачон қандай хаёлига келиб қол-
ганлигини билмайди. Лекин шу фикр доим дилининг
бир четида ёлқинланиб туради. Мен ҳам кимдир,
қайдадир қилган қандайдир хатодан дунёга келган-
ман, деб билади. Лекин бу фикрни бировга тугул ўзи-
га айтишдан ҳам қўрқади. Бундай деса, худди азиз
падари ва лазиз модарини нечукдир айблаётгандай
бўлиб туюлади.

О йўқ! Ул шариф зотларга заррача шак келтирмайди.
Лекин бу фикр муттасил уни таъқиб қилади. Азоб бе-
ради.

Янглиш тақдир... янглиш тақдир... янглиш тақдир...
Миясига дўқиллаб урилади. Ўз аждодларининг тақ-
дирларини бирма-бир кўз ўнгидан ўтказайди. Хаёли
Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарларини кезиб чиқа-
ди. Урта Ер денгизи соҳиллари. Ҳалаб. Байтул Муқад-
дас. Ясриб. Нил бўйлари. Гурганж, Шаҳрисабз. Бобо-
лари, боболарининг боболари кўрган, юрган, билган
бу ўлкалар ва шаҳарларни. Лекин янглиш қайда, қач-
он содир бўлган? Кошки буни билиб бўлсайди?
Бундан уч йил муқаддам жаноб амир Хованд Муҳам-
мад Мирхонд Алишернинг сай-ҳаракати баракотида
Халосия хонақоҳидан жой олиб «Равзатуссаффо»ни
ёзишга ўтирган кезлари Навоийга бир оқшом улўф
бир китоб келтирганди. Муқаддас Инжил эди у
китоб. Алишер бош кўтармай ўқиб, узоқ замон
ошuftа бўлиб юрди. Гўдаклик чоғларида «Мантиқут-
тайр»ни мутолаа қилганларида шундай ҳолга тушган-
лигини хотирлади. Ушанда Довуд тарихини ўқиганда,
бирдан ўша фикр ярқ этиб пайдо бўлди хаёлида: Ха-
толардан яралади тақдирлар...
Бир оқшом-бир оқшом Довуд боқчасига қўнди кабу-
тар.

Қушнинг чиройи киши ҳушини элитар эди.
Ушлагиси келди Довуд ул қушни.
Кафтларига олиб момик парларини силаб-сийпалаги-
си келди.

Бу кабутарни тутмаса оламдан ноком ўтадигандай
сезди ўзини.

Довуд гулзор четидаги катдан тушиб аста яқинлашди
кабутарга.

Шиддат билан човт солди.

Чиқиб кетди кабутар қўлидан ва учиб бориб томга
қўнди.

Шотига югурди Довуд. Томга тирмашди. Тутқизай-
тутқизай деб турган гўзал кабутар Довуд қўли тағи-
дан яна пар этиб қочди ва кўтарилди ҳавога. Қайга,
қайга учди ул қуш? — деб Довуд томда кўзлари
алангжаланг излади. Ва баногоҳ-ва баногоҳ қушни
боғнинг ҳавзасида чўмилаётган аёлга кўзи тушди.
Бунчалар гўзал қоматни ҳеч қачон ҳеч қайда ва шунча
ҳарам қилиб кўрмаган эди Довуд. Қарори кетиб ўзи-
дан мулозимларига айтди. Келтирдилар ўша дилбар-
ни. Вирсавия эди у сарбоз Урё завжаси. Довуд хосхо-

нага етаклаб кетди Вирсавияни... Довуд аскарлари ёғий қалъасини мухосара қиларди бу пайт. Саркардага яширин мактуб йўллади Довуд ва қўйишни тайинлади Урёни жангнинг энг оғир жойига. Улим ҳақ! Уша кунни ҳалок бўлди Урё тенгсиз жангда. Довуд кўп ўтмай ўйланди Вирсавияга. Фарзанд кўрди.

Улди бу фарзанд. Яна фарзанд кўрди ва унинг отини қўйди: Сулаймон! Сулаймондек доно шохни, улуғ ровийни кам кўрган эди дунё. Хатолардан яраллади тақдирлар... Ушанда чизиб ўтди Навоийнинг мангалайини бу ғалати фикр. Ҳеч изсиз кетмас хато.

Сўнг Довуднинг ўғли тажовуз қилди Довуднинг гўзал қизи Фамарга. Сўнг бошланди қонли ҳалқалар... Фамарнинг акиси — Довуднинг ўғли Абу Салум исён кўтарди ва кирди отасин ҳарамига... Менга отамнинг юзини кўрсат! — деб нидо қилди Абу Салум жаллодга. Ота юзин кўрмай қатл этилди мард ўғлон Абу Салум ҳам... Тақдирлар ботади хатолардан! Тақдирлар ёнади хатолардан! Тақдирлар отади хатолардан..

Довуд кўз ўнгида ўлдирсалар Абу Салумни...
Бойқаро кўз ўнгида ўлдирсалар Мўмин Мирзони...

Абдуллатиф кўз ўнгида ўч олсалар фалак илми қуёшидан...

Тиғ кўтариб келса Бадиуззамон ота бошига...
Акалар жанг қилсалар укалар билан...

Худо кечди дейди Инжил Довуднинг гуноҳидан. Лек нечук давом этар Довуд гуноҳи ҳеч тўхтамай одам боласи қисматларида...

Хатолардан тақдирлар бино қилмаслик керак. Энг тўғри йўл шу!

Лекин қандай қилиб? Қандай қилиб? Борми бунинг иложи? — ўртаниб ўйлар Алишер. Уч йилдан сўнг яна қўлга олар Инжил шарифни. Яна бош кўтармай ўқир. Ҳа... ҳа... шундай... бильякс... фақат... тўғриликдан яралмоғи керак тақдирлар...

вайрон қилгувчи истакларни банд қилмоқ керак. Одам боласида кўпдир вайрон қилгувчи истак.

Довуд истаги...

Йўқ! йўқ! Мен албатта! албатта! жиловлайман бу истакни!

Яратмайман хатолардан ёзмишлар.

Мавҳ этгайман истакларни.

Абу Салум. Шўрлик Абу Салум.

Шўрлик маъсума Фамар.

Лекин нечун? Лекин нечун? Истакларин жиловлаган Довуд истакларни жиловланг деб ҳайратомуз ғазаллар битди? Ҳушни олар унинг доно каломини... Нечун? Нечун? Бундай тағйирот!

Шунда бирдан кутубхонага қайдандир ёсуман ҳиди таралди.

Шоир ҳайрон аланглади. Шамлар қалтираб кетди. Рақсга тушди пором кириб келган атир ҳаво забтида. Сўнг:

— Ҳазратим... — деган ноаён овоз.

Алишер бош кўтарди Инжил саҳфаларидан.

Англамасдай лол қаради эшикка.

— Ҳазратим... Маҳди бегим юбордилар... салом айтгали...

Алишер кўзғалди ўрнидан. Ҳамон қутулолмай Инжил сўзидан:

— Сиз ким? қайдан? хизмат? — деяолди қутулмай гарангликдан.

— Ҳолларини сўргил... хабар олгил дея тайинландилар, бериб юбордилар Бухоройи шариф ҳалвосин...

— Шундай кечди-я?

Сўнг шоир бу савол ортиқча эканлигин сезиб қизар-

ди. Остонада у нозик ниҳол ипак либосларга ўралиб таъзимга гўзал бошин эгиб, кўзларин узмасдан гилам чўғидан ҳуркак турар эди.

Алишер онасин овозин эшитгандай бўлди. Шунчалар майин ва сўлим эди канизакнинг овози.

«Саройдан келибди. Юбормиш Хадичабегим... Не синоат яширин бунинг тагида? Мунча ҳам офатижон экан қизи тушкур...»

«Ҳойнаҳой ёлғиз келгандир қўрқмайин бемаҳалда...»

— Ёлғиз келдингми?

— Ёлғиз... ҳазратим... алламаҳал бўлди келгунча... ижозат этингиз... бу кеч... бунда қолайин...

«Инжилдан учган кабутардай», хаёлидан ўтказди Алишер ва бу фикр унга бирдан завқ берди. Беозор оҳиста кулди. Ҳиротда шундай кулар эди фақат Алишер. Канизакнинг кўкси потирлаб кўтарилиб тушди. Олиб чиқди уни Алишер музайян хонага. Тонггача хушўйқу тилади.

Сўнг қайтди яна кутубхонага. Мияси ёришган, дили тўлишган, бояги завқ ўчмай қоғозга тушира бошлади Довуд тарихин.

Узоқ ёзди. Ой ғуруб дарчасидан бош сунди. Алишер шундоқ атлас кўрпачага толғин чўзилди. Дарчадан қараган тўлин ой ёғдусида шағам хира тортди. Алишер ўрнидан кўзғалиб бармоғин шағам чўғига босди. Хонага тўлди кўк ёруғ. Кўзи илинди.

Туш кўрди. Бағрига кирганмиш тўлин ой. Кўксин оҳиста ипак қўллар-ла таталармиш... оппоқ яланғоч қўллари билан ҳовуз бўйига тортармиш...

Алишер бу омонсиз қўлдан тисарила-тисарила уйғониб кетди.

Ҳис қилди оёқларин чулғаб ётар ўтли бир нима. Қаради: тун париси ётарди оёғин кучиб.

Алишер ўлтирди.

Пари гул япроғидек унинг бағрига сингди.

Шоир қўйди унинг қўлин тиззага.

Узоқ ўлтирдилар мижжа қоқмайин.

Узоқ йиғлашдилар унсиз тинмайин.

Тонг вайрон бўлмайин каниз кўзғалди.

Хуфяда узоқ гапга тутди уни Маҳди Улё. Ҳар нени бирма-бир сўрди. Қизиқди ҳар нега бирма-бир. Қиз сўйлади борини ва охири:

— Шер йигит... аҳди бор... аҳдидан тонмас... — деди.

Навоий лаззатдан воз кечган эди.

Гуноҳлардан тақдирлар яратмас эди.

Шу тонг қуёш чиққунча ёзиб тугатди у Довуд тарихин...

Қизча

Мансура — 59

Кеч тушди.

Иш тугади.

Утирардим чала қолган ёзувимни битирай деб.

Бир қиз ўн олтига кирган бош суқди эшикдан ва ўтирди аста рўпарамга келиб.

Сўрамади рухсат,

Бермади салом.

— Отам бизни ташлаб кетган, — деди, — киролмадим ўқишга.

Ёрдам беринг. Нима қилай энди мен?

Қизча сўзларди. Дона-дона сўзлари. Кўзлари катта-катта. Қип-қизил икки ёноғи.

— Отамнинг пули кўп. Бермайди онамга. Мен сўрасам, беради истаганча. Лекин мен сўрамайман. Керакмас унинг пули. Мени уришади. Сочингни кесма, дейди. Тинглама дейди рокни. Мен эса сочимни кесгим келар. Эшитгим келади рокни. Араб қизларидай чиройли бўлиб юришни истаيمان. Истаيمان журналист бўлишни. Отам эса тарбиячи бўла қол боқчада, дейди. Бўлолмаيمان мен тарбиячи. Кўрганман боқчамиздаги тарбиячиларни. Уришмоқдан, бақирмоқдан бошқа нарсани билишмайди. Спорт қилдиришмайди. Бўлмайман мен боқча опа. Отам тушунмайди. Дилимдаги гапни билмайди.

Сўзлари шафқатсиз бу навраста чиройли қизнинг. Кўзлари шафқатсиз. Чиройли ва навқирон бир зотда отасига бунчалар шафқатсизликни кўриб товонимгача киради сирқироқ. Жуводиз ўтгандай юрагим устидан.

Чиройли қизчанинг сўзлари санчилик боради жонимга.

— Отангиз бунчалар ёмон бўлса, сиз қаердан бунчалар чиройлисиз? — дедим. — Қаердан бунчалар нафис шеърлар ёзасиз?

Отангиз ёмон бўлса? Отангиз ёмон бўлса, икки юзингиз бунчалар қип-қизил бўлармиди? Юрармидингиз бундай соғлом ва эркин?

Ўзимни қизнинг отаси ўрнида тасаввур қилдим. Қошлари узун ва пайваста, икки ёноғи лоладай қизнинг.

— Отамнинг пули кўп, — яна такрорлайди қиз. — Фақат онамга бермас. Қизганади ҳаммасини онамдан.

Йўқ, уйланган эмас.

Йўқ, ичмайди.

Йўқ, юрмайди ёмон.

Йўқ, намоз ўқимайди.

Йўқ, кийинар жуда озода, худди ёзувчидай.

Йўқ, ёзувчи эмас.

Йўқ, қизиқчи эмас.

Онам чиройли, жуда чиройли.

Онамни қизганади отам.

Қизганиб-қизганиб, охир чидолмай ташлаб чиқиб кетган...

Шундай дейди онам.

У таянтиришни истайди онамни тавбасига.

Истайди онам қилса фақат унинг айтганин.

Лекин онам ишонади ўзига.

— Отасин ёмонлаган ўз бетига ўзи тупургандай бўлади.

Отасин ёмонлаган ҳеч қайда ҳеч қачон ҳаловат,

ҳузур топмайди. Отангиздан бориб кечирим

сўранг, — дедиму қизча шарт ўрнидан турди.

Лаблари қалтиради. Титради кўкси:

— Ах! Сиз ҳам насихат қиласиз-да! — деди-ю чиқди кетди. Чала қолди битмаган ишим. Чала қолди оғизда сўзим...

Хароба

Мансура — 60

Мунғайган хароб уй.

Яна дуч келдим.

Қирқ йил илгари бу каттакон уй ғоят обод эди.

Кенг ҳовлисида шафтолилар пишиб ётарди.

Таги билан битта бўлиб ётарди шафтолилари.

Сув айланиб ўтарди ҳовли гирдидан.

Оқ яқтак кийган оппоқ соқолли чоллар тўда-тўда бўлиб киришарди

бу ҳовлига

Мунгли нидолар эшитилиб турарди ичкаридан.

Сўнг яна тўда-тўда бўлиб юзлари ёришиб чиқишарди бино ичидан.

Ҳар куни шу манзарани ва мунгли товушларни томоша қилиб

ўтирардим ариқ бўйида.

Чоллар кетгач, аста бориб нақшин эшикдан ичкарига мўраладим.

Эсимда қолган катта ўйнинг ложувард нақшлари. Уруш бўлди.

Бино ичига бошқа ерлардан келганлар кўчиб киришди.

Бино ичига бошқа ерлардан келганлар кўчиб киришди.

Оппоқ кийинган чоллар кўринмай қолди.

Оламдан ўтди кўплари.

Кўчиб кирганлар кўп турмай кетиб қолишди.

Яна бошқалар кўчиб кирди.

Тўрт оилага бўлиб беришди, дедилар бу бинони.

Деразалар тешилди.

Учоқларнинг қувурлари чиқди қорайиб деразалардан.

Ариқлар қуриди.

Шафтолилар қариди.

Булар ҳам кейин янги баланд уйларга кўчиб ўтишди.

Бошқа одамлар кўчиб киришди бу бинога.

Уй деворлари ёрилди. Сувоқлар кўчди. Ганчлар емирилди.

Сирли кошлар ўчди.

Бир куни булар ҳам баравар бошқа янги уйларга кўчиб ўтдилар.

Бошқа одамлар киришди ёрилган бинога.

Уй қийшайди.

Кошиндор эшик йўқолди.

Уйнинг олдидаги улғу айвон бузилди.

Ёғочлари ва теп-текис япалоқ фишлари кўчириб кетилди.

Сўнг бу ердагилар янги обод уйларга кўчиб ўтдилар.

Мана, қирқ йил бўлибди ўша тарихга.

Мунғайиб қолибдир бечора бино.

Оқ кийинган чоллар кўринмас.

Чамаси, энди ҳеч кимса яшамас унда...

Шундай деб қорайиб қийшайиб кетган деразадан

тикилиброқ қарадим: ичкарига капрон арқонлар

тортилган ва кирлар ёйилган эди...

Чамаси, бунда кимлардир яшар ва тез орада янги

обод уйларга кўчишга тайёргарлик кўрарди.

Ҳеч нарса-ҳеч нарса қолмаётир болалигим

кўчаларида.

Наҳот, эски уйга ўхшаб қолгай жўшмаган дил ҳам?

Наҳот, юртим — работ...

ХОРИЖДАГИ ЎЗБЕКЛАР

Она юртдан
йироқда

1987 йилнинг 5 январь кунидан бошлаб биз ўз аҳдно-мамиздаги барча мутахассислар билан Дамашқ яқинидаги Сбейна қишлоғи ёнида Совет мутахассисларига атаб қурилган уйга кўчиб келдик. Турар жойимиз шаҳардан 15 чақирим олисликда бўлгани учун ҳар кун ишдан сўнг микроавтобусда шаҳарга тушиб, озиқ-овқат ва бошқа зарурий нарсалар харид қилиб қайтамиз. Кун ора бир хил йўлдан шаҳарга қатнаш жонга теккач, бозор қилиш учун бошқа жой қидира бошладик. Бизга «Саййида Зайнаб» бозори кўп жиҳатдан маъқул бўлди. Чунки бу бозор бизнинг турар жойимиздан 8 чақирим масофада бўлиб, доим зиёратчилар билан гавжум эди. Саййида Зайнаб қишлоғининг марказида ҳазрати Алининг қизи Зайнабнинг қабри жойлашган. Қабр катта гўмбазли, тахминан узунлиги ҳам, эни ҳам 25 метрдан иборат муҳташам бино ўртасида қолдирилган. Бинонинг тўрт тарафи айвон. Жануб томонида иккита баланд мезанаси бор. Буларнинг ҳаммаси Самарқанд Регистони каби ранг-баранг бўёқлар билан безатилгани учун жуда чиройли кўринади. Бинонинг ички девори ва гўмбазнинг шиғфи ойна ва биллур безакларга бой бўлгани туфайли бу зиёратгоҳни Совет мутахассислари «Биллур масжид» деб номлашади. У ерни эронлик зиёратчиларсиз тасаввур қилиш қийин. Кексаю ёш аёллар, ҳаттоки 8—9 ёшли қизалоқлар ҳам ўзларига мослаб тикилган қора чодир ёпиниб юрадилар.

Зиёратгоҳнинг шундоқ ёнгинасида ҳаммани қизиқтирадиган бозор бор. Бу норасмий бозорда асосан эронликлар учун кўпгина нарсалар Ливандан келтирилади. Сотувчиларнинг кўпчилиги Афғонистон қочоқлари экан. Уларни бир кўришдаёқ, юз тузилиши ва хароб кийинишидан ажратиб олиш мумкин. Бозорда жинси шимлар, Япон техникаси ва бошқа ноёб буюмлар арзон нархда сотилади.

Бир кун бозордан ўтаётиб ўз қулоқларимга ишонмай қолдим. Дарҳол атрофга қарадим. Хароб кийинган, олдирига арзимас нарсалар қўйиб сотиб ўтирган афғон ишгитлар бир-бирлари билан ўзбек тилида гаплашаётган эдилар. Уларга яқинлашиб, саломлашиш учун қўл узатдим. Улар сесканиброк, истар-истамас қўл узатдилар. Мен ўзимни танитишимдан илгариеёқ улардан бири «Шўравий Ўзбекистониданмисиз?» деб сўради. Улар кўнглига ёқадиган гаплар топиб танишгунимча аллақанча вақт ўтди.

Кейинги учрашувларнинг бирида суҳбатдошимнинг исми Абдурахмон эканини, хотини ва тўрт фарзанди билан шу бозорчадан 400 метр наридаги ташландиқ зайтунзорда чодир тикиб яшаётганини билиб олдим. У

1982 йил декабридан буён Эрон, Покистон, Сауд Арабистони ва Ливанда бола-чақаси билан сарсон бўлиб, охири шу ташландиқ ерда норасмий яшаётганини айтди. Қайтаётганимда менга қараб:

— Қардош, жума куни намоздан сўнг келинг, гурунглашиб ўтирагимиз, ишларим юришиб қолгани учун қўй сўйиб мўйсафидларимизга эҳсон қилмоқчиман, келсангиз хўп бўлади-да, манави йўлча охиридаги ахлаттепаннинг у ёғида бизнинг чодир, борсангиз кўриниб турибди ўзи, келасизми-а? — деди.

Албатта келишимни айтиб хайрлашдим. Уйга кетаётиб хаёлга ботдим. «Эҳсонни ким қўйибди сенга, — дейман ўзимга ўзим, — унинг ўрнига эгингга сал тузукроқ кийим ол! Ахир қўйнинг нархи фалон пул-ку, унинг ўрнига анави афғонча шалворнинг ўрнига тузукроқ шим олиб кий! Еки унинг бу қилмишида бирор сир бор-у мен тушунмайманми?» Шу каби хаёллар билан уйга қандай етиб борганимни сезмай қолибман.

Жума кунини орзиқиб кута бошладим. Чунки ўз юртидан ажралиб, қочоқ ёки душман номини олиб, дарбадарликда яшаётган Афғонистон ўзбекларининг аҳволи ва яшаш шароитини ўз кўзим билан кўраман.

Кутилган кун ҳам келди. Манзилга айтилган вақтдан эртарақ борганим учун бир муддат «Саййида Зайнаб» зиёратгоҳининг атрофида айланиб юрдим. Жума куни бўлгани учун зиёратчилар ниҳоятда кўп. Карвон сингари тизиб қўйилган Эрон автобуслари зиёратчиларни олиб келиб, 3—4 кунлик саёҳатдан сўнг яна қайтиб кетадилар.

Келишилганидек, жума намозидан сўнг, танишимнинг уйи тарафга юра бошладим. Қишлоқ этагидаги йўлак туғаб, ахлатхонадан сўнг эски зайтунзор боғ кўринди. Боғнинг сал ичкарироғидан бошланиб кетган чодирларнинг ниҳояси кўринмас эди. Ҳар бир оила ўз чодир атрофини ҳовличага ўхшатиб ўраб олган. Девор ўрнида ҳар хил шох-шаббалар, темир-терсақлар ва улар устидан эскириб кетган брезент, қоп, латта матолар ўралган. Ҳовлича эшиги ўрнига қоқиб қўйилган эски одеялни бир тарафга очиб, ичкарига кирдим. Бу ҳовлича ичида ҳам учта катта-кичик, бир-бирига тескари қилиб ўрнатилган чодирлар бор экан. Мени энг юқоридаги чодирга таклиф этишди. Ҳали кириб улгурмаган эдим, Абдурахмоннинг 5—6 ёшлар чамасидаги ўғли кўчадан кириб «Ҳой ота, сув келаяпти», — деб қичқирди. Абдурахмон менга кулимсираб, «Уэр, сув олиб олайлик, йўқса кетиб қолади», деб кўча томонга шошди ва чиқаверишда турган ҳар бири 20 литрли тўртта пластмасса бидонни бир йиғит билан кўчага олиб чиқшди. Бу фурусатда мен чодирдан чиққан учта мўйсафид билан салом-

лашиб, ҳол-аҳвол сўрашиб турдик. Абдурахмонлар ҳам кўп ўтмай сув тўлдирилган идишларни олиб киришди. Сўнг кўча тарафдан тариллаган моторолёр овози эшитилиб, сёл нарироқдаги чодирлар ёнида яна тўхтади. Кейин билсам, бу ўртада ичимлик сув йўқлиги учун улар 20 литр сувни икки лирадан сотиб олишар экан. Таққослаш учун шунга айтиш мумкинки, Саййида Зайнаб қишлоғидан Дамашқ марказига бориб учун чиқиладиган автобусга бир лира тўланади. Масофа тахминан 13—15 чақирим чиқса керак.

Ичкари чодирга кириб ўтирдик. Мўйсафидлар дуо қилганларидан сўнг ҳар хил саволлар ёғила бошлади. Эни 4, узунлиги 9 метрлар келадиган бу чодирнинг ички кўриниши яшаса бўлгудай эди. Тўрига Қаъба сурати туширилган гиламча, бир тарафга афғон қўл гилами, яна бошқа тарафга катта-катта гуллар кашта қилиб тикилган мато осилган. Қаердан, қандай олиб кирилганига ақлим етмади — хона ўртасида лампочка ёниб турибди, бурчакдаги парда остидан кичик ҳажмли телевизор ҳам кўриниб турибди.

Хонада ўтирган кишилар сони 40 дан ортди. Уларнинг ярмидан кўпроғи ёши 55—60 лар чамасида, 10—15 киши ўрта ёшли, 5—10 таси эса ёш йигитлар эди. Дастурхонга келтирилган шўрва ва паловнинг кўринишидан ҳам уларнинг емишлари ночор эканлиги яққол кўзга ташланарди. Дастурхон йиғилганидан кейин ҳам ҳар хил саволлар бошланди. Хонадагиларнинг кўпчилиги менадан гумонда ўтиргани учун уларга ўн минутлар чамаси Афғонистон муаммоси ҳақида гапириб бердим. Охири кунлардаги «Известия» газетасида босилаётган Афғон муаммоси ҳақидаги маълумотларни муттасил ўқиб бораётганим туфайли бўлса керак, гапларим таъсирли ва асосли бўлди. Мен яқин кунларда Совет қўшинлари Афғонистондан тўла олиб чиқиб кетилажанини (у пайтда қўшинларни олиб чиқиш бошланаётган эди) ва тез кунлар ичида улар ҳам она юртлири Афғонистонга қайтишлари мумкинлигини айтдим.

Бир оз сукунатдан сўнг суҳбат мавзуси ўзгарди. Мўйсафидлардан бири гап бошлаб, қандайдир уч киши ҳақида суриштира бошлади. Мавзу ўзгаргани учун ичимга сал ёруғлик тушиб, енгилроқ нафас ола бошладим. Суриштирилаётган уч киши ҳақида ўтирганлардан бири шундай деди:

— Ерматни мухобарот (Сурия хавфсизлик органи) ушлаб, ҳамма молини олиб, ўзини беш кун зиндон қилибди, сўнг Лубнонга (Ливанга) олиб бориб қўйиб юборибди. Бузун тунда келармиш, келса анави иккови ҳақида ҳам маълум бўлади.

Кейин суриштириб билсам, улар тоғ йўли билан пиёда Ливанга боришар, у ердан арзонроқ нархда нарсалар олиб келиб, бу ерда сотиб, тирикчилик қилишар экан. Бундан бир ҳафта илгари ҳалиги уч кишини чегара кўриқчилари ушлаб олишган экан. Сурияда норасмий яшаётгани ва норасмий йўл билан савдогарлик қилаётгани учун уларни Ливанга олиб бориб қўйиб юборишибди. Бу кўргуликлар таваккалчи Афғон ўзбеклари учун одатий иш экан. Намози аср ўқилганидан сўнг мен улардан жавоб сўрадим. Кўчага чиққанимда ҳаво анча совуқ бўлишига қарамай енгил ва кир-чир кийиниб юрган болаларни кўрдим. Мени кузатиб чиққан йигитлардан бу ерда неча хўжалик яшагини сўрадим. Улар юздан ортиқ оила яшагини, ҳар бир оилада камидан ўн, кўпиде йигирмадан ортиқ жон борлигини, кексалар субҳ намозидан пешин намозигача Дамашқ кўчаларида пояфзал тузатиб тирикчилик қилишларини, қолганлар эса бозорда ишлашларини айтиб бердилар. Улардан бири ўз бобоси ҳақида гапириб, асли ўзбекистонлик эканлигини, бобосининг айтишича, уларнинг ҳовлилари ва яйловла-

ри Самарқанд шаҳридан унча узоқ бўлмаган жойда бўлганлигини гапирди. Бундан уч ой илгари отаси шу ерда қаёз қилибди, икки акаси бир йил муқаддам Туркияга кетган, ҳалигача хабар келмас экан. Улар мени катта йўлгача кузатиб қайтдилар. Мен Дамашқ микроавтобусига чиқиб кетдим.

Орадан бир ойлар чамаси фурсат ўтгач, яна дўстим Абдурахмон зиёратига бордим.

— Сиз бизни йўқласангиз, сизни худо йўқласин, қардош, қани чодирга марҳамат, — деб ичкарига бошлади у. Бу сафар мени кираверишдаги кичкина меҳмонхона чодирга олиб кирди. Бир оздан сўнг 8 ёшли катта ўғли Раҳматдин чой олиб кирди. Узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Суҳбат чоғида у ҳозирги кунда ишлари анча қийинлашгани, кўпчилик оилалар Туркияга кўчиб кетаётгани, Сурия полицияси гоҳида чодирларига келиб, кўчиб кетишни талаб қилаётганини маъюсликиб гапирди. Ўзини қандай қилиб бу ерга келиб қолгани ҳақида ҳам гапириб берди.

— Бизнинг уй ва ерларимиз Кобулдан 500 чақиримлар нарида, — деб ҳикоясини бошлади Абдурахмон. — Урушининг дастлабки ваҳималари бизни унчалар қўрқита олмади. Биз уч ака-ука бўлиб, ҳар биримизнинг ўз еримиз, чорваимиз, уйимиз бор эди. Кейинроқ бизнинг тарафларга ҳам тез-тез Шуравий сорухлари (ракета-лари) тушиб, қишлоқларни ва ерларни вайрон қила бошлади. Отам илгари оламдан ўтган, онам катта акам билан яшар эди. Бир кеча онам бизникига келиб тунаб қолди. Ярим тунда хабар келдики, ўша акамнинг уйига сорух (ракета) тушибди. Ишонасизми, саккиз фарзанди бор эди. Инсон зоти нарида турсин, қўй-молидан ҳам бирор нарса тирик қолмабди. Орадан уч кун ўтгач, онам ёнига ўтқазиб: «Бола-чақанени ва укаларингни олиб, бу юртдан чиқиб кет, агар кетмасанг рози эмасман, мен йўлга ярамайман, кичик тоғанг билан сенинг уйингда қоламиз», деди. Бу гапни рад этишининг иложи бўлмади. Икки йил Покистонда юрдим, у ердан Покистон паспортини олиб, Сауд Арабистонига бордим, ҳам қилдим. Кейин сув йўли билан Лубнонга, ундан тоғ йўли билан Сурияга, мана шу кулбага келиб қолдик-да, қардош.

Абдурахмон гапини тугатиб, бир нуқтага узоқ тикилиб қолди. Мен ҳозир у онаси ҳақида ўйлаётганини билардим, лекин бирор тасалли берувчи сўз топиб, унинг кўнглини кўтара олмас эдим. Бир оздан сўнг менинг ноқулай вазиятимни сезиб, гапни бошқа ёққа бурди. Ўтирган ўрнида бақириб ўғлини чақирди ва унга янги чой буюриб, яна гап бошлади:

— Уч кун бўлди, беш оила автобус билан Туркияга жўнаанди, тўрт оила ўтиб кетибди, бир оила қайтиб келди кеча оқшом. Бечора майда болалари билан кўп азоб чекди. Дунё ишлари шундай бўларкан-да, қардош, улар жўнаган кунни мени полиция ушлаб олди. Худди шу Мақом (Зиёратгоҳ) ёнида, яхшики қўйинимда мол йўқ эди, дўқ-пўписа билан қўйиб юборди. Бу анави хижрот-да (биздаги паспорт столи каби ташкилот) бирор танишингиз йўқми? Иқома (бирор жойда яшаш учун рухсатнома) қилиб берса, анча тинчлик қолар эдик-да.

Минг афсуски, бу иш қўлимдан келмасди. Бир амаллаб узримни айтдим. Сўнг у бизнинг Ўзбекистондаги деҳқонлар ҳаёти ҳақида сўраб-суриштира бошлади. Мен аввалги аҳвол, ҳозирги бўлаётган ўзгаришлар, умуман, кўп нарсалар ҳақида гапирдим. У барчасини катта қизиқиш билан тинглади.

Мен ўша кунни уйга қайтиб келганимдан кейин ҳам, орадан 2—3 кун ўтгандан кейин ҳам бу муҳожирлар Ўзбекистонга бормасмикан? Агар боришса бундан тузукроқ яшашади-ку, деган фикр хаёлимдан кетмади ва келаси жума кунигача бирор тузукроқ тақлиф топиб,

уларга айтмоқчи бўлдим. Атрофлича йўлаб, жума куни яна ўзбеклар лагерига йўл олдим. Абдурахмон уйда экан, уни чақириб, «Мўйсафидлар билан маслаҳатлашадиган иш бор», — дедим. У чойга таклиф қилди, эътирозимдан сўнг, юринг бўлмаса масжидга деб, чодирлар ораси билан йўл бошлади. 10—15 чодирли ҳовлидан сўнг узун чодир олдидан тўхтадик. Бу чодир ўзбеклар лагерининг масжиди экан. Биз ичкарига кирганимизда йигирмадан ортиқ ёшу қари кишилар ўзаро суҳбатлашиб, чой ичиб ўтиришган экан. Мени бу ерда қолдириб, Абдурахмон қолганларни йиғиб келгани кетди. Утирганлардан бири — эллик ёшлардаги киши менга яқинроқ келиб қуюқ сўрашди-да, шундай деди:

— Меҳмон, сиз тузун кун келган экансиз, мен бир ерга кетган эдим, сизни кўрмаганим учун кўп пушаймонда эдим, ҳуш келдингиз, дурустмисиз, мен бундан ўн йил бурун Ўзбекистонга борганман, у ерда тоғаларим, кўп қариндошларим бор. Термиздан поездда ярим кеча юрасиз, сўнг жипда (ГАЗ—69 машинаси демоқчи) бир соат юрасиз, ўша ерда бизнинг қариндошлар бор, ҳаммаси бир жойда яшайди. Адреслари ҳам бор эди, билмадим қай гўрда қолди, тоғамни таксиси (енгил машинаси демоқчи) бор эди, онам билан борганман, уч ойга бориб, бир ой туриб қайтганмиз, уйда иш кўп эди-да.

Агар атрофдаги йиғилар у кишини тўхтатишмаганда, ҳали-бери тўхташ мақсади йўқ эди. Иккита-учта бўлиб мўйсафидлар кириб кела бошлашди. Уларнинг кўпчилиги ўган сафарги ўтиришда йўқ эди. Бир ордан сўнг масжид тўлди. Кичкина давра кенгайиб, ҳатто пойга тарафдаги ёшлар икки қатор ўтиришди. Мен гап бошладим. Уларга юртимиздаги кейинги ўзгаришлар ҳақида озгина гапиргач, уйда қоғозга тушириб олган фикрларимни айтдим:

— Сизлар бу ерда жуда қийналдинглар, бу ерда на сизларга қарайдиган доктор бор, на ичимлик сув бор. Сизларни шу аҳволга солган аслида бизлар. Энди бўлар иш бўлди, минг афсус қилганимиз билан иш ўрнига тушмайди, бирор чора излаб, сизларнинг турмушларингизни осонлаштиришимиз зарур. Шунинг учун сизларга бир таклиф билан келдим. Шу таклифни айтиб кетаман, сизлар ўзаро кенгаш қилинглар, мен янаги жума куни келиб жавобини оламан. Бу таклиф шундай: Сизлар Совет Иттифоқининг Дамашқдаги элчисига қуйидагича талабнома ёзасизлар:

«Биз, Афғонистонлик ўзбеклар ҳозирги кунда Дамашқ шаҳри яқинидаги бир қишлоқ четида норасмий ҳолда яшамоқдамиз. Бизнинг бу кунимизга кимлар сабабчи экани ҳаммага маълум. Турмуш шароитимиз ниҳоят даражада оғир. Ҳозир бизлар бир юз ўн оиладан иборатмиз. Ҳар оилада ўн беш-йигирматадан одам бор. Биз ҳозирги Афғонистон моjarоси ҳал бўлгунга қадар бирор тинч бошпана ва меҳнатга муҳтожмиз. Ораимизда кексалар ва гўдаклар жуда кўп, уларнинг саломатлиги кундан кунга ёмонлашиб борапти. Ҳар ойда 4—5 ёш болага жаноза ўқиймиз. Шунинг учун бизлар Совет Иттифоқи ҳукуматидан қуйидагича шартнома тузишни талаб қиламиз.

1. Бизнинг ҳаммамизга Ўзбекистоннинг бир жойидан ер ажратиб берилади. Биз экин-тикин билан шуғулланиб, ҳосилнинг 30 процентини Ўзбекистон давлатига топшираемиз. Шу иш Афғонистон муаммоси бартараф бўлгунга қадар давом этади.

2. Ҳар бир оилага уй-жой берилади. Берилган уйларни кетиш олдидан ислоҳ қилиб, сўнг топшириб кетилди.

3. Бизнинг бирор кишимизга ҳам ноўрин зулм қилинмайди.

4. Бизнинг тўла эркинлигимиз таъминланиши учун, бизга бирор таҳдид қилинмаслиги учун Ўзбекистонда биз билан ёнма-ён иккита БМТ вакили ва иккита Сауд Арабистони вакили яшайди.

5. Шартномани СССРнинг Дамашқдаги Элчихонасида тўрт группа кишилари имзолайди:

1-Бизнинг вакилларимиз,

2-Совет Иттифоқи вакиллари,

3-БМТ вакиллари,

4-Сауд Арабистони вакиллари.

Талабимиз адолатга асосланганлиги туфайли эътирозга учрамайди деган умид билан:

Афғонистонлик сарсон ўзбеклар».

Гапим тугаб, ўтирганларга қарадим. Уларнинг астойдил эканликларини кўриб, уларга:

— Агар сизлар шу маънода талабнома ёзсаларингиз, мен уни Совет элчисига олиб бораман, унга вазиятни тушунтираман, ҳозирги кунда бу таклифга биров йўқ демайди, — дедим.

Бир оз сукунатдан сўнг, бу фикрга астойдил қизиққан ёшлар ўз ёнларидаги ҳали фикрларини жамлаёлмаётган, гўё қуёили кунда момақалдироқ эшитгандай ҳайрон бўлиб ўтирган мўйсафидларга айтилган гапларни тушунтириб, уларни бу ишга даъват қила бошладилар.

Хуллас, киши умидлар билан уйга қайтиб, янаги жума кунини кута бошладим. Бу гаплар 1989 йил январь ойининг ўрталарида бўлган эди.

Афсуски, келгуси жума куни мен кутилган жавобни ололмадим. Абдурахмон менга «Бир қисм биродарлар Туркияга кетадиган бўлишяпти, қолганлар, кўчиб юриш жонга тегди, энди кўчмаймиз дейишяпти», деди.

Мен Абдурахмоннинг чодирдан чиқиб кетаётиб, йўлда 5—6 мўйсафид билан тўқнашдим. Улар ичида ҳалиги Термизга борган киши ҳам бор эди. Ўзаро салом-алиқдан сўнг, у менга:

— Мулло, домламиз унамадилар, ҳижратимиз куяр экан, ҳижрат Каъбага, Маккага бўлади, Шўравийга борсанг бу ерга қилган ҳижратинг ҳам куяди, дедилар, — деб очиғини айтди.

Кейинчалик улар билан яна бир неча бор учрашдим. Охирги марта 1989 йилнинг май ойида бордим. Атрофдаги ахлат ва ташиландиқлар кўплиги туфайли бўлса керак, Абдурахмоннинг чодирлари нарироққа жилдирилган, кўпгина чодирлар ўрни бўшаб қолган. Абдурахмондан бу ҳол сабабини сўрасам, яна бир қанча оила Туркияга жўнаганини, у ерда қўй териси ошлайдиган корхонада ишлашаётганини айтди. У ерда бир амаллаб иқома (расмий яшаш учун рухсатнома, масалан уч ёки беш йил муддатга) олиш мумкин эмиш, бу ерда қолган қирқ хўжалик то Афғон масаласи тўла тинчигунча шу ерда яшашга аҳд қилибди. Биз анча вақт суҳбатлашиб ўтирдик. Суҳбат охирида мен ҳам икки-уч ой ичида кетишим ҳақида гапирдим. У менга бир оз тикилиб тургач: «Қардеш, вақт ғанимат экан, бу дунёга ҳамма меҳмон, тез-тез келиб туринг, сиз билан гурунглашсам, кўнглим анча кўтарилади», — деди кулмишар.

Бу сафар у мени узоқроқча кузатиб борди. Хайрлашар экан: «Ҳар ерда бизни дуо қилиб туринг, дўстнинг дўста қилган дуоси ижобат бўлади, хайр, Худога омонат», — деб маънос қолди.

Шу бизнинг охирги суҳбатимиз бўлди. Мен қайтиб боролмадим. Сафардан келганимдан буён ўша манзара ҳаёлимнинг бир чеккасини банд қилиб туради. Наҳотки, холис дуодан бошқа нарсага ярамасак? Она юртдан олисдаги қондошларга нега ёрдам қўлини чўза олмаймиз?

Суриялик ўзбеклар

Тошкент Давлат университетининг 5-курсда ўқиётганимда мени таржимон сифатида Сурия Араб Республикасига юбордилар. У ерда у ярим йил таржимон бўлиб ишладим. Шу ўтган давр мобайнида имкони борича суриялик ўзбек биродарларим билан алоқада бўлиб турдим.

Бир неча марта адабиётчи олим Бурхон Бухорий билан суҳбатда бўлдим. Мен у киши қилаётган улкан ишларни кўриб қойил қолдим. Бурхон ака ўз уйининг ярмини илмий кутубхона, илмий компьютер маркази ва 10—12 кишидан иборат илмий ходимларга ажратиб берган ва улар билан биргаликда улкан адабий асарларни компьютер программасига жойламоқда. Зиёратларим бирида у киши мендан Алишер Навоийнинг баъзи газалларини ифодали ўқиб беришимни сўради. Менинг талффузимга қараб, газаллар арузнинг қайси вазнида ёзилганини аниқлаб, ўзларининг қўлларидаги китобга қалам билан белгилар қўйиб олдилар. Сўнгра фахр билан шундай дедилар: «Яқин келажакда Навоийнинг айрим асарларини аруз вазнини йўқотмаган ҳолда араб тилига таржима қилиб, ўзим тузган махсус транскрипция асосида компьютерга киритамиз ва компьютер бу асарларни инглиз ва немис тилларига таржима қилади».

Бурхон ака Бухорийнинг бу гаплари мени тўлқинлантириб юборди. Уйга кираверишдаги кенг хона деворига ўрнатилган Алишер Навоийнинг катта портрети гўёки шу улкан илмий ишларни руҳан кузатиб, уларга мутасадди бўлиб тургандай эди. Мен шу буюк сиймо олдида ўзимни ноқобил фарзанддай хижолат сездим, чунки биз у кишининг улкан асарларини жаҳондаги бошқа халқларга етказиш уёқда турганим, ўз халқимиз орасида ҳам ўрганиб, ўргатиб бўлганимиз йўқ-ку! Бу меҳнатлари ва ўз халқига бўлган садоқати, муҳаббати учун Бурхон акага катта миннатдорчилик билдирдим. У киши ўз навбатида қилаётган ишлари ниҳоясига етгач, бир компьютер ва Алишер Навоий асарлари программалаштирилган дискетни Ўзбекистонга совға қилиш ниятида экранларини айтдилар.

Орадан бир оз вақт ўтгач, Абдулмажид ака Бухорийни бир зиёрат қилиб ўтиш мақсадида, у кишининг дўкони бордим. Бу дўкон асосан говуқ ва чорва фермалари учун зарур баъзи асбоб-анжомларни тайёрлаб солади. Бино ортида шу дўконга қарашли кичик корхона ва 3—4 иши бор. Дўкон Дамашқ шаҳрининг эски шаҳар қисмига жойлашган. Махсус дўкон бўлгани учун кўп вақт харидорсиз, бўйи бўлади. Эртадан пешинга қадар дўконда Абдулмажид ака, тушдан сўнг ўғли Ёсир Бухорий туради. Мен борган куним Абдулмажид ака кутиб олди. Одатдагидек дарҳол чой узатди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, бироз дам олганимдан сўнг, у киши мендан «Таъзияни эшитдингизми?» — деб сўраб қолди.

— Йўқ, — дедим.

— Кеча Бурхоннинг онасига жаноза ўқидик, раҳматли энг кексаларимиздан эди. Ўзбекистоннинг Шаҳрихон шаҳридан эдилар. Бугун, эртага ва эртадан кейин, уч кун мобайнида кеч соат 5 дан то соат 8 гача таъзия қабул қилинади, Бурхоннинг уйида, — деди.

Уша куниеъ таъзияга бордим. Беш қаватли бино бизнинг Совет элчихонасидан тахминан 300 метрлар нарида жойлашган, Бурхон ака шу бинонинг 5-қаватида истиқомат қиладилар. Бинога кириш эшиги олдида 5—6 киши таъзияга кирувчиларни қўл қовуштириб кутиб олмақда, ичкарида лифтни ҳозирлаб турган икки ўспирин йигит келувчиларга тавозе кўрсатиб турибди. Бешикчи қаватга кўтарилиб, Бурхон аканинг уйларига кирдим. Кираверишда турган ва кенг уйнинг бир тарафида қа-

тор ўтирган 10—12 кишининг қиёфаларидан уларнинг ўзбек эканликларини аниқ сезилиб турибди. Узунлиги 10 метрли бу хонанинг тўрида иккита қори навбат билан қуръон тиловат қиляпти. Таъзияга кирган ҳар бир гуруҳ 6—8 кишидан иборат бўлиб, 2—3 минут тиловат эшитар, хона ўртасида хизмат қилиб турган кишилар келтирган қаҳвадан ичишар, сўнгра навбат билан таъзия қабул қилувчиларга бир-бир қўл бериб чиқиб кетишар ва яна навбатдагилар кириб, худди шу ҳол такрорланар эди. Лекин қорилар атрофларидаги бу кирди-чиқдиларга безътибор қироатларида давом этардилар. Ҳар бир қори 15—20 минутда қироатни тўхтатиб, дуога қўл очар, ўқилаётган ва тингланаётган тиловат савобини марҳума руҳига бағишлаб, юзига фотиҳа тортиши биланок иккинчи қори қироатни давом эттирар эди. Замонавий овозкўтаргичлар тиловатни янада мунгли ва таъсирли қилиб юборар эди.

Таъзиядан қайтаётганимда лифтга мен билан бирга икки ёш йигит чиқди. 18—20 ёшлардаги бу йигитлар Сауд Арабистони шеvasида мендан ҳол-аҳвол сўраб, ўзларини танита бошладилар. Улар Бурхон аканинг жиянлари бўлиб, Сауд Арабистонида яшар эканлар. Пастда ярим соатлар чамаси суҳбатлашдик. Бу йигитлар ҳам кўпгина Суриялик ўзбеклар каби ўз она тилларини билишмас экан. Лекин улар албатта ўзбек тилини ўрганишлари ва биринчи имкониятдаёқ ота-боболарининг ватани — Ўзбекистонни зиёрат қилиб, келажакда борди-келди қилиш мақсадлари борлигини айтдилар.

Яна бир кунни Абдулмажид аканинг дўконида у кишининг катта акаси Абдуллатиф билан ҳамсуҳбат бўлдим. У Дамашқлик ўзбеклар ичида анча жонқуяр киши экан. Суҳбат асосида Абдуллатиф ака «Ватан» жамияти фаолиятидан унча хурсанд эмаслигини сездим. Бунинг сабабини сўрасам, у киши шундай жавоб берди:

Биз бу ерда яшаиш жараёнида араблар билан қуда-андачилик қилдик. Натижада аралаш оилалар пайдо бўлиб, фарзандларимизга ўзбек тилида гапиришни ўргатиш имкони бор оз сусайди. Албатта, бу бизнинг фарзандларимиз ва она ватанимиз олдида кечирилмас гуноҳимиздир. Энди биз шу гуноҳни ювиш мақсадидамыз. Шу ниятлар билан қилган талабларимизга акс-садо чиқмапти. Мана ёшим ҳам эликдан ошяпти, гоҳида шу фикрларни ўйлаб, тонг оттираман. Биз, Суриялик ўзбеклар ўртаҳол яшаймиз. Бировга муҳтож эмасмиз, лекин Сауд Арабистони ўзбеклари, Америка ўзбеклари каби миллионерлар бизнинг ичимизда йўқ. Агар алоқаларимиз яхши бўлиб, борди-келди бемалол бўлиб қолса, ҳар йили икки марта бориб келишга ҳам қўрбимиз етади. Гоҳо Америкалик қариндошларимиз келиб туришади. Улар фарзандларимиз она тилини билмаганликлари учун биздан хафа бўлишади. Бу гаплар меннинг ярамга қайта туз сепати. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда ўғил-қизларимизнинг фақат фамилиясигагина Бухорий деб ёзилади. Чунки Бухорий дегани Ўзбекистонлик, ўзбек деганидир. Тарихда ўтган улуг ислом олими, ҳадиснавис аллома Исмоил Бухорий ватандошимиз бўлгани учун бизни араблар алоҳида ҳурмат қиладилар. Фарзандларимиз эса Бухорий тилини, яъни ўзбек тилини билмадилар. Лекин Оллоҳга беадаб шукурки, улар қалбида ўз боболарининг ватани ва тилига муҳаббат уйғота олдик. Афсуски, фарзандларимизга ўзбек тилини ўқитиш ва келажакда Ўзбекистонда таҳсил олириш ниятида қилган барча ҳаракатларимиз натижасиз бўлиб қолмоқда.

Бизнинг ўзбек тилида бўлаётган суҳбатимизни тушуна олмаётган Ёсир Бухорий бир менга, бир амакисига қарар ва амакисининг норози қиёфасини кўриб ҳайрон бўларди.

Мен Абдуллатиф акани юпатиш ва умидлари рўёга чиқишига оз қолганлигини айтиш мақсадида ҳозирги кунда Ватанимизда рўй бераётган кескин ўзгаришлар ҳақида гапириб бердим. Ёсир яхшироқ тушуниши учун баъзи муҳим воқеаларни араб тилида гапирдим. Шундан сўнг суҳбатга Ёсир ҳам аралашиб:

— Агар биз барча қариндош-уруғларимиз билан, яъни кўпчилик Суриялик ўзбеклар Совет Элчихонасига бирор илтимоснома ёзсак, шу илтимосномамизни Совет элчихонасидаги масъул раҳбарларга ва Ўзбекистондаги мутасадди ватандошларга етказа оласизми? — деб қатъий сўраб қолди. Мен унга арабларда жуда кўп шилатиладиган «ала роъси» яъни, «бош устига» деб жавоб бердим.

Келишиб олганимиздек, бир ҳафтадан сўнг мен Ёсирдан уларнинг талабномасини олиб кетдим. Талабнома қуйидагича эди:

Совет Иттифоқининг Сурия Араб Республикасидаги Элчисига,

Совет Иттифоқининг Дамашқдаги Консулига,

Совет Иттифоқининг Дамашқдаги Маданият маркази

Мудирига,

Ўзбекистондаги «Чет элларда яшаётган ўзбек миллатига оид кишилар билан маданий алоқа ўрнатилиши «Ватан» жамияти» ҳайъатига.

Биз, Сурияда яшовчи ўзбек фарзандлари Сизларга талабнома тақдим этиб, ўз фарзандларимизга она тилини ўқитиши ишларида маданий ёрдам беришларингизни сўраймиз. Қошки бу ўзбекистонлик қондошларимиз билан алоқани мустаҳкамлашга бир восита бўлса. Биз бу талабимиз сабабини қуйидагича баён этамиз. Бу ерда ўзбек тилини бировга ўргатиш даражасида яхши биладиган кишилар йўқ, ундан ташқари тил ўргатиш учун дастлабки қўлланмалар йўқ.

Кўп сонли, ўзбек тилини ўрганиши истагида юрган ўзбекларни назарда тутиб, Дамашқдаги Совет маданият марказида рус тили ўқитилаётгани каби шу марказ қошида ўзбек тилини ўқитиш курсларини очиб беришларингизни илтимос қиламиз. Бундан ташқари, Сауд Арабистонида истиқомат қилувчи ўзбек биродарларимизда ҳам ўз она тилларини ўрганишга рағбат катта. Лекин Совет Иттифоқи билан Сауд Арабистони ўртасида маданий алоқа бўлмагани учун улар ҳам зарур қўлланмаларни биздан сўрашмоқда. Совет маданияти марказида

кенг оммавий ишлар олиб борилаётганлигига қарамай, бизнинг она Ватанимиз билан алоқаларимизга эътибор-сизлик билан қарамоқдалар.

Агар Маданият марказида ўзбек тили курси очилса, келажакда Ўзбекистон билан алоқаларимизни мустаҳкамлаб, ўзимизнинг шахсий сарф-харажатларимиз ҳисобига фарзандларимизни Ўзбекистон олий таълим даргоҳларига юбормоқчимиз. Ҳозирги пайтда бирор киши Тошкентга сафар қилмоқчи бўлса: жуда кўп тўсиқларга дучор бўлади. Бир амаллаб у ерда борган чоғида ҳам, ўзи хоҳлаган бирор илм даргоҳида таҳсил ололмайди.

Шу сабабли биз сизлардан шу масалага эътибор беришларингизни ва иложи борича тезроқ бирор чора кўришларингизни сўраймиз. Чунки бу иш натижасини фақат биз эмас, балки кўпгина қўшини давлатларда яшовчи ўзбек биродарларимиз ҳам кутмоқда.

Сизларга чуқур эҳтиром билан:

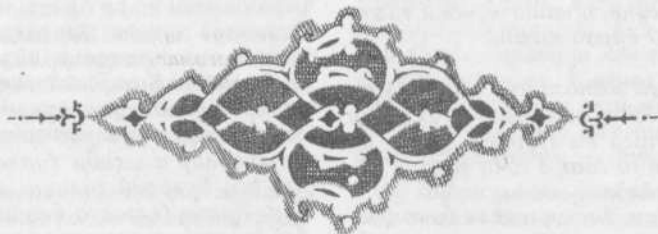
Абдулҳамид Бухорий, Абдуллатиф Бухорий,
Абдулмажид Бухорий, Бурхон Бухорий,
Муҳаммад Амин Бухорий, Абдулҳафиз Бухорий,
Абдулазиз Бухорий, Абдулҳодий Бухорий,
Фаруҳ Бухорий.

Тошкентга қайтиб келганимда қўлимга «Ёшлик» журналининг 6-сон (1989 й.) тушиб қолди. Унда Эркин Воҳидов билан қилинган суҳбатни ўқиб, ўзим айтмоқчи бўлган қуйидаги жумлаларни топдим: «Ўзбекларнинг кейинги авлодлари урф-одатлардан узоқлашиб қолиши мумкин. Шу сабабли ўзаро алоқаларни зудлик билан кенгайтириши зарур. «Ватан» жамияти, чет мамлакатлар билан маданий алоқа боғлаш Ўзбекистон жамияти, қолаверса, «Ёшлик» журнали бу ишга бош қўйишлари керак. Америкалик ўзбекларнинг (бу ўринда мен ер юзидаги барча ўзбекларнинг демоқчиман) она юртга келиб-кегишларига имкон яратиш, уларнинг фарзандларини мактаблар, олий ўқув юртиларига ўқишга таклиф этишимиз лозим».

Жуда улуг ва зарур ишлар. Айниқса, узоқ юртлардаги қондошларимиз умид билан бизга кўз тикиб турганларида бу хайрли ишни эртага қолдирмайлик.

Республика ташқи ишлар министрлиги ва юқорида номлари тилга олинган ташкилотлар бу ишга бош қўшади, деб умид қиламиз.

Абдуллох ЮСУПОВ

Ботирхон Акрамов

Сўз ибтидосини бевосита сарлавҳа шарҳидан бошлашга эҳтиёж сезилади. Бу — Қайснинг ота-она ризолиги ҳаққи, уларнинг дил муножоти — ёлборишларини инobatга олиб, мусулмонларнинг бош эҳроми Каъбани тавоф этгишию табаррук қариялар — волидлар истаги зиддига қудрати илоҳийдан аввалгидан юз, балки минг чандон кучлироқ руҳий ташналик билан қилинган илтижонинг биргина мисрага кўчган мўъжаз ифодаси... Азалий мавжудотнинг «барчасидин шариф ва латиф» (Навоий) инсонлик шаънини белгиловчи биринчи қадрият мезони — эътиқод бўлса, шоир наздида, муҳаббат унинг ҳар жиҳатдан пок ва комил тимсолидир. Навоийнинг, хусусан, Мажнун билан Фарҳод, Лайли билан Ширин образларидан кузатган мақсади ҳам уларнинг тенгсиз фазлу камоли ва ихтиёрий (ҳа, ихтиёрий!) фидойилиги мисолида муҳаббат идеалини эътиқод даражасига кўтаришдир. Мазкур фикрни «наби суврат, вали сийрат» шоирнинг беназир шахсияти (шу жумладан, унинг хос ишқий идеали) билан боғлаганда, бу мислсиз гўзал маънавият образи бутун салобати билан гавдаланади. Энди сарлавҳага чиққан мисранинг бадиий қиммати ни баҳоли қудрат шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Бу — Навоий тахайюли ва тасаввуридаги муҳаббатнинг теран мазмуни билан узвий боғланган нафис санъат («санъое нафиса») намунаси бўлган бадиият. Акс ҳолда, одамзод «дарди», унинг «хаёли» ва «табиб» тушунчаларидан шунчалар гаройиб маънолар шодаси — ларзакор руҳий ҳолат ифодаси яратилармиди? Жозоба сирли сўзларнинг ўзгача — рамзий маъносига ҳам эмас. Аслида шоир уларни ўхшатиш — муқояса, бирон-бир шеърний нисбат сифатида қўлламайди. Фақат сўзнинг «хоса маъни» — махсус, сирли-яширин бадиий қирраларини инкишоф этгишда соҳир санъаткор эканлигини намойиш этади. Шоир яратган нозик манتيқ у кўзда тутган гоё билан бевосита руҳий алоқага киришгани ҳайрат уйғотади: токи муҳаббат отли қисматнинг иродаси туфайли ошиқ учун давосиз, лекин муборак бир дард пешонага битилган экан, фақат шу азобли бахтга, нурли гўсага сабабкор бўлган маҳбуб «хаёли»гина унга умид, нажот, шифо бағишлаши мумкин. Лекин бу азалий қисматда қачондир дарддан халос бўлиш (бу маъносиз!) гоёси эмас, аксинча, бир умр ўша ситамкор туйғу билан ҳамдарду ҳамдам бўлиб қолиш, фақат ўша хаёлий нажот умиди, шифо илнжи билан яшаш, ҳажрнинг барча озору жафолари билан ошно, маҳрам тутғиниш, қисқаса, «васли мумкунли йўқ» муҳаббат дарсидан шикасталик билан таҳсил олиш Навоийнинг собит матлабидир. Аммо бу айтилганлар бир сарию буюк санъаткор уч-тўрт сўзнинг маъно-мантиқ, ритм-вазн, товуш-мустика, ранг-тасвир, ифода-жозоба каби поэтик қирраларидан, уларнинг ички ижтимоиятларидан «табъи мавзун, зеҳни солим» санъат, бадиият яратиши бир сари эмасми: дардимга хаёлини табиб эт...

Алишер Навоийнинг фақат хаёлот, хотирот дунёсида жилванган сирли хилқат, унинг ўз таъбири билан айтганда,

«тахайюл мулки», аввало, «хаёл», «ёд», «тахайюл» каби бири бирдан рангини жозиб, бири-бирдан теран, пурмаъно шеърний нисбатлар орқали кашф этилади. Улуғ санъаткорнинг шоҳбайтларига гоёвий, руҳий-маънавий ва бадиий замин ҳозирлаган бундай кўпқиррали образлар ҳар гал бошқача бир сифати билан ажралиб туради. Айни чоғда улар маънавий ва лафзий санъатлар билан музайян этилган ўзига хос сайёр образлар ҳамдир. Хусусан, «хаёл», «тахайюл» ташбеҳлари юзлаб шеърларда учрайди. Хаёлот, хотирот дунёсининг гоёибона тўхфалари қатор шеърларда билвосита нисбатлар, чунончи: «суврат», «суврат била», «тасвир», «нақш», «уйқу ичра», «хоб ичинда», «кўз лавҳида», «кўз уйида», «дийдай гирёнда», «кўнгул ичра», «кўнгул аро», «жон ичра», «жон аро» каби истиорали-мажозий иборалар, нуқтадон лутфлар орқали тугтилмаган образ лавҳаларга айланади. Бу хаёлот ва хотиротнинг фақат руҳий муштараклик намунаси бўлган, мисралар моҳиятига кўчган, зоҳиран назардан яширинган шеърний тимсолларидир. Уларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг «арзи ва ниёзи» — ҳасратлари билан илоҳий ишқ маҳбубининг қанча дарду ситам, нолаю афгонларга сабаб бўлган «ҳусни ва нози» хаёлдай чексизу нажотсиз масофада туриб муносабат боғлайди. Лекин бундай гаройиб мулоқотнинг ҳар сониясида инсоннинг тафаккур даҳоси, руҳий фазоси учун олисқинлик меъёрлари ўз кучини йўқотади. Терма байтларнинг турли даражадаги шарҳи, таҳлили бу фикрни тасдиқлаши мумкин.

Мисол аввалини биз кузатган мақсадни аниқ ва жамул-жам ифода этган, классик мувозана (параллелизм) санъати билан зийнатланган бир шоҳбайт таҳлилидан бошлаймиз:

Гўйиё кўнгул тахайюл мулкининг султони дур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшиким иккони дур.

Бу байт лаҳзаги кечинма, оний руҳий ҳолат заминига қурилган эмас. Аксинча, фараз қилиш мумкин, бу — тўзимсиз муҳаббат дарди билан боғлиқ изтиробли жараёнларнинг маъно миқёси ҳаётнинг ўзи қадарли чексиз, зиддиятли бўлган буюк қисмат — ишқ савдоси инъом этган олам-олам суруру қувончлар, у етказган ҳудудсиз озору ситамларнинг мужассам тимсоли. Эҳтимола, бундай талқин улуғ санъаткор кўзлаган ниятни бир жиҳатдангина ёритиши, фақат шоир қаҳрамони — ошиқ кечирган туйғулар, хаёллар дунёсига (гарчи байтда севги ҳақида бирон-бир сўз учрамаса-да) дохил бўлиш мумкин. Қолбуки, бир байтда ёнма-ён келган «тахайюл», «хаёл» тимсолларини «абодий мавзун» билан боғлаб талқин этиш кифоя қилмайди, бу ташбеҳлар замиридаги гоё Навоий ижодининг барча соҳаларига алоқадордир. Шунинг учун умумлашма характердаги мазкур тимсолларга алоқадор икки нуқтани шарҳлаб ўтиш кифоя: аввало, шоир қаҳрамонининг ўй-хаёл дунёси жаҳонгир шоҳлар тасарруфидаги бепоен мулк, дахлсиз салтанатга нисбат бе-

рилиши — муболаганинг ироқи усули. Қолаверса, ҳар қандай ҳаёлот, руҳият дунёси моддий дунё қаршида миқёси беқиёс даражада катта бўлгани каби, Навоий инкишоф этган образ — «тахайюл мулки» ҳам ўзининг ҳаётдаги объектига нисбатан шу қадар кендир. Шу маънода, «кўнғлум тахайюл мулкининг султони» образи моҳиятида бизга тафсилли жиҳатлари пинҳоний бўлган қанча зиддиятли туйғулар ва шубҳасиз, эзгу хотиралар зухур этади! Фақат шоирнинг бошқа асарлари, шеврийат олами орқали бу мисра замирига қонуний фахрия, руҳий қониқиш, айни чоғда буюк армон, ўкинч, ҳатто маълум киноя маънолари жойланганини тасаввур этишимиз мумкин. Иккинчи мисра: «...хаёли ичра қилур ҳар айшким имконидур», асосан, биринчи мисрани тўлдириш ва шарҳлашга хизмат қилади.

Бошқа бир шохбайтда «тахайюл» ташбеҳи билвосита («суврат» билан) келиб, таносиб санъати орқали ҳаёлот оламининг рамзий образи яратилади:

**Неча килки тахайюл бирла бир суврат нигор айлай,
Анга ошиқ ясаб, кўнғлумни андин беқарор айлай.**

Ҳаётда инсоннинг самимий соғинч туйғуси ўз дилига яқин бўлса, маҳбуб киши қиёфасини хаёлан жонлангириши ажабланирли ҳол эмас. Чунончи, орқиқиб кутилган муҳаббатнома варақлари кўнғиллараси, жон титроғи билан ўқиладиган ғойибона ҳамрозлик дақиқаларида ўша таниш дастхат, азиз сатрлар, жонсўз калималар орасидан мактуб йўллагувчининг ўтли ситораси, қувонч ва ҳайратдан порлаган кўзлари, соғинтирган овози, нафаси, нигоҳи, бошқа барча ошно, севили жиҳатлари бутун жозибаси билан жонлани турмайди? Абатга, дарёдош, сирдош киши сиймосини хаёлан тиклашдек тансиқ, лекин, ҳар қалай, ҳаётини ҳолатини ижодий гавдалантириш дақиқалари билан тенглаштириб бўлмайди. Хусусан, улуғ шоирларнинг хаёлотига қандай сирли-сеҳрли, давомли, қийноқли яратиш жараёнлари содир бўлмайди дейсиз? Эҳтимол, Гёте ё Пушкиндек буюк шоирларга аёл гўзаллигининг хаёлдаги тимсолини чизши у қадар мушкулотга айланмаган бўлур эди. Навоийдек табаррук зотга келганда, унинг тахайюл кўзгусида Хуросон ё Туркистоннинг қайси толеи баланд санами («Санамлар ҳуснидин мақсуд ёр ўлмиш Навоийга, Азар барлос, азар тархон, азар арлот, азар сулдуз») шарқона латофат ва тароват, ҳаё ва ибто тимсоли бўлиб гавдаланган экан?

Тўғри, навоийшуносликнинг бир фарази — ишорати ҳам йўқ эмас: қисмат даргоҳида аҳли аёл — оила шамчиноғи ёқилмаган бу бенасир инсоннинг сирлилик пардаси ортидаги қайсидир маҳбуби бўлгани (ё бўлмагани) тахмин қилнади... Қисқаси, мақзур шохбайтда Навоийнинг буюк шахсияти, бошқа бирорта ижодкорниқига ўхшамаган, илоҳий даражада юксак муҳаббат эътиқоди зухур этганини ким шубҳа қила олади? Яхшиси, байт мундарижасини шарҳлашга ўтайлик: шоирнинг қаҳрамони — ошиқ хаёлдаги васл қувончи — мулоқот дамларининг инъом-эҳсонини фақат ғойибона кечиради, аниқроғи, у ҳам шайдоий, ҳам бечора мусаввирга айланмади-да, мўжизакор қилқалам билан ноёб бир суврат чизмоқчи бўладиги, бундан кузатишган мақсад — сувратдаги гўзалнинг жозибасига муносиб «ошиқ ясаши», фақат шу йўл — хаёлий гўзалликка хаёлий шайдолик асари — «ҳикоят»ни яратиш билан ўз қаҳрамони — ошиқ Навоий «кўнғилини беқарор айлай»... Во ажаб, шоир санъатгоҳасида гўзаллик қай даражада мўжизакор жараёнда шаклланади! Виз учун ҳам хаёлдаги маҳбуб сувратининг бунёдига келиши қанчалик руҳий қийноқларга сабаб бўлгани бир қадар аён бўла бошлайди. Дарвоқе, байтдаги «неча» сўзи ўша илоҳий тасвир — идеал образни яратиши йўлида «жаҳон овораси» бўлган мусаввирнинг уриниш-изланишлари ҳали чин интиҳо топмаганига, мурод ҳосил бўлмаганига ишора эмасми? Эҳтимолки, улуғ санъаткор ўзи бир умр эътиمود қилган васлсиз муҳаббат талқинида зиддиятли хаёллари, азобли, лекин ёруғ орзу-армонларни, мундор яратиш рабати билан йўғрилган руҳий ҳолатларни кечиргандир. Бу табаррук зотнинг неча-неча авлодлар қалбида чекиз ҳайрат, меҳр, фахр ҳисларини уйғотувчи, хаёлга толдирувчи шахсияти, таржамани ҳоли мана шундай мушоҳада, мубоҳаса юригишига асос бераётгандай бўлади...

Яна бир шохбайтда хаёлий суврат чизиш жараёни ўзгача

рангу оҳангларда, бу гал «ҳусни таълил» санъати воситасида қайтарилади:

**Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани кўрмакка бу суврат била тadbир этайин?..**

Аввалги байтдаги «суврат» шоир ҳаёл қилган рассом устахонасида зоҳиран эркин, бемалол, чекланмаган ижодий муҳитда чизилган (тўғрироғи, чизилмиш кўзда тутилган) бўлса, бу сафар шундай асар яратиш жараёни кутилмаган объектга — кўз қорачиғига қўйрилади. Бу — оламни қатра ичига жойлаш санъатигина эмас. Маълумки, халқимиз, масалан, «кўз», «қош» сўзлари ёрдамида дил-дилдан яқинлик, ҳамрозлик, ҳамнафаслик, дийдор ғаниматлиги, меҳр-оқибат, ўзаро ишонч, қадр-қиммат, эъзоз каби эзгу ҳислар ифодаси — образли нақллари яратган («кўзим усти», «кўзимдасан», «кўзимнинг оқу қароси», «кўзимнинг нури», «кўздай яқин», «бири кўз, бири қош», «қошинизга бораман» ва ҳ. к.). Умуман, классик шеъриятимизда, айниқса, Навоий лирикасида «кўз», «қош», «муҳжон» ташбеҳлари воситасида ишланган бир-биридан нафис юзларча образлар мавжуд (биргина гаройиб мисол: «Гўйиб бири-бирига ошиқ эрур ул икки қош, Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг олдида бош»). Халқона оҳанглардан фойдаланиб образ яратишни ижодий стихияга айлантирган шоир бадийликнинг бу анъанавий сарнамасидан «қўб ва хўб» (Бобур) баҳраманд бўлади. Юқоридаги шохбайт халқнинг сўз хазинасида том маънода ижодий ёндоиши намунасидир: шоир қаҳрамонининг хаёл кўзгусидан нари кетмаган, ҳуснию нозу истиғноси бераҳм ва ситамкорлиги билан танҳо бўлган маҳбуби... кўз қорачиғида пайдо бўлади-да, ошиқнинг ҳажр изтироблари, соғинч туйғулари билан гўё ўйнашаётгандай, унинг сабру саботини синаётгандай гамзаларини қўймайди. Шоир-мусаввир эса жон офати — малакнинг шу қатра маскан ичиди («кўз лавҳида») лоақақ бир неча лавҳа туриб беришини, ана шундай бевозта дақиқаларда гўзаллик яратилишини иштайди. Одатда рассом-лаввоҳ ипак қорозгами, бошқа нафис матогами лавҳа чизгуч эди, илоҳий қилқалам соҳиби — Навоий ўз кўзининг қорачиғидан лавҳа чизишда фойдаланмоқчи! Ва ўша орзу «суврати»га боқиб, бу гаройиб тамошадан кўнғилдаги муҳаббат ғуссаларини бир қадар ёзмоқ бўлади... Ажабо, бу байтда ҳам «неча» сўзига айрича бадий-манتيқий эҳтиёж сезилган. Демак, нафақат ошиқ-мусаввир учун «кўз лавҳида» суврат чизиш осон иш эмаслиги таъкидланади, балки бу — шайдо кўнғил тўладиган, ташна руҳ қаноат топадиган бир суврат бўлмағи керак. Мақзур образнинг бошқа жиҳати — бадий қирраси яна-да ҳайратбахшир: Навоий кўзлари қорачиғида ғойибона акс этган маҳбубининг гўзалликда беқиёс тасвири орқали унинг жонли сиймосини «кўрмакка тadbир» излайди. Бу имконга ситмаган вазиятда фақуллодда имконият яратиш санъатидир. Шу заминда хаёлни бетақдор образи шаклланади...

Баъзан «хаёл» бевосита «кўзлар» нисбати билан мантиқий-бадий алоқага киришади ва бир неча санъат воситасида рамзий образ яратилади.

**Ерур холинг хаёлидин оқоргон кўзларим гўё
Қўюбтур килки сунъ ул нуқтани кўзларим қаросидин.**

Бу байт, умуман, хоса маъни (хос, камёб маънолар) санъати билан, шунингдек, таносиб («холо», «нуқта») ва тазод («оқоргон кўзлар» — «кўзлар қароси») усуллари асосида ишланган. Хоса маъни етакчи, белгиловчи мавқеда туради, сабаби, хаёл образининг бадий бутунлигини таъмин этади, кейинги икки санъат унинг «ичида» келиб, асосий шеврий усулнинг зарур унсурлари сифатида хизмат қилади. Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ фақат ҳажр дарди изтироблари — кўз ёшлари сеლობидан, узлуксиз йиғи-зорнинг оғир асорати туфайлигина кўзларига оқ тушмаган. Бу ҳол моҳиятда севи қисматининг иродаси билан юз берган бўлса не ажаб? Нега бўлмаса тақдир азал мусаввирининг қилқалами («килик сунъ») Навоий хаёл қилган орзу гўзаллигини тасвири чизишга чизгану, унинг образ-портрети чизиларида мутаносиб яна бир жозиб нуқта — хол ясашга келганда қийналанган, бунинг бирдан-бир муносиб, уйғун шакл-шамойили, ранг-тусини табиий хилқатнинг турфа хил гўзал-

лик унсурлари орасидан ахтариб тополмасдан... ниҳоят, ўша матлубу муборак хол учун ошиқ кўзининг қорачигини лойиқ топан!.. Ахир бечора ошиқ ҳаёлдаги маҳбубнинг холини тасаввур қилган соғинч дамларида ғойибдан кўзлари нурга тўлиши сабаби шундан эмасми?.. Шундай қилиб, улуг шоирнинг илоҳий қилқалами «хол» билан «кўзлар қароси»нинг фавқулодда нозик нисбатидан моҳият эътибори-ла чуқур руҳий-драматик образ яратди.

Шундай шохбайтлар ҳам борки, уларда турфа санъатлар орқали яратилган ҳаёлот образини фақат сатрлар руҳидан идрок этиши мумкин (зоҳиран на «хаёл», «тахайюл», «ёд» каби ташбеҳлар, на билвосита «суврат», «тасвир», «лавҳа» сингари нисбатлар қатнашмайди).

Ул кечақим ёр ила ёруттамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсан Масих, урма нафас.

Талмех санъати (бу — илоҳлар, ошиқлар, афсонавий ва тарихий шахсларнинг эзгу номларини шеърый мисра шода-сига дур қилиб тизши демақдир) билан бадиий сайқал-оро берилган бу байтда, дадил айтиши мумкинки, Навоийнинг рубобий шеър даҳоси бутун мўъжизакор кучи, сеҳри билан аён бўлади. Не бахтки, ҳажрининг чексиз дарду ситамларини торта-торта ҳасратнишиникини одат қилган ошиқ учун, ниҳоят, ҳаёлан васл хилватгоҳида мулоқот қувончи насиб этган бўлса (шоирнинг эл орасида анчайин тарқалиб улгурган бошқа бир латиф байтини эсланг: «На хуш бўлғай, икковлон маст бўлсоқ васл боғинда, Қўлум бўлса онинг бўйнидаю оғзим — қулоғинда»).. Лекин интизорлик йўлида жону кўнгилини нисор қилиб қутилган висолни шоир қанчалар юксак санъат билан ифодалайди: ошиқ Навоий «ёр ила... висол шамъи»ни ёққан туннинг охир-оқибатда субҳидам палласи қуёш нурларида иложсиз барҳам топини — бу нафақат бир кечалик, балки бир умрга тенг, йўқ, то маҳшар тонгигача азобланиш билан баробар фожедир!.. Акс ҳолда, жонсиз жисмга қайта ҳаёт бахш этишга қодир Масихдек илоҳа тонгга муқояса этилмас эди. Қизиги шундаки, ўзининг ғойибона ташифи билан «висол шамъи»ни ёққан (бундай мўъжизакор ҳаёт чароғи асли ўша тун бағрида эмас, ошиқ қалбида ёқилган деб билмоқ керак!) маҳбубнинг ҳаёлий тимсоли кечга ўзгача, субҳга бошқача маъно, бадиий қиммат бағишлайди. Аксарият ҳолларда тун қоронғилиги ва бедорлиги ошиқ аҳволи-руҳиясининг бағоят мушкуллиги рами сифатида талқин этилган ҳолда, бу гал ўзгаллик илоҳасининг муруввати тимсоли бўлиб келади ва аксинча, ҳажр кечалари ортиқ даражада кучайган дарду изтироблар захмига малжал кўйиши мумкин бўлган нажоткор «субҳ», қутилмаганда фожеъ интиҳо рамзига айланади. Бунда Масих номи билан зийнатланган талмех санъатига «кеча-субҳ» муқобил ташбеҳларининг оригинал талқини — тазод усули яна-да ёрқинлик бағишлайди.

Ҳаёлий образ-лавҳа фақат қоронғи кеча — «шамъсиз тун»даги мулоқот тарзида чизилади:

Шамъсиз тун бўлса, яъни соя доғи бўлмаса,
Гар Навоий бўлса бир дам дилситони ёнида.

Классик таносиб ва тазод санъатларининг ҳайратбахш кўринишлари (тун билан соя, Навоий билан унинг ёри — таносиб; ойсиз тун билан ошиқнинг «дилситони», «бўлса»-«бўлмагача» — тазод) байтга қанчалик нуктадонлик, шеър санъатига хос нафислик бахш этади! Ҳолбуки, ошиқ фақат ҳаёлниинг илоҳий қанотида ҳаволанади, ишқ қисмати-нинг қийноқли домидан — ёрсиз, мунис-махрамсиз гурбат-хонадан бир неча даҳза бўлса-да озодлик сари — руҳий ҳаловат масканига талпинади. Нақадар эзгу, латиф ҳаёл, лекин бу фақат ҳаёл эканлиги ҳақидаги ҳақиқат қанчалик оғир таассурот қолдиради. Майли, биз ҳам бир неча дақиқа ҳаёлимизни улуг шоирнинг муборак тахайюли завқига, сўз сеҳри ихтиёрига берайлик: ошиқ Навоий ёри билан «васл боғи» сари йўл олиб, бу кўйни мунаввар этишга азми қарор қилган кеча ой чиқмаган бўлса (не ажабки, халқимиз ҳаёлан Навоийнинг табаррук изи қолган йўлни «кўча» деб таърифлаган: «Навоий ўтди кўчандан пийёда ёри билан, киши балога қолурми ўз ихтиёри билан»). Кошки бу покдомон зот чиндан ҳам «ёри билан» қай бир ошиқ ё маъшуқа мухлис-

лар истиқомат қилган «кўчадан ўтгани» рост бўлса!.. Негаки, ошиқнинг зору интизорлик, чексиз соғинч туйғулари чулғаб олган кўнгли бундай ғойибдан келган бахт — висол дамлари мутлақо эркин, малолсиз, ҳадиксиз, озорсиз ўти-ни истаydi. Бу рух истаги шунчалар нозик, шаффоф-дирки, ойдин кечага хос турли соя-шарпалар, шуъла ва акс-шуълаларгина эмас, ҳатто ўзларининг соялари ҳам бўл-маса! Бундай доруломон хилқатда икки ошувта, ҳамроз, маҳбуб кўнгли истаганларича розлашсинлар, кўнгли ихтиё-рига мутлақо эрк берсинлар. Бу шохбайтда яна икки нозик нуқта бор: биринчидан, ошиқ Навоий учун ўша орзудаги маҳбуи — «тахайюл мулки»нинг яккаю ягона маликаси билан висол мулоқоти лоақал «бир дам»гина бўлса қаний-ди!.. Аслида бундай даҳзаллик васл абадий ҳажр гоёсининг қимматига тенг эмасми?.. Иккинчидан, бу фидойи зот ўз «дилситони» — кўнгли уйини ёритувчи ёри ёнида бўлар экан, «тун шамъи»га эҳтиёж қолдимиз? Бу шеърый мангик зим-зиё («соя доғи бўлмаган») кеча маъносини инкор қил-майди, аксинча, унга сирли теранлик бағишлайди: ой чиқ-маган кеча бағрида маҳбулар дилида ёқилган чароқ яна-да равшанроқ бўлса не ажаб!..

Қўйидаги матлабда ҳаёл образи «сенсиз» ташбеҳи орғига яширинади:

Гарчи тўқди қон кўзум сенсиз ҳамон, кўнглум ҳамон,
Не кўнгулдин бир замон чиқдинг, не кўздин бир замон.

Таносиб ва тарди акс санъатлари билан мунаққаш этил-ган бу байтда («кўз», «кўнгли» рамзлари — таносиб, улар-нинг ўзаро ўрин алмашиб тақроран келиши — тарди акс-дир) ҳаёлдаги маҳбубанин «хусни ва нози» билан боғлиқ тасвири — ўзгача тимсоли аниқ кўринмагани ҳолда, ошиқ-нинг дард-ҳасратлари «кўз» — «кўнгли» образлари доира-сида бутун ҳиссий тугъни — руҳий ларзалари билан чизиб берилади: гарчи ошиқнинг кўзлари ёрсиз («сенсиз») ўтган тўзимсиз ҳижрон ситамларидан туну кун хуни бийрон йилган, кўнгли бағир қони билан пораланган бўлса-да, ўша маҳбубанин муборак ёди уни «бир замон» — дақиқа ҳам тарк этмаган. Зеро, ошиқ унинг, майли, ғойибона тимсо-ли билан тирик, токи жисмида жони бор экан, ёр ҳаёли сира нари кетмайди, унинг учун ҳаётнинг маъноси йўқ шу. Аниқ-роғи, ошиқнинг тириклиги, умиди, нажоти — ўша мўъжи-закор ҳаёл қудратидан. Акс ҳолда, қон-ёшига тўлган кўзлар қорачиги ёр сувратини акс эттиришга, қон ютган кўнгли ёр сийратини ўзида жо этишга қодир бўлармиди?.. Бу Навоий даҳосининг, аввало, чексиз руҳий таъсир кучидан далолат-ди, қолаверса, шоир камида беш аср муқаддам иждодий истифода этган сўзлар то ҳануз халқчил нурмаъно соддали-ги, табиий, тоза таровати, мусиқий равонлиги, эркинлиги, ифодавий назокати билан жазб этади (тасаввур қилин-га: ошиқ Навоий ҳаёлида бунёд этган маҳбубнинг севимли чеҳ-раси на кўнгли — ботиний дунёдан, на нигоҳ — зоҳир кўз-гусидан бир дақиқа бўлсин «чиқмаган»! Уша кўнгли, ўша кўзлар тортган, эҳтимол, бир умр давом этган алам-ситам-лар зиддида!). Фақат бадиий сўз, шеърый санъат соҳиригина оддий истеъмолдаги ибораларга шундай бемалол, эркин, самимий муносабатда бўлиши мумкин. Фақат илоҳий қалам соҳибигина сўзнинг чексиз бадиий-образли имкониятларини шунчалар аниқлиги, рангинлиги, ўзига хослиги билан ин-кишоғ этиши мумкин...

Шоир анзаваний кўз ёшлари воситасида маҳбубнинг яна ўзгача ҳаёлий тимсолини чизади. Бу гал кузатган ниятини биргина нуқта — кўз («дийдаи гирён») доирасида ифода-лайди:

Нақш сувдин чун бўлур зойил, ажабдурким эрур,
Инглагон сойи ҳаёлинг дийдан гирёнда нақш.

Бу байт мувозано усули билан мунаққаш этилган, яъни наққошлик санъатининг сир-қонунларидан бири, аниқроғи, нақшиндорлик асарини сувдан, намдан, захдан асраш йўруқларига ошиқнинг ҳолати зид қўйилади. Халқ амалий санъатига хос жараён билан муҳаббат туйғуси параллел нисбат қилиб олинши мувозано бўлса, муқояса объекти («нақш сувдин») билан ошиқ субъектининг ҳолати («ийг-ла-гон»и, «дийдаи гирён» бўлгани) ўзаро зид келиши тазод

санъатлари намунаси. Шохбайтдан кузатишган асосий мурод — гоя иккинчи мисрада очилади. Зотан, байтнинг бутун жозибаси иккинчи мисрада, рамзий маънода такрорланиб келган «нақш» ташбеҳи билан изоҳланади. Маълумки, ҳаётда сув нақшининг офати эканлиги айтилган ҳақиқат. Лекин таажуб ҳол («ажабдурким») шундаки, ошиқ ўзининг бераҳм, бепарво маҳбуби ҳажрида қанчалар кўн ёш тўкса, унинг «хаёл» (тасвири) кўз лавҳида шунчалик тиниқ, қомил суварат — «нақш»га айлланиб боради. Яна ажаброқким, кўздаги бу муборак нақш асли кўнгиелга битилган тасвир — суваратнинг зоҳирий инъикоси бўлса-чи?.. Ҳар қандай матога, ҳатто мармартошга битилган нақш қачондир «сувдан... зойил» бўлиши аниқ, бироқ ошиқ кўзларига, унинг шайдоий кўнгиелга азал наққоши битган илоҳий суварат — маҳбуба «нақш»ни лоақал хиралаштира оладиган куч борми дунёда? Демак, ошиқнинг тўккан кўз ёшларисиз унинг «хаёли дийдаи гирёнда нақш» яратишини — маҳбуб суваратини тасаввур этиш имконсиз. Навоий қалами чизган «хаёл» образининг такрорланмас жозоба сирини шунда эмасми?..

Терма байтларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг орзудаги маҳбуби ҳар гал хаёлининг қутилмаган инъоми тарзида шаклланади:

Эврулур кўнглумда ул чобук хаёли ҳар кеча,
Шуълалик кўнглумни қилди чарх фонуси хаёл.

Биринчи мисрадаги «чобук хаёли» анъанавий усулда — ишвакор маҳбуб тимсолида келган бўлса, кейинги сатрда унинг болаларча шўхлиги, ўту машғалага ўч табиати, ҳаёт ҳодисаларининг, айниқсан, муҳаббатнинг маъносини (дард аҳлининг ҳолини) англашдан ўзоқ атеори кинояли оҳангда чизилади. Демак, зоҳиран қараганда, ҳар икки мисрада бошқача тарзда, такроран келган «хаёл» ташбеҳи гўё шўху бедард гўзал тимсолини яради. Аслида эса, сатрлар моҳиятида қаҳрамон кўнглида кечаётган жараёнлар зиддияти эътиборни тортади: не қилсинки, ошиқ Навоий кўра-била туриб, ўша бераҳм, бемеҳр маҳбуб ёди билан нафас олади, кўнгли ўша ишқнинг дарди-оташида ўрганиб-ёнади; унинг алангасидан ҳосил бўлган «шуъла» бамисоли «чарх фонуси» бўлиб тунги оламни ёритса не ажаб! Навоий яшаган замонда, ҳатто яқин ўтмишда ҳам одамлар қоронғу кўчалардан одатда фонус, баъзан машғал туриб ўтганлар («Тун қоронғу, маст отланди, кўнгулнинг шуъласин Айлабон машғал борурман унга еткурғали» дейди шоир бошқа бир шеърида). «Шуълалик кўнгиел»нинг ойга — «чарх фонуси»га нисбат берилиши учун ойдан кечаларга хос сирли-пинҳоний ҳилқат билан бедор ошиқ хаёлларининг фазовий чексизлиги бадиий-мантиқий замин — ўзига хос замон ва макон вазифасини ўтайди. Байтнинг жозиб жиҳати яна шундаки, «шуълалик кўнгул» атрофида айланган хаёл ошиқнинг ҳажр тунларида тугилган руҳий кайфиятини ифодалайди. Хуллас, ҳар икки ҳолатда ҳам «хаёл» фақат ошиқ субъектига мансуб — унинг кечинмалар дунёсини очиб беради. Лекин бу образнинг маҳбуба шахси, унинг бирон-бир хислати билан боғланмаганлигидан қатъий назар, байтдан кузатишган асосий мақсад муҳаббат идеалини («ул чобук хаёли»ни) самовий юксакликка кўтаришдир. Вунда «кўнгиел» ва «хаёл» ташбеҳларининг турли маъно қирраси — ҳар мисрада янги бадиий вазифани адо этиши тажниси (жинос) санъатининг бетакрор намунаси.

Навоий сайёр характердаги, таъбир жойиз бўлса, марказий образни такроран келтириш усулига тез-тез мурожаат этади. Мана «хаёл» тимсоли силсилали келган бир шохбайт:

Белингга то сочинг чирмашти рашиқдин анинг ҳар тун
Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра.

Шоир ўз қаҳрамони — ошиқнинг ҳижрон тунисидаги изтиробли кечинмаларини нафақат халқона гўзал соддалик — лутф билан ифодалайди, айтилган чогда бизнинг тасаввур ва қувваи ҳофизамизга ҳам эрк бераётгандай бўлади. Ошиқ шунчалар бераҳм маҳбубнинг кундузги шўхликлари, ишвакор хиромлари чоғидан эмас, балки тунги ором дамлари —

уйқуда белга чулғаниб ётган соч толаларининг беҳолу беҳудлигидан ё, аксинча, сочларга «чирмашган» белинг мастона ҳолатидан хаёлан рашиқ қилиб тўлғонади. Аниқроғи, шоир то тонггача бедор кечган дамлар «хаёли»ни — маҳбуб васли ҳақидаги тугёнли ўйлари бири-биридан рашиқ қилган ошиқларга муқояса этади («Раҳи беҳудлигимдин сесканиб тутсам адаб расмин Белига чирмашурда шавқнинг ифротги чоғинда», дея хаёлан мастона кайфиятга берилади Навоий бошқа бир ғазалида). Мана шу бадиий мантиқ тақозоси билан улар («хаёл»лар) белу сочларнинг «чирмашган» ҳолатини яна ўзгача кайфиятга кириб («рашиқдин» безовталаниб) қутилмаган бир тарзда нисбатлаб келади. Рашиқ изтиробида беқарор, нажотсиз «хаёл»лар тонггача макону поён нима билмай ҳайрон қотса не ажаб?.. Демак, биринчи қарашда гўё сўз ўйини заминига қурилгандай туюладиган «Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра» мисра-лавҳасидан моҳият эътибори-ла Навоийнинг беназир Муҳаббат эътиқоди, улғу шахсиятидан озми-кўнми бохабар китобхон жозиб-сирли маъноларни илғаб олишига шубҳа йўқ. Шу тариқа, анъанавий «тарн» ва «тонг» (бу байтда «ҳар тун» — «тонг отқунча») муқобил ташбеҳлари — тазод санъати заминига бадиий силсила тузилади — «хаёл»нинг янги образи яратилади.

«Тахайюл», «хаёл», «ёд» сингари сўз-тимсолларда зухур этган туркум миниатюр образлар талқинига шартли хотима тарзида яна бир байтни шарҳлаб ўтиш жойиз:

Етти чарх авроқи тўлғай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васлига бир дамлик хаёлимни десам.

Ифрот ва таносиб санъатларининг ўзгача нуктадонлик заминига қурилган бу байтда Навоийнинг хаёлот ва хотирот дунёси, ижодий даҳоси фавқуллода аниқ ифодаланган. Шоир тузган бадиий мантиқнинг фикрий миқёси, руҳий теранлиги, кузатишган ният поёни қанчалик гаройиб бўлса, шунчалик уйғун ва мутаносибдир: ошиқ шоирнинг фақат «бир дамлик хаёли»да жилваланган маҳбуб ёди ҳақида, аниқроғи, унинг илоҳий васли умидида шеърийта маъбудни Аторуд қалами қудрати-ла, орзу қилинган Муҳаббат рисоласини яратиш учун... дунёнинг барча хаттоту саҳҳофлари тасарруфидаги на қоғоз варақлари, на сиёҳ ранглари бакор келади! Илло, қуёшнинг тасвири — мўжассам тимсоли (майли, «бир дамлик хаёл» доирасида бўлсин) фақат «етти чарх»нинг самовий варақларига жо бўлиши мумкин, бунинг учун «етти баҳр» сиёҳ вазифасини ўтаса бас!.. Бу нафақат хаёлининг шарқона сирли-сеҳрли, юксак парвози, айтилган чогда «тахайюл мулкнинг султони» — улғу шоирнинг қалб хотироти қанчалар теранлигидан, бадиий тафаккур хазинасининг қанчалар бойлигидан, шу заминда Муҳаббат идеали не чоғлик юксак маънавий қадрият даражасига кўтарилганидан ёрқин далолатдир.

Улғу шоирнинг рубоийи (лирик) куллиёти «солим ва қомил»ликда тенгсиз образлари билан, мана неча асрдики, заковат ва фасоҳат аҳлида шавқу ҳайрат уйғотиб, уларнинг қалбини ларзага солиб, руҳий оламидан муносиб жой олиб келади. Биз, асосан, «хаёл» рамзий образи зухур этган шохбайтларнинг кичик бир туркуми ҳақида фикр юритдик холос. Аслида Навоий қалами яратган том маънода сафобахш ва навобахш сатрларни, нозик, нуктадон мажозу истиора-лар воситасида сайқалланган мисраларни имкон қадар чуқур таҳлил қилиш иши фидойи тадқиқотчиларнинг неча авлодига муяссар бўлишини ҳеч ким айтолмас керак... Хуллас, Навоийдек жаҳоншумул санъаткор байтларининг жозибаси — қутилмаган образли қирраларни, бадиий жиллоларини инкишоф қилиш камоли муҳаббат, масъулият ва журғат билан давом эттирилиши керак. Зеро, улғу шеъриятнинг моҳияти — ҳаётнинг ўзи каби чексиз, ҳудудсиз. Унинг образлари — инсоннинг руҳий олами янглиг ўз теранликларига, сир-синоатига эга. Алишер Навоий шохбайтларига қайта-қайта муносабат билдирганимиз сайин, ҳар гал янги маъно гавҳарларини кашф этишимиз боиси шунда эмасми?!.

„Лол бўлмаб қолди“ деб келтирилган миллион

Ўтмишга бугунги кундан туриб назар ташлаш, ҳеч кимга уни бугуннинг назари билан, бугуннинг савиясига «тушириб» ўлчаш ҳуқуқини бермайди. Бу борадаги ленинча таълимот ҳамма учун ҳам дастуруламал бўлмоғи шарт.

Бироқ адабиётшунослигимизда маданий меросга нисбатан эскирган ва бирёқлама қарашлар Алишер Навоий ижодига муносабатда ҳамон кўзга ташланмоқда. Ҳатто бир қанча таниқли олимларимиз ҳам «Навоийнинг қўш «қаноти» бор, бири — Буюклик, бири — биқиқлик», деган хулосаларни зўр бериб исботлашга уриниб келмоқдалар.

Жумладан, навоийшунослигимиз равнақиға улкан ҳисса қўшган муҳтарам олим, профессор Н. Маллаевнинг «Хайратул-аброр», «Садди Искандарий», «Маҳбубул-қулуб», «Лисонут-тайр», «Хазойинул-маоний» каби мумтоз асарлар таҳлилдандан чиқарган хулосалари, асосан, ажабтовур бир «қурилма»га таянади; унингча, «Навоий — Буюк, бироқ биз ўзимиз яна ҳам зўрроқмиз!»

Муаллифнинг таҳлили, асосан, «Бироқлар»га етгунча Навоийнинг буюклигини таъкидлашга қаратилади, аммо дафъатан ўша «Бироқлар» пайдо бўлиб, улар Ҳазрат Навоийни бот-бот «тушунмасликда» айблаш учун ўзларига «очиқ зона» яратиб оладилар.

Олим «Хайратул-аброр» ва «Маҳбубул-қулуб» дostonларидан кўтарилган ахлоқий масалаларни хулосалаб ёзади: «Бироқ (ҳамма ўринларда таъкидлар бизники — С. У), афсуски, Навоий ахлоқнинг синфий моҳиятини, ярамас хулқ-атвор қарама-қаршиликка асосланган жамиятнинг, жумладан, феодал-клерикал муҳитнинг маҳсули эканини тушунмас, тўғривоғи, Навоий яшаган давр бунга имкон бермас эди» (Н. Маллаев, «Ўзбек адабиёти тарихи», Биринчи китоб, 3-нашр, 435-бет. Кейинги кўчирмаларда фақат саҳифаси кўрсатилади).

Ёки «Бироқ Навоий жинояткорликни тугатиши ва кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялаш жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий тузуми билан боғлиқ эканини тушуниб етолмайди. (523-бет. Бу хулоса 391 ва 430-бетларда ҳам баён этилган). Демак: Навоий «т у ш у н и б е т о л м а г а н» у, ёзаверган экан-да!?

Бундан ташқари, инсоният тарихида ҳали ҳеч қайси «жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий тузуми» жинояткорликни тугатиши ва кишилар хулқ-атворини тарбиялаш»ни уйдалаб улгургани йўқ-ку! Ахир 80-йилларда биз коммунизмди янашимиз керак бўлгани ҳолда бу кун «жинояткорликни тугатиши» қўмиталари тузаётирмиз-ку!..

Кўпгина халқлар адабиётида кенг тарқалган маърифатпар-

варлик — ижтимоий иллатларни маърифат йўли билан тугатиш гоёлари умумбашарий маънавий-ахлоқий тараққиётда муҳим роль ўйнаган. Ижтимоий тафаккур ривожда босиб ўтилиши қонуний саналган бу прогрессив жараён билан Навоийнинг алоқасини Н. Маллаев шундай баҳолайди: «Бироқ рационалист Навоий илм-маърифат ва санъат-адабиётнинг равнақи учун феодал жамият гоё эканини, маърифатпарварликнинг ўзи билан ҳаёт иллатларини тугатиш мумкин эмаслигини тушуниб ета олмади» (527-бет). Кизиқ «гоё эканини» билиб, Навоий нима қилиши керак эди? Ёки революцияни маърифатсиз кишилар амалга оширдими?! Чамамда, дастлаб маърифат, кейин революция, шекилли... Ё ижтимоий тараққиёт учун бундай изчилликнинг фарқи йўқми? Аксинча, Мир Алишер айтмоқчи — «Фарқи бордур осмондин ергача бу хайларо». Муаллиф шоирнинг дин, мистика ва нақшбандийликка бўлган муносабатини тадқиқ этиб қуйидаги тўхтамга келади: «Навоий дин ва шариатни, нақшбандийлик тариқатини эътироф этиб, ҳимоя қилади» (524-бет).

Авалло, Баҳовуддин Нақшбанд асос солган «қул бўлишлик ва хожалик бандаликка тўғри келмайди» ва «ўз меҳнати ва ундан топилган ҳалол унум билан кун кечирши керак» каби юксак эътиқодни Навоий эътироф ва ҳимоя қилган бўлса, бундан ўзбек адабиёти ҳеч қандай зарар кўргани йўқ.

Коллаверса, ўқувчиға мавҳумлик қобигиға ўраб тақдим этилаётган «мистик элементлар» ва «айрим бадбинлик майллари» нималардан иборат? Улар шоирнинг у ёки бу асариде қандай акс этган? Барча адабиётларға ҳам насиб этавермаган Навоийдек даҳолар ҳақида сўз кетганда, илмининг вазифаси исботсиз, гоё умумий даъволарни ўртаға ташлашдан эмас, балки маърифатли таҳлиллардан туғиладиган хулосаларни оммалаштиришдан иборат бўлмоғи керак. Зеро, марксизм ҳам «мистика»ни феодализмға қарши инқилобий оппозициянинг бир кўриниши» (Ф. Энгельс) деб таърифлайди.

Улуғ Гётенинги Хўжа Ҳофизни мистиклаштирувчиларға қарата раддия тарзида ёзилган «Ошкор сир» деган шеъри бор. Навоий «мистика»сига ҳам тааллуқли бўлган бу шеър Шарқ мистикасиде ибрат бўларли кўп жиҳатлар мавжудлигини Оврупонинг биздан бир ярим аср муқаддам тушуниб етганиге ёрқин далилдир.

Энди Навоий «динни ҳимоя қилган» деган догматик тасаввурға келсак, у жаҳолатни эмас, аксинча дунёвийликни, иқлнинг буюк қудрати тимсоли бўлган эзгулик ва инсоний одоб-ахлоқни тарғиб этувчи динни, таъбир жоиз бўлса, маърифий динни ҳимоя этгани аниқки, буни англамаслик.

РЕДАКЦИЯДАН: танқид ва адабиётшунослигимизда эски ҳамда догматик қарашлардан қутулиш қийинчилик билан кечмоқда. Қайта қуриш ва ошқоралик бошланганиға беш йил бўлаётганиға қарамаздан янги давр руҳида ёзилган ақалли бешта мақолага ҳам эга эмасмиз. Бутунитифоқ миқёсиде олиб қараганда республикамиздаги адабий-танқидий фикр янгилиниш жараёни талаблари даражасиде эмаслиги яққол сезилади. Биз шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида ялли умумёлгонга сиғинган бўлсак, бугунги кунда ялли чала-ҳақиқат билан ўзимизни овутомқамиз. Чалаҳақиқат эса ёлгондан-да баттар эканлиги ҳаммага маълум.

Адабиётшунос Умирбек Сотимов-

нинг эътиборингизға ҳавола қилинаётган мақоласиде ҳеч қандай Америка кашф этилмаган. Фақат зийрак ва хушёр қалам соҳиблари, Навоийни тушунган кишиларгина аллақачон англаб етган ҳақиқатлар илк бор очиқ айтилган, холос. Муаллифнинг бу юмушни биринчи бўлиб амалға оширгани эса таҳсинга лойиқ.

Энди мақола билан боғлиқ бир мулоҳазани айтиб ўтмасак бўлмайди. Маълумки, классик адабиётимиз ҳақидаги фаннинг, жумладан, навоийшуносликнинг қусурларини битта-иккита муаллиф ёки тадқиқот билан чегаралаб қўйиш ҳақиқий манзарани тўла ифода-лашға монелик қилади. Ахир, навоийшунослик деган улкан фаннинг ўзи кўп-

чилигимизға нафис адабиётдан илк сабоқ берган машҳур «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигидан ёки муҳтарам ва заҳматкаш олимимиз, профессор Н. Маллаев ижодиданига иборат эмас-да! Биз барча навоийшуносларимизнинг меҳнату хизматларини қадрлаган ҳолда уларнинг баъзи илмий хатолари ва адабиётларини-да ошқора айтишимиз лозим. Ошқоралик ва адолат туйғуси ҲАҚИҚАТНИ тўлалигича эътироф этишни тақозо этади. Уйлаймизки, адабий жамоатчилик, Навоийни чин дилдан ардоқловчи кишилар ушбу мақоланинг мақсадини тўғри тушуниб, ўзларининг фикр-мулоҳазаларини билдиришади.

илмий мантиққа зид. Чунки тарихий ҳақиқат яшовчандир. Мана у Хусайн Бойқародек шоҳнинг фармони орқали нима деб гувоҳлик бераётир: «У (Навоий — С. У.) дўстлик ва садоқат хоҳишидан хотирага неки келса, фурсат кутмай бажармиш эрди. Муносиб диний русму қоидаларни жорий этишда жузъий-хусусий савъ-ютуқларга асло мамнунлиг зоҳир қилмади, балки қонуний иттифоқ тариқига хос шартларни воқе қилди ва жами ҳолларда бисёр шунга мушарраф қолди».

Жаҳон адабиёти тарихида «буюк услоҳотчи» сифатида қолган Мартин Лютер (1483—1546) ҳақида Оврупо Уйғонши даврига оид кўпгина тадқиқотлар муаллифи Б. И. Пуришев шундай деб ёзади: «Лютер адабиёт тарихига биринчи навбатда «Библия»ни таржима қилгани билан боғланади... Унинг «Инжил» ривоятлари руҳида битилган қўшиқлари услоҳ қилиш (черковни — С. У.) ҳаракатида ҳал қилувчи роль ўйнади». Бу қўшиқларни у «классик обидалар» деб баҳолайди.

Ф. Энгельс «Инжил» руҳидаги бу қўшиқларни «XVI аср марсельезаси» деб таърифлаган. «Библия»нинг немис тилига таржима қилинишини эса черков ва немис тилининг кишанлардан ҳалос бўлишидаги асосий омил ҳисоблайди.

«Революция жарчиси» (К. Маркс) Ҳайне «Лютер революцион жараёнлар занжиридаги буюк инқилобий бўғиндир», — деб ёзган эди.

Биз эса ҳанузгача Навоийнинг динга муносабатида на «классик обидалар»ни, на «XV аср марсельезаси»ни, на бир «буюк диний инқилобни» ва на унинг ижодида дин бадалига адабиётга олиб кирилган «уйғоқлик»ни тўқис кўра олдик! Аксинча, биз «Навоий диний эътирофи» эган, ислом ва шарий шартларини таъриф ва тавсиф қилади, тасаввуфнинг Баҳовуддин Нақшбанд ва Хўжа Аҳрор каби йирик намояндаларини мадҳ этади. Навоийдек феодал ўрта асри мутафаккири учун бу табиий бир ҳол эди. Бироқ Навоийнинг дин ва тасаввуфнинг ижтимоий-синфий моҳиятини чуқур англаб ололмаганини, хусусан, на дин, на тасаввуф унинг ижоди учун асосий, етакчи фактор бўлмаганини унутмаслик керак» (426-бет), дейишдан нари ўтганимиз йўқ.

Навоийдаги ҳақиқий мадҳ «ҳамд» у «наът»ларда эмас, балки унинг кимнинг таълимотиин давом эттириб ривожлантирганида тажассум топади. Масалага шу нуқтадан туриб ёндашилса равшан бўладики, Хўжа Аҳрор билан Баҳовуддин Нақшбандларнинг Навоий ижодидаги «мадҳ»лари, Н. Маллаев айтганчалик, бир хил «қолипдан чиққан» эмас. Чунки, Навоий Хўжа Аҳрор амал қилган «Ҳақиқий бойлик — маънавий эмас, моддий» деган таълимотемас, Баҳовуддин Нақшбанд асос солган «Ҳақиқий бойлик — моддий эмас, маънавий» деган таълимотга эътиқод қўйиб, уни ривожлантирдикки, бу Навоий «мадҳ»ларининг моҳиятини тўғри тушунишга кўмаклашди. Уқувчининг диққатини чағғитиб, Навоий «фалончиларни мадҳ этган» қабилидаги жўн, «арзон» топилмаларни илгари сургандан кўра шоирнинг пир ва шоирлик, мурид ва муридлик муносабатларида нималарга эришганини таҳлилларда кўрсата билиш, унинг мистик таъвиллари (мажозий талқинлари) моҳиятини илмий ҳолислик билан тўла асослаб бериш бениҳон фойдалироқ бўлур эди.

«Навоий яшаган муҳит, унинг тафаккуруни тарихий жиҳатдан чеклаб қўйган эди, ундаги заифлик ва зиддиятлар муҳитнинг заифлиги ва зиддиятларининг инъикоси эди», деб ёзар экан, Н. Маллаев қуйидагиларни таъкидлайди: «Бироқ... у XV аср қобигида қолиб кетмайди, балки ундан кейинги даврларга мансуб ва манзур киши бўлиб қолади» (428-бет). Бундай бир-бирига зид хулосаларнинг қай бирига ишонмоқ керак? Ахир, «кейинги даврларга мансуб ва манзур бўлиш»нинг ўзи айнан «тарихий чекланмаслик эмасми?»

Жаҳон маънавияти кенгликларидан Навоийга бир назар ташлаб кўрайлик: Фарбий Оврупо уйғонши даврининг — Франческо Петраркадан (1304—1374) тортиб то Мигель де Сервантес Сааведрагача (1547—1616) — ўнлаб санъаткорларидан ҳеч бирига «ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеаларининг таҳлили ва таърифида жамиятнинг моддий ҳаёт шaroитларини, ишлаб чиқариш муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини синфларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон»га ажратади», «феодал-клерикал муҳит иллатларининг илдизи ва уни бартараф этиш йўллариини топа олмайди», «жамият аъзоларини синфларга эмас, гуруҳларга ажратади, жамиятнинг синфий моҳияти ва синфий қарама-қаршиликларини

тўла очиб беролмайди», «халқ оммасининг жамиятнинг ҳаракатга келтирувчи асосий ва етакчи куч эканини тушуниб етаолмайди» каби «айб»лар қўйилиб, улардан «Капитал» ёхуд «Коммунист» ёзиб бериш талаб қилинмоди. Шундай экан, Навоийга нисбатан бундай «бағрикенглик»нинг боиси нима?

Дарслик муаллифи Искандар образини бир ўринда шундай характерлайди: «Бироқ Искандар романтик образ бўлиб, унинг ҳалдан ҳақиқатга айланиши мумкин эмас эди» (499-бет).

Нима ҳам дердик? «Искандар» образини махсус тадқиқ этган йирик совет шарқшуносларидан академик Н. И. Конрад эса «хаёл ва ҳақиқат нисбати»ни четлаб ўтиб, бу образ ҳақида қуйидаги хулосага келади: «Агар Алишер лоақал фақат битта шу образини ўзинингига яратганида ҳам, барибир биз кўз ўнгимизда даҳо сумбатли шоир турганини англаб етган бўлардик» (Н. И. Конрад. Адабиёт ва театр. М., 1978, 101-бет.)

«...Бироқ Теурийлар саройига яқин турган, бир неча йил бу саройнинг расмий лавозимларида хизмат қилган Навоий, табиийки, бундай эпизодни (гап Низомий ва Жомий достонларидаги подшоҳ бахтиёр кишилар ўлкаси эпизоди хусусида кетмоқас — С. У.) беролмас, подшоҳизм давлат ҳақида ошкор сўз очолмас эди» (501-бет).

Бу «хўж»нинг мантиқий асосланмагани шундан ҳам кўринадики, Навоий «Садди Искандарий»да подшоҳизм давлат эмас, балки феодал ўрта асрдаги подшоҳ давлат ва уни бошқариш учун зарур ҳисобланган ижобиятларни системалаштириш, ҳозирги ва келажакдаги ҳўкмдорларни эса ана шу ижобиятларга рағбатда бўлишга, давлатни идора этишда бунга амал қилишга чорлашни мақсад қилиб қўяди. «Садди Искандарий»да кўтарилган адолатли шоҳ ғоясини теран таҳлил қилган академик А. Курелла (ГДР) бу асар ҳақида «Аристотель таълимотиининг тамомила янги талқинидир», деб ўқитирган эди (А. Курелла. «Курашдан мақсад нима эди». Берлин, 1976, 276-бет, немисча нашр). «Подшоҳизм бахтиёрлар ўлкаси» ҳақидаги ғояни эса, Навоий бошқа бир ўринда бериши режалаштирган. Хусусан, «Девони Фоний»дан ўрин олган «Оламе хоҳам» газали ҳўдди ана шу ғоянинг тарғиби сифатида эътиборни тортади. Яъни газалда ўз муҳитига сиғмаган шоир, Н. Маллаев таъкидлаганидек, «янги олам, янги кишилар истайди». Зотан, у эгалитаристик (яъни тенг ҳўқуқликка эга бўлган) бир оламега — жамиятга ҳижрат қиломоқчи бўлганини баён этади ва бу муаммоларни қанонлардир ижтимоий комил фаолият — инсониятнинг ақли удралайди, деган бир ишонч ҳам билдиради. Адабиёт тарихчиларининг хабарига кўра, «Девони Фоний» китобат қилинган пайтларда (1495—1500) ҳам Навоий ва Бойқаро яқинлиги ўз мавқеини йўқотмаган, аксинча, бундан 5—6 йил олдин шоирга «Хазрати Султоннинг энг яқини» деган унвон берилган эди. Кўринадикки, олий мансаб, сарой ва Султонга «энг яқинлик» ва ҳўказовлар улғу шоирнинг беназир ижодий журъатини чеклай олмаган.

Аслини олганда эса, бу «саройга яқин»ликка таъна қилиш ҳам унчалик тўғри эмас. Чунки бу «яқинлик» миллий-ижтимоий тафаккурумизни бир бўғин ўстираолган салафимизни «бизгача етказгани»нинг ўзи ҳам шўкронага мушаррафдир!..

Профессор Н. Маллаев «Маҳбул-қулуб» асарида шоирнинг деҳқонларга муносабати масаласига тўхталади: Навоий «деҳқонлар оммасининг қаттиқ эксплуатация қилинганини, улар хилма-хил олиқ-солиқлар билан хонавайрон этилганини ва моддий муҳтожликда, ҳўқуқсизликда яшаганини кўрсатмайди» (525-бет).

Навоий, кетмонининг дастаси иена бўлгунга қадар тер тўққан деҳқонлар тўғрисида «Олам маъмурилиги алардин» деб ҳўдди ўша асарида ўқитирган эмасмиди? Ахир, қурту қуши, шоҳу гадо, ўлгу тирик, мусофиру муҳожир ва барча-барчаннинг фақат шу деҳқон эвазига яшаётгани айнан «Маҳбул-қулуб»да бирма-бир санаб ўтилган-ку!

Ахир, шунча жон — зотни боқини деҳқоннинг гарданига юкланганлигининг ўзи — айнан ўша деҳқон ҳўқуқсизлигини кўрсатиши бўлмай, нима? Шунча тирик жоннинг боқинини «маъмур» этаётган деҳқоннинг «моддий муҳтожликда» яшаши ўз-ўзидан аён-ку!

Рости, шоир «бу золимлар мулкни барбод бергувчилардур ва мулк аҳли йиғиштиргонларини йитиргувчилардур, булар жумласи чаёнлар, халойиққа еткурур зиёнлар» деб таърифлаган вазиру вазиро кимнинг мулкни барбод берди, қайси аҳлнинг йиғиштирганини беомон «йитирди» — сарф этди? Бу чаёнлар кимларни чақди ва қайси халойиққа зиён етказди?

Ахир булар эксплуатацияни кўрсатишининг айнан ўзи эмасми?
Юқоридаги мулоҳазалар олимнинг «Навойи «Маҳбубул-қулуб»да феодал ҳукмдорларнинг ижтимоий-синфий қиёфасини тўла ва мукаммал ёритиб бера олмаган» (522-бет) деган хулосаси ҳам мантқан нотўғри эканлигини тасдиқлайди.

Н. Маллаевнинг уқтиришича, Навоийнинг навбатдаги «айби» шундан иборатки, у «жамиятнинг тараққиётини ва истиқболини ҳукмрон доираларнинг фаолиятига боғлаб қўяди».

Мен масалани Навоий тўғри тушунган деб ўйлайман. Зеро, муайян мамлакатни шох бошқарадими, президент ёхуд секретарь бошқарадими, жамият тараққиёти ва истиқболи кўп жиҳатлари билан ўшаларнинг фаолиятига боғлиқ. Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини баҳолаб, дарслик муаллифи шундай хулосага келади: «Бироқ у (Навоий—С. У.) муҳитнинг кескин контрастлари, зулму қабоҳатларнинг асл сабабларини тополмайди, феодал жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизларини сақлаган ҳолда бу жамиятнинг тузатиши, унинг иллатларини йўқотиши мумкин, деб ўйлайди. Бунга кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялаш ва адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат вужудга келтириши орқали эришиши мумкин деб ҳисоблайди» (430-бет). Албатта, бу ғояни илгари суришда, XV аср фарзанди бўлгани учун ҳам, Навоий мутлақо ҳақ эди. Ахир у ўша даврда Темур асос солган йирик феодал давлатнинг Бойқаро замонида келиб даярли парчаланиб, инқирозга юз тутганини, бунинг ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан туркий халқлар тараққиёти учун метин гов эканини ва булар ҳосиласи ўлароқ маданият хурофотга ўрин бўшатиб бераётганини аниқ кўриб турарди. Қолаверса, Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихи қисман Шохруҳ ва Улуғбек Мирзолар мисолида бундай тажрибага эга ҳам эди. Феодал жамиятнинг асосий «иллатлари» эса, Навоий назарида, аввало, халққа жабр-зулм ёғдираётган феодал бошбошоқлик эди. Худди шу туфайли ҳам, Навоийнинг жонқуяр тадқиқотчиларидан бири — академик Ойбек айтганидек, шоирнинг зулмини қоралаши «ваъз-насиҳатларда эмас, балки халққа жабр-зулм қилувчи конкрет айбдорларни, жинояткорларни очиб беришда кўринади».

Бинобарин, жаҳон адабиёти тарихида — асрий тафовутлардан қатъи назар — бу масалани навоийча тушуниб, навоийча ҳал этмоқчи бўлган ва тўғри тушуниб таънага ғирфтор бўлмаган алломалар кўп: Петрарка, Руставели, Шекспир, Гёте ва ҳ. к.

«Навоий севгининг ижтимоий моҳиятини мукаммал ёритмаган...» (528-бет). Келтирилган иқтибосда «ижтимоий моҳият» деганда нима кўзда тутилганини билмайману бироқ Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб»да севига берган ушбу «...баширинг қўйи нури зиёси андин... инсоният тожининг зебу баҳоси андин» таърифини нима қилмоқ керак?..

Профессорнинг хулосалар беришдаги қониқмаслик услуби шоир ижодидаги ишқ-муҳаббат мотивларига ҳам, «висол ва ҳижрон», «ватанга, халққа муҳаббат», «гуманизм, халқлар дўстлиги», «садоқат», «инсоф ва адолат» «ҳалоллик ва тўғрилик», «май, зулм-истибод», «разолат ва жаҳолат» масалаларига ҳам тааллуқлидир. Гўё Навоий зикр этилган масалаларни бадиий мушоҳада этар экан, «лол қолади» (албатта, «баъзан» деб таъкидланган), «адашад», «зиддиятларга йўлиқади», «реакцион қарашлар таъсирига тушади» (387-бет). Бугина эмас, масала Навоий лирикасига нисбатан ана шу тарзда қўйилади-да, мазкур хулоса инкишоф этилади: «Бироқ Навоий яшаган муҳитнинг бир қатор иллатларини шафқатсиз танқид қилган бўлса ҳам, кўпгина муаммолар олдида лол бўлиб(?) қолди». Бунинг устига нажот йўлини тополмаган шоир баъзан «тақдир олдида ожиз бўлиб қолади, бадбинлик майлларига тушиб қолади» (398-бет). Бу ҳақда бошқа бир олим-академик А. Курелла эса бундай хулосага келган: «...«бу («Ҳазойинул-маоний»даги — С. У.) шеърлар замонасининг танқидий баҳоси, сарой аъёнлари, руҳонийлар ва султоннинг ўзига, шахсиятпараст, текинхўр, танбал ҳамда нодон кимсаларга қаратилган аёвсиз айбномадир». Бу хулосаларнинг қай бирини қабул қилиш — муштарийлар ҳукмига ҳавола. Аммо, мен бир нарсадан истиҳоло қиламан — «Матнолар хазинаси» «эшиги»га ёпиштирилган «лол бўлиб қолди» деган «эълон»га ҳазрат Навоийнинг муборак назари туши. Назмий баҳрларнинг барчасида бирдай бийрон сўзлай олган бу бузурговор, албатта, беихтиёр бизга қарата «Таъби баланд элга эмас аржуманд», деган бўлур эди.

Неваракулча

Абдурахмон
Акбар

Иншолардан кўчирмалар

Барно депти: «Пахтамиз
Момиқ парга ўхшайди»,
Раъно депти: «Пахтамиз
Худди зарга ўхшайди».
Уни оппоқ булутга
Қиёс қилибди Даврон.
«Музқаймоқнинг ўзи у»
Депти ҳазилкаш Омон.
Кимдир «пахта — нон» депти,
Ким ёзибди «кундуз» деб.
«Тунда ой теримчи-ю,
Лўппи пахта юлдуз» деб.
Иншосини шундайин
Тугатибди Шоузоқ:
«...Асли пахта қордекмас,
Дадамнинг сочидай оқ!»

Қиш эртаги

Яхлаган тоғларга оёғи тегиб,
«Ув тортиб юборар совқотган шамол.
Уч-тўртта шохини тебратиб, эгиб,
Ҳазин ҳуштак чалар қари мажнунтол.
Қор босган чорбоққа дереза оша
Тикилиб зерикмас тувакдаги гул.
Оқшом чўккунича ўйларга толар,
Оқшом чўккунича хўрсинар нуқул.
Ўйлари тушларга уланар унинг
Тушларини безар қушлар, олтин ёз.
Ойнага гул расмин чизар бу маҳал
Умрида баҳорни кўрмаган аёз...

Шухратжоннинг саволлари

Нега тинмай ишлар бу соат
Бурасак ҳам қулоқларини?

Катталарга жой бериш болаларга фарз дерлар,
Берсакмикан уларга далани ҳам бўшатиб?

Нималар ҳақида ўйлар илдизлар,
Дарахтларни кўклам безантирганда?

Аниқ эсимда... Йигирма еттинчи число, сешанба эди... Сен жунатган телеграмма йигирма олтинчида, душанба куни кеч-курун етиб келган эди. Мен буларнинг ҳаммасини ёддан билман, бу сенга янгилик эмас... Ким?... Сенинг онангми?... Нима қилади овра бўлиб?... Хали мен ўзим бир қарорга келганим йўқ... Ҳа... Эҳтимол... Йўқ, йўқ... Албатта, ҳаммаси бирданига бўлмайди-ку... Сен-чи?... Эртага?... Шунчалик тез бўлишини ўйламапман... Ҳозир, бир минутга... Бу жуда осон... портфелни қоровул кампирга қолдираман... Жозефга айтсанг, олиб кетади... Менми?... Эҳтимол, ҳеч қарга бормасан, эҳтимол бир неча кунга Мартаникига кетарман... Кучукчами?... У шу ерда... Бесаранжом дайдиб юрибди. Кеча кун бўйи даҳлиздан менинг хонамга, хонадан даҳлизга чопиб юрди. Менга қараб кулоқларини диққайтиради, ниманидир тинглайди. Сени излайди, гўё мендан хафдай... Сени топишга ёрдам берганим учун... Уни ўз ёнинга олсанг яхши бўларди... Агар бу жонивор бебахт бўлса... Йўқ, йўқ!.. Мен... Мен унга яхши қаролмайман. Кўчага вақтида олиб чиқолмайман. Агар уни сен олсанг, жуда яхши бўларди... йўқ... У мени тезда унутади... Майли... Майли, кўрамиз... Ҳар ҳолда, бу унчалик қийин иш эмас. Бир дўстимнинг ити, дейсан. Кучукча Жозефни яхши кўради. Жозеф олиб кетиши мумкин... Мен унга қизил бўйинбоғ боғлайман. Унинг номери йўқ... Майли, кутамиз... Ҳа... Ҳа... Тушундим... Майли, азизим... Қанақа қўлқопи... Сен машина ҳайдаганида қиядиганми? Ичи жун, чарм қўлқопми?... Билмайман. Мен кўрганым йўқ. Эҳтимол, шу ердади. Ҳозир қарайман... Ҳозир... Фақат бизни узиб қўямасинлар... Огоҳ бўл... Ҳозир... (Столдан чарм қўлқопни олиб, эҳтирос билан ўпади. Сўнгра қўлқопни ёноғига босиб, трубкага гапира бошлайди) Алло!.. Йўқ... Сандиқчада ҳам, креслода ҳам, даҳлизда ҳам йўқ... Менга қара, балки... Балки, у... Майли, мен яна излаб кўраман, лекин мен аминманки... Мабодо, эрталаб топсам, уни портфелга солиб қўяман. Портфель қоровул аёлда бўлади... Нима дейсан, жоним?... Хатларми?... Ҳа... Эқиб юбор... Мен сендан бир нарсани сўрамоқчиман... Эҳтимол, бу сенга бемаънилик бўлиб туюлиши мумкин... Биласанми... Агар сен уларни ёқсанг, кулини ўша мен совға қилган тошбақа қутичага солиб қўй... Алло!.. Йўқ... Бунинг кулгили эканлигини биламан... Мени кечир... Шу пайтгача мен кучли эдим. (Йиғлайди)... Мана, бўлди. Сен жуда олижанобсан, раҳмат... Нима?... (Шу ерда актриса ўзи яхши билган бир чет тилида гапира бошлайди):

«Опангнинг қозғоларини ошхонадаги плитада ёқиб юбордим. Сен сўраган суратни олиб қолмоқчи бўлдим, аммо «Ҳаммасини ёқиб юбор», деганиндан кейин, суратни излаб ўтирмай, ёқиб юбордим. (Яна французча гапира бошлайди) Шунақами?... Сен халатда ўтирибсанми?... Ухламоқчимисан?... Агар эрталаб вақтли турадиган бўлсанг, кечаси ишламаганинг маъқул. Ухлашинг керак. Алло!.. Алло!.. Энди эшитяпсанми?... Мен дярли бақириб гапиряпман-ку... Тавба, ахир сенинг овозинг жуда яхши эшитилляпти-ку, худди ёнимдагидай... Алло! Алло!.. Ана холос! Энди сени эшитмаяпман... Ҳозир яхши, лекин жуда ёмон, жуда узоқдан келяпти овозинг... Мени эшитяпсанми, ахир?... Майли, энди сенинг навбатинг... Йўқ, трубкани қўйма!.. Алло!.. Алло!.. Яхши қиз, мен ҳали гаплашяпман... Ҳа, ҳозиргина ёмон эди. Жуда ёмон эди. Мен сени эшитман-у, сен эшитмайсан, худди мен ўлгандай, овозсиздай... Яхшиям, узиб қўйишмаяпти. Одатда, уч минут ўтар-ўтмас узиб ташлайдилар, кейин сўрасанг, бошқа номерни олиб беришадилар... Ҳа... Ҳа... Мен аввалгидан ҳам яхшироқ эшитяпман. Фақат сенинг аппаратингда нимадир халақит беряпти, шовқин бор. Гўё бу сенинг телефонинг эмасдэй... Биласанми, мен сени шундоқ қўриб турибман. (Эркак аёлни ўзининг қайси кийимда эканлигини топишга ундайди...) Қанақа шарфдаман дейсанми?... Қизил... Чап томондан боғланган... кўйлагингни енглари қайрилган... Чап қўлингдами? Телефон трубкаси? Унг қўлингди авторучка. Блокнотга юлдузлар, юрак ва аёл бошини соляпсан... Сен ҳозир кулясан! Менинг кулогим ўрнида кўзим бор... (У беихтиёр юзларини яширади...) Йўқ, ўтинаман, азизим, менга қарама, қарама... Қўрқинч!.. Йўқ, мен қўрқмайман. Бу қўрқинчдан ҳам баттар. Мен ёлғиз ётишга ўрганмаганман, холос... Ҳа... Ҳа... Сенинг айтганингни қиламан... сўз бераман... Мен... Мен ваъда бераман... албатта... сен ниҳоят меҳрибонсан, жоним... Билмайман. Ойнага қарашга қўрқаман. Кеча кўзгуга қараб қаримсиқ бир аёлни кўрдим... Йўқ, йўқ! Чиндан ҳам қари аёл, сочлари оқарган, юзларини майда ажин босган қари бир аёл... Сен яхши одамсан! Азизим, қайси гўзал

сиймо?! Менда гўзал сиймо нима қилсин! Рассомлар шунақа гапиришади, бу жуда ёмон... Аввал сен бошқача эркалардинг. Кўпол, аммо ширин эркалардинг... Ҳа, тақсирим, шунақа... Мен ҳазиллашдим... Болага ўхшайсан-а... Худого минг қатла шукри, сен уқувсизсан ва мени севасан. Агар мени севмасанг эди, бунинг устига олғир, устомон бўлганингда эди, телефон даҳшатли қуролга айланар эди. Телефон жароҳат изини қолдирмайдиган, сассиз қуролга айланарди... Менми? Тилим аччиқ! Алло!.. Алло! Алло!.. Алло, жоним, жонганим... Нега индамайсан?... Алло, алло, яхши қиз, менга қаранг, алло... (Нюмер теради) Алло, яхши қиз, яна узиб қўйишди. (Трубкани қўяди. Бир оз вақт ўтади. Кейин яна трубкани олади) Алло! (Нюмер теради) Алло! Алло! (Нюмер теради) Алло, яхши қиз! (Яна номер теради. Қўнғироқ жиринглайди). Алло, бу сенмисан?... Йўқ, жоним, узиб қўйишди... Билмайман... Яъни... тўхтанг, тўхтанг. Отёй, ноль, тўрт, етти. Алло!.. Банд... Алло, яхши қиз, мен унга эмас, у менга қўнғироқ қиялпти... Хўп, майли. (Трубкани қўяди. Қўнғироқ жиринглайди) Алло! Алло! Ноль-тўрт-еттими? Йўқ, олти эмас, етти. О! (Яна номер теради). Алло... Алло: яхши қиз, менга бошқа номерни беришди. Менга ноль-тўрт-етти керак. Отёй (кутади) Алло! Отёй, ноль-тўрт-еттими? А! Жозеф бу сизми?... Биз гаплашяётган эдик, узиб қўйишди. Уйда йўқ?!.. Ҳа... Ҳа... У бугун қайтмади... Айтгандай, эсим курсин, у менга ресторандан қўнғироқ қилган эди, мен бўлса унинг уйига... Кечиринг мени, Жозеф... Раҳмат... Раҳмат... Майли... Тунингиз хайрли бўлсин, Жозеф... (Трубкани қўяди. Аҳволи ёмон. Қўнғироқ жиринглайди) Алло! Алло! А! Азизим!.. Узиб қўйишди... Йўқ, йўқ. Мен кутиб турган эдим... Албатта... Тушунаман... Уйкунг келмаяптими... Раҳмат, қўнғироқ учун... Сен яхшисан, сен (йиғлайди)... (Жимлик)... Йўқ, мен эшитяпман... Нима?... Кечир мени... Биламан, бу тентаклик... Ҳечқиси йўқ. Ҳечқиси йўқ... Ҳаммаси жойида... Онт ичман, ҳаммаси яхши... Йўқ, сенга шунақа туюляпти... Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Сен янгилашяпсан... Илгари қандай оҳангда бўлса, ҳозир ҳам шундай гапиряпман... Фақат... биласанми... гапириб, гапириб, охирида трубкани қўйишнинг кераклигини унутиб қўяди одам, трубкани қўйиб яна ўша зулматга, бўшлиққа чўкишни унутади... Демак, (йиғлайди)... Менга кулоқ сол, жоним, суюқлигинам. Мен сени ҳеч қачон алдамаганман... Ҳа, мен биламан, биламан, сенга ишонаман... Йўқ, сен эмас... Ҳозир мен алдадим... Боягина... Мана ўн беш минутдан буюн телефонда сени алдаяпман. Кутадиган ҳеч нарса йўқ. Аммо бебахт одамга ёлғон ёрдам бермайди. Қолаверса, мен сени алдашни истамайман, сенга ёлғон гапиришни ёмон кўраман, ҳатто сен учун ҳам ёлғон гапиришни истамайман...

О!.. Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, азизим, хавотир олма... Фақат мен сени алдадим. Эгнимда фалон қўйлак бор, Мартаникига меҳмонга бордим, деб алдадим...

Мен Мартаникида эмас эдим, пуштиранг қўйлак ҳам йўқ, ички қўйлак устига манто ташлаб ўтирибман, холос. Чунки сенинг қўнғироғингни кутиб, хонада у ёқ-бу ёқча юрак эканман, ақлдан озаётганимни сездим! Шунда мен эгнимга манто ташлаб, кўчага чиқмоқчи бўлдим, такси олиб, уйингга бормоқчи бўлдим, деразангнинг тагида кутмоқчи бўлдим...

Билмайман! Фақат кутмоқчи эдим, ўзим ҳам билмайман нимани, кимни...

Сен ҳақсан... Ҳа... Мен эшитяпман... Ҳа, энди ўзимни босиб олдим... Эшитяпман... Йўқ, мен ҳеч нарса еганим йўқ... Еялмаяпман... Узимни жуда ёмон сездим... Кеча тунда уйку доридан жиндай ичмоқчи эдим, яхшироқ ухлас учун... Кейин ўн икки таблеткани ичсам, умуман уйғонмаслигим мумкин, деб ўйладиму ҳаммасини ичдим... Кейин ўликдай ухладим. Туш қўрибман. Тушимда сен кетиб қолган эмишсан. Мен шу заҳотиёқ уйғондим... Урнимдан сакраб турдим. Бунинг туш эканлигига хурсанд бўлдим. Лекин ўзимга қелиб, сенинг чиндан ҳам кетиб қолганинг эсимга тушганида, мени яна даҳшат босди. Енимда йўқлигинг, сени ҳеч қачон кўролмаслигини эслаб, қўрқиб кетдим. Мен ортиқ яшай олмаслигимни, сенсиз ортиқ яшаш мумкин эмаслигини сездим... Юрагим бўм-бўш, хувиллаб ётарди. Аъзойи баданимни лоқайд бир енгиллик, бир мудҳиш рутубат қолади. Чидаб бўлмас бир соғинч бостириб келди. Бир соат ўтар-ўтмас Мартага қўнғироқ қилдим. Ёлғиз ўлишга юрагим бетламади, қўрбим етмади...

Жоним... Азизим... Соат мили тўртини кўрсатаётир, тонг оқариб келарди. Марта ўзи билан врачни олиб келди. Иссиғим қирқка чиққан экан. Билдимки, уйку доридан ўлиш осон

эмас экан. Доктор менга дори ёзиб берди. Марта кун бўйи ёнимда ўтирди. У яқинда кетди. Ундан ўзим илтимос қилдим, чунки сен кўнғироқ қиламан дегандинг, гапимизга халақит бермасин дедим... Ҳозир яхшиман, анча тетикландим, анча... Йўқ, мутлақо офрик йўқ... Ҳа, сен ҳақсан... Салгина титроқ бор... ўттиз саккиздан сал баланд. Бу асабдан... Сен хавотирланма... Кечир, сени қийнамоқчи эмас эдим, бемаъни гапларимни унут... Неча марта шикоят қилмайман деб ичимда онт ичсам ҳам... Ахир, сен билан худди эртага кўришадигандай хайрлашаман, деб айтган мен-ку... Йўқ, бу енгилтаклик бўлди... Ҳа, ҳа албатта бемаънилик... Энг ёмони, ҳозир трубкини қўйиб яна якка қолиш... (йиғлайди)

Алло!.. Узиб қўйишди, деб ўйлабман... Сен жуда меҳрибонсан, олижанобсан... Шўрликкинам, кўнглингни оғритдимми?... Йўқ, йўқ, гапир, нимани хоҳласанг шуни гапир, жоним, гапир...

Мен шундай азоб чекдимки, полда юмалаб йиғлагим келди, аммо сенинг овозингни эшитиб, менга яна жон кирди, даров ўзимни хотиржам сездим. Биласанми, елканга бош қўйиб ётганимда сен ниманидир ҳикоя қилардинг, ҳозир овозинг худди ўша пайтдагидай эшитиларди... Нима? Разил?... Йўқ, сен эмас, мен разилона йўл тутяпман, мен. Ахир сенга ваъда берган мен-ку... Мен... Нималар деяпсан ўзи!.. Сенинг айбинг... Сен менга ҳамisha бахт бергансан... Йўқ, азизим, сен мутлақо ноҳақсан. Мен шундай бўлишни билардим, доим кутганман бунни. Кўп аёллар севганим билан бутун умр яшайман, деб ўйлайдилар, шунинг учун ажралиш уларга қутилмаган бахтсизлик туюлади, мен эса ҳаммасини билардим... Анчадан бери... сенга буни айтмаганман... Тикувчи хотиннинг уйидаги журналда ўша қизнинг расмини кўрган эдим... Журнал столда, ўша сарифаси очилган ҳолда ётарди... Бу табиий-ку, азизим, ўзинг биласан, аёллар қизиқувчан бўлишади... Нега дейсанми? Сўнгги ҳафталарни заҳарлагим келмади... Йўқ. Бу одатдаги... Мени борлигимча қабул эт, мени яхшилама, менга деб берма... Алло! Мен қандайдир куй эшитяпман... қандайдир куй эшитилди деяпман... Қўшнинг бўлса керак, ҳа, уни биламан. Деворни уриб қўй, ярим кечада музика қўйишмасин. Улар сенинг доим уйда йўқлигинга кўникиб қолишган-да, шунинг учун ҳам... Йўқ, керак эмас. Мартанинг доктори эрталаб келади... Йўқ, у ниҳоятда яхши врач, бошқасини чақириб, уни хафа қилиш инсофдан эмас, ҳожати йўқ... Сен хавотирланма... Яхши... жуда яхши... Марта сенга хабар қилади... Ҳа тушунман... Бу гал мен мард бўлишга қарор қилдим, бу гал мард бўламан... Нима?... Ҳозир яхши, агар сен кўнғироқ қилмаганингда ўлардим...

Йўқ... Мен ҳозир... Бир зум сабр қил... Бир иложини топармиз... (Хона бўйлаб нари-бери юради ва аҳён-аҳёнда инграб қўяди)... Мени кечир. Биламан, сен чидамласан, лекин бу можарога сен ҳам чидалмайсан. Шунга қарамай, мени тушун: мен жуда азобланыпман, жуда... Бу телефон сими — бизни боғлаб турган сўнгги илп... Утган куними?... Ҳа, мен уйда эдим. Телефонни ёнимга олиб ётдим... Йўқ, йўқ. Ёнимга, кўрпа ичига олиб ётдим... Ўзим ҳам биламан — кулгили бу. Аммо мен ўша оқшом телефонни ёнимга олиб ётдим. Ахир, бу бизнинг ўртамаздаги ягона... Бундан ташқари, ўша кунни кўнғироқ қиламан, деб ваъда берган эдинг. Биласанми, ўша кечаси тушимга ҳар балолар кирди. Гўё сен менга кўнғироқ қилибсан. Кўнғироқ товуши қулоқ пардаларимни йиртиб юборибди. Гўё сен қулоғимга урган эмишсану мен беҳуш йиқилибман. Кейин кимдир мени бўға бошлабди, кейин бирдан ўзимни денгиз остида кўрдим. Денгиз сенинг Отейдаги квартиранга ўшар эмиш. Мен скафандр кийиб олган эмишман. Скафандрнинг ипи сенга боғланган эмиш. Бу ипни кесиб ташлама, деб сенга ялинар эмишман. Бемаъни тушлар. Айниқса, бировга айтиб бераётганда шунақа туюлади. Лекин улар кечаси шу қадар чинга ўхшардики, мени қора тер босди... Ҳозир мен қўрқмайман, чунки сенинг овозингни эшитяпман. Мана, беш йилдан буён фақат сен билан тирикман, сен билан нафас оламан, доим сени кутаман. Агар кечикиб қолсанг, сени ўлди деб ўйлайман-у, ўзим ҳам бу фикрдан ўла бошлайман. Сен келганда эса яна танамга жон қиради. Ҳатто сен ёнимда бўлсанг ҳам, «кетиб қолади», деган фикр мени тинмай даҳшатга солади, тинмай ўлдиради. Ҳозир мен нафас оляпман, чунки сенинг овозинг бор... сенинг... Йўқ, ҳар ҳолда мен кўрган туш унчалик бемаъни эмас... Агар ҳозир трубкини қўйиб қўйсанг, ўша тушдаги ипни кесиб ташлаган бўласан, бизни боғлаб турган ипни...

Ҳа, жоним. Биринчи кун, ўша гапни эшитган кунни мен ухладим. Доктор, асабингиз бузилган, деди. Биринчи кунни одам ухлайди. Кутилмаган зарба одамни эсанкиратиб қўяди. Оғриқнинг зўридан одам ҳаммасини унутади. Аммо иккинчи кунга чидаш қийин. Кеча шундай бўлди. Бугун, мана, учинчи кун. Учинчи кеча ҳам ҳозир бошланади. Сен трубкини қўйган заҳоти учинчи кеча бошланади ва у ҳеч қачон тамом бўлмайди... Йўқ, иситман йўқ. Мен ҳаммасини тушунаман. Илож йўқ. Шунинг учун мен сени алдшим керак эди, ўзимда жасорат топиб, сени алдасам, анча енгил бўлар эди... Лекин... мен ухладим ҳам дейлик, аммо буларнинг ҳаммаси, барибир, тушимга кирди... барибир уйғонаман, овқатланаман, ювинаман, кийинаман, кўчага чиқаман. Кейин қаерга бораман!..

Жоним, болапақирим, менда қанақа «ишлар» бўлиши мумкин? Менинг ягона ишим — сен эдинг... Кечир, чиндан ҳам таъшивим кўп эди, аммо бу таъшивларнинг бари сен учун эди... Марта?... Унинг ўз турмуши бор... Жоним, балиқни сувдан чиқариб ташлаб, «энди қандай яшамоқчисан», деб унга савол бериш билан тенг бу...

Менга ҳеч ким керак эмас, буни айтганман... Эрмак?... Мен сенга бир нарсани айтай, балки бу чиройли эмасдир, шеърин эмасдир, лекин бу ҳақиқат: сен кетгандан буён, ўша даҳшатли кечадан бери фақат бир марта, бир лаҳза тишимдаги нервни узиб ташлаган докторгина фикримни чалғитди... Ҳозирми!..

Елғизман... Ҳа... Йўқ.

У даҳлизда. Икки кундирки, даҳлизда ўтирибди. Кўзлари бежо, тинмай фингшийдди. Мен уни чақириб кўрдим, силлабийпамоқчи бўлдим, лекин у ақинига йўлатмади. Тишлаб олма, деб қўрқяпман... Ҳа, мени ҳам тишлаши мумкин. Тишларини иржайтириб, ириллайди. Худо ҳақи, у бутунлай ўзгариб қолди. Мен ундан қўрқаман... Мартага?... Айтяпман-ку, ёнига ҳеч кимни йўлатмаяпти... Марта уни зўрға даҳлизга олиб чиқди...

Ҳа, яхши бўларди. У мени кўрқитяпти, ҳеч нарса емайди. Бир жойда қилт этмай ўтираверади. Унинг кўзига қарасам, титраб кетаман, совуқ тер босади... Мен қаердан билай? Мени сенга ёмонлик қилди, деб ўйлаяпти шекилли... Бахтсиз махлуқ... Ундан хафа бўлишга ҳаққим йўқ. Уни жуда яхши тушунаман. У сени севади. У сени кутаяпти, сен бўлса келавермайсан. У мени айбдор, деб ўйлайди. Жозефни юбор, иложи бўлса... Менимча, у Жозефга кўнади...

Менми?... Барибир... У мени аввал ҳам севмас эди... Иสบот? Сенга шундай туюлгандир, энди у мени яқинига ҳам йўлатмайди. Агар сен олмасанг, уни бошқа бировга беришга тўғри келади. Мен унинг дардга чалинишини истайман, жоним... У сен билан яшаса, ҳеч кимни тишламайди. У сен севган одамларнинг ҳаммасини яхши кўради... Айтмоқчиманки, сен билан бирга яшаётган одамларни у ҳам яхши кўриб қолади... Сен ҳақсан. Тўғри. Лекин бу кучук, бу шўрлик ит ақлли бўлса ҳам ҳеч нарсани тушунмайди, тушунишни истаймайди... Йўқ... Унинг олдида уялмайди. Бечора, сен кетгандан сўнг нималарни кўрмади бу хонада!..

Балки у мени танимай қолгандир, деяпман. Балки уни чўчи-тиб қўйгандирман...

Англаш қийин... Аксинча...

Жанна хола эсингдами? Угли ҳалок бўлганини эшитган кунни Жанна холаки кўргансан-ку. У рангпар, муштдеккина бир аёл эди. Мудҳиш хабарни эшитиб, у каттайгандай туюлди. Қип-қизил бўлиб, бўйи шифтга тегаётгандай, хонага сиғмай қолгандай туюлди. Унинг баҳайбат сояси лопиллаб, одамни даҳшатга соларди... Ҳа, Жанна хола кўрқинчили эди.

Мени кечир, аммо, эсингдами, ундан ўз кучуги ҳам кўрқиб кетганди. Кучук диван остига кириб, Жанна холага қараб, худди нотаниш махлуққа ҳуригандек, ақиллаган эди...

Менми?... Нима қилганим эсимда йўқ. Мен қаердан билай? Унақа пайтда одам ўзини унутади. Этимол, ёмон ишлар қилгандирман. Тасаввур қил, суратлар солинган қалин конвертни иккига бўлиб ташлабман. Бунга эркак одамнинг ҳам кучи етмасди... Қайси суратлар? Машина ҳужжатлари учун тайёрланган суратлар... Нима?... Йўқ, энди бу ҳужжатлар менга керак эмас... Мени кечир... Йўқ, энди ҳеч қачон йўлга чиқмайман! Чунки сени илк бор йўлда учратганман. Сени танимоқ бахти менга йўлда насиб этган. Агар мен яна сафарга чиқсаму, сени учратсам, бу мен учун бахтсизлик бўлади... Йўқ, йўқ, мени бунга ундама!.. Бас қил. Жоним... Алло! Алло! Трубкини қўйинг, жоним. Сиз бошқа номерга тушиб қолдингиз...

Алло! Йўқ, деяпман-ку, ахир. Бу бошқа номер, ҳеч ким сизни ўйнаётгани йўқ! Узингиз бировнинг гапини тинглайсиз... Агар мен кулгили бўлсам, нега трубкини қўймайсиз... Қўйинг трубкини...

О!.. Нималар деяпсиз ўзи?..

Азизим! Жонгинам, жаҳлинг чиқмасин... Йўқ. Йўқ, бу менаман. Ричагни мен босдим. У хотин трубкини қўйди. Уша ифлос гапини айтди-ю, трубкини қўйди... Алло!.. Сен хафа бўлдинг шекилли... Ҳа, унинг гапидан хафа бўлдинг, кўриниб турибди. Овозингдан биламан-ку... Мен... Азизим, ахир унинг ўзи... У сени билмайди, хавотирланма... У ёмон хотин. Сени ҳамма эркакларга ўхшаш, деб ўйлайди... Йўқ, йўқ! Азизим бу бошқа бошқа нарсалар... Қанақа виждон азоби?.. Алло!.. Қўй, бўлди, гапирма. Бу ҳақда ўйлама. Бас...

Еш болага ўхшайсан... Ким эди, деяпсанми? Барибир эмасми сенга. Наҳотки, шунга ҳам хафа бўлсанг? Масалан, кеча бир таниш аёлни учратдим, фамилияси С ҳарфидан бошланади... Ҳа, С ҳарфидан... Б. С. Ҳа, Анри Мартен авенюсида турадиган аёл. Уша аёл сенинг аканг борми, деб қизиқди, чунки сенинг фамилиянгдаги кишининг уйланаётгани ҳақда газета эълон берган эмиш... Лекин мен мулақо хафа бўлганим йўқ. У тўғри гапирган эди... Қанақа оҳангда?.. Таъзия билдиргандай, қайғургандай... Йўқ, уни тинглаб турмадим, дарров хайрлашдим. Уйда меҳмон бор, деб баҳона қилдим... Жуда ошириб юбординг. Аслида, буларни тушунса бўлади. Одамларга эътибор бермай қўйсанг, сени ёмон кўришади. Мен бўлса, кейинги йилларда дўстларимнинг ҳаммасини ташлаб кетдим. Сен билан ўтаётган вақтнинг бир лаҳзасини ҳам йўқотишни истамдим...

Менга барибир. Нима деса, деяверсинлар. Буни тўғри тушуниш керак. Адолат билан қараган маъқул. Бизнинг муносабатларимизни одамлар англамайди... бегона одамлар... Улар фақат муҳаббатни ёки нафратни биладилар. Қолгани уларга қоронғу. Улар юзаки қарашга ўрганган. Сен уларга ҳеч қачон тушунолмайсан... Баъзи нарсаларни улар англамайди, бунга мажбур ҳам қилолмайсан...

Яхшиси, менинг йўлимни тут. Тан олма. Чекинма. Худди шундай. (У нимадир санчилгандай, инграб юборади) О!..

Йўқ, мен шундай ўзим...

Сен билан худди одатдагидай суҳбатлашиб ўтирибман, гўё ҳеч нарса бўлмагандай... Бирдан яна эсимга тушди, ҳеч қачон кўришмаслигимиз эсимга тушиб кетди... (йўқлайди)... Нега ўз-ўзимни алдашим керак?.. Ҳа... Йўқ, илгари севишган одамлар ажралишгандан сўнг учрашиб қолса, яна ваъдан унутиб, бир-бирини қучоғига ташланардилар, ҳаммаси қайтадан бошланарди. Бир самимий нигоҳ ҳаммасини ўзгартириб юборарди. Лекин ҳозир бошқача. Бу давр телефонлар даври. Кетдимми, қайтариш қийин... Сен хавотирланма. Ҳеч ким икки марта ўз жонига қасд қилмайди... Эҳтимол, биттасини ичарман. Бир таблетка етади... Йўқ, мен тўппонча сотиб олишга қодир эмасман. Менинг тўппонча олаётганимни тасаввур қил...

Йўқ, йўқ. Алдаяпман. Алдашга куч керак. Менда куч йўқ,

жоним. Қаердан олай кучни... Мен чидашим керак эди. Баъзида ёлғон фойдали. Масалан, менинг аҳволимни энгиллаштириш учун сен ёлғон сўйласанг...

Йўқ, ёлғон гапирдинг демаяпман. Мен мисол учун айтдим. Масалан, сен ҳозир уйда бўлмасанг мен «уйдаман» десанг... Йўқ, азизим, йўқ, менга қулоқ сол!.. Мен сенга бутунлай ишонман... Нега жаҳлинг чиқади?.. Билиб турибман, жаҳлинг чиқди. Овозинг ўзгарди. Сен мени аяб, азобланмасин деб, ёлғон сўйласанг мен сенинг алдаётганимни билсам, сени янада кучлироқ севган бўлардим, холос. Шунга айтмоқчийдим. Алло! Алло!.. Алло!.. (у трубкини қўяди, кейин ниҳоятда оҳиста ва тез гапирга бошлади) Е, худо нажот бер, у кўнғироқ қилсин. Ердан бер, худойим, кўнғироқ қилсин. Ердан бер, худойим, кўнғироқ қилсин, ердан бер, ердан бер. Худойим, нажот бер, нажот... (Телефон жириглади. У трубкини олади) Бизни узиб қўйишди. Нима деяётган эдим... Ҳа, агар мени аяб ёлғон сўйласанг, сени янада кучлироқ севган бўлардим... Албатта... Сен жинни бўлибсан... Суюклим, жонгинам, меҳрибоним... (Бўйинига телефон симини ўраб олади) Нима қилиш кераклигини мен биламан. Аммо бу даҳшатли... Мен бунга журъат қилолмайман, йўқ... Ҳа, сени худди ёнимдагидай эшитаяпман. Агар бизни узиб қўйишса, шу заҳотиёқ ўртамизда улкан шаҳар пайдо бўлади. Бор фиксқа фасодлари билан, бор ертўллари билан, канализацияларию ахлатлари, одамлари билан...

Иванна эсингдами, у одам овозининг сим орқали ўтишига ҳайрон қоларди. Мен бўйинимга ўша симни ўраб олдим. Сенинг овозинг... бўйинимга ўралган...

Бизга билдирмай, станциянинг ўзи узиб қўйса яхши бўларди... Азизим, мен сени тушунаман, хаёлингга ҳар хил нарсалар келавармасин. Буни айтиш сенга қийинлигини биламан. Менга эшитиш оғир, лекин сенга айтиш ундан ҳам оғирроқ...

Йўқ... Йўқ, йўқ...

Марселга дейсанми?.. Жоним, сендан ўтиниби сўрайман, агар Марселга борадиган бўлсангизлар... илтимос қилардимки, ўша биз сен билан бирга тунайдиган меҳмонхонага борманглар.

Жаҳлинг чиқмасин, азизим... Чунки одам тасаввур қилолмайдиган нарса йўқ дунёда...

Мени тушундингми?.. Раҳмат...

Раҳмат... Сен яхши одамсан...

Мен сени севаман. (Урндан туради, телефонни олиб, ўриндик томон юради) Демак... Мана... Сал бўлмаса, «эртагача хайр», демокчийдим...

Ҳали билмайман... Ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч нарсени билмайди...

О!.. Ҳа!.. Ундай бўлса яхши. Анча яхши... (У тўшакка чўзилади, телефонни бағрига босади). Азизим... Суюклигим!.. Ҳуснда яғонам менинг... Севгилим... Мен буюғига мард бўлман. Тезроқ. Тезроқ... Трубкини қўй! Трубкини қўй деяпман! Тезроқ! Мен сени севаман, севаман... севаман...

Аёл судралганча, каравотга бориб юз тубан йиқилади. Унинг боши каравотдан пастга осилиб қолади. Телефон трубкиси қўлидан полга худди тош каби тушади.

Олим Отахонов

ОДАМЛАР ИЗЛАЁТГАН

МУСТАФО

Бадиа

1. Армон ва алам

Ер юзидаги болалар бамисли башарият ўзининг «болалик чоғида» парвозга талпинган каби учишни орзу қилади. Инсон умри давомида ҳам самовотга интилиб яшайди: у ҳақда ҳаёл суради, унинг табиати, сир-синоати ҳақида минг турли фаразлар тўқийди, унга бағишлаб шеърлар ўқийди, самовот тил-симларини очишдан умидвор бўлади — бу туйғу азалдан башариятга мерос.

Оппоқ из қолдириб учаётган самолёт ортидан болаларнинг ҳайрат ва ҳавас билан тикилиб қолиши афсонавий Икарнинг адоқсиз армонларини ёдга солмайдами?!

Болалигида ким тушларида учмаган?!

Мен ҳаёти ҳақида ҳикоя айтиб бермоқчи бўлаётган бола тушларида учиб юрган бўлса ҳам ҳеч қачон учишни орзу қилмаган — у жуда оддий нарсаларни, айтилик, қалин қор ёққан кечаларда иссиққина пўстинга ўраниб сайр қилишни ёки шаррос куйган ёмғир остида кўйлакчан юришни яхши кўрар, магнитофон ёки фотоаппарат сотиб олишни бир дунё бахт деб биларди.

— Катта бўлсам, албатта магнитофон сотиб оламан, — дерди у кўзлари чарақлаб. Унинг кўзи эсда қоларлик даражада маъноли эди. Тавба, булар ниҳоятда оддий, эришиш осон орзулар эканига қарамай, биронтасига эришолмаган. Эҳтимол қор ёққан кечалар кимсасиз кўчаларни бот-бот айлангандир, эҳтимол ёмғир остида жисму тани яйраб, кўйлакчан кезгандир, лекин бу ҳақда у оғиз очмасди, фалон куни паға-паға қор ёғаётган кечада роса айланиб юрдим, деб эсламас, ҳамиша аввал хўрсиниб кўяр, сўнг маъноли кўзлари чарақлаб:

— Қор ёғаётган пайтда ҳаво бирам ажойиб бўладик... — дер эди холос.

Айтмоқчи, унинг исми Мустафо эди. Мен етти-саккиз ёшимгача Мустафо билан бир ҳовлида — уларнинг оиласи этак қисмида, бизлар бу қисмида — яшагандик, кейинчалик улар гузарга яқин ердан бошқа ҳовли олиб, ўша ерга кўчиб ўтишган эди. У жуда шўх ва бир қадар ўйинқароқ, зеҳни ўткир, ҳозир эсласам тенгдошларимиз орасида ҳаммамиздан тийрақроқ бола эди. Онам унинг шўхлиги ва шаддодлиги учун у билан ўйнашимни кўпда хушламасдилар.

Орадан икки-уч йил ўтгач мана шу Мустафонинг отасини ўлдириб кетишди. Ким ўлдирди, нега — билмайман, кейинчалик ҳам билишга қизиқмадим; аммо отасининг маъракаларидан сўнг бир куни Мустафо кўчамиз болалари ҳар куни

йиғилиб, гурунглашадиган жойга келди. Ушанда ҳали ҳеч ким чиқмаган, бир ўзим ариқ бўйида дарахтга суюниб турардим. Мустафо мен билан кўришиб, сўник овозда ҳол-аҳвол сўраган бўлди-да, индамайгина ариқ бўйига чўнқайди. Мен унга разм солиб, ичига чироқ ёқса ёришмайдиган кайфиятда эканини фаҳмладим, чиндан ҳам юрак-бағри ўртанаётгани унинг қиёфаси, юз-кўзи тугул бир қўли билан иягини тутамлаб, иккинчи қўлини осилтириб ўтиришидан ҳам сезиларди. Ушанда уни юпатгим, серрайиб тураверишдан хижолат тортиб, жиллақуриса ўтган-кетган воқеалар, уришиб-таллашиб юрганларимиз ҳақида гап очиб чалғитгим келганди, аммо очиги ўша пайтда бунинг учун одамда қобилият бўлиши лозимлигини, бу ўнча-мунча кишининг қўлидан келавермаслигини мана энди-энди англаб турибман. Мустафо шу алфозда узоқ ўтирди, мен ҳам нима деяримни билмай туравердим, аксига олиб болалар ҳам тезроқ чиқа қолишмади. Мен бошига мусибат тушган ўзим тенги боланинг ғам-андўҳдан бу қадар эзилишини илк бор кўришим эди. Мабодо кўрган тақдиримда-чи — ўн-ўн бир яшар бола ғам-андўҳ-нималигини тушунадими?

Энди ўйлаб қоламан, ундай десам яхши бўларди, бундай дейишним керак эди, деб. Аммо одамнинг дардини олиш осон эмас экан. Хуллас, охири Мустафо ўрнидан турди-да, менга бошдан-оёқ тикилди ва ёшига ярашмаган жиддий оҳангда:

— Болаларга тайинлаб қўй, индинга отамнинг йигирмалари, эрталлаб, — деди, сўнг алоҳида тайинлади: — ўзинг бошлаб чиққин.

Шундан кейин оғир қадамлар ташлаб уйга жўнади. Мен кўчамиздаги чироқларнинг хира, сарғиш шуъласи остида кетиб бораётган Мустафонинг ортидан ачиниш тикилар эканман, ўша пайтда унинг кўрган-кечирганлари, демакки муштдек боши билан билган нарсалари ҳақида мутлақо тасаввурга эга эмаслигимни биринчи марта чуқур ҳис қилган эдим. Ҳолбуки, ўша пайтларда кўп китоб ўқирдим. Энди билдим, китобий билимлар ҳеч қачон, айниқса болаликда — одам дунёни энди-энди англаб, оқ-қорани энди-энди ажратаётган пайтда ҳаёт сабоқлари ўрнини босолмас экан. Акс ҳолда нафақат Мустафонинг оиласини ўртоқларимга нисбатан яхшироқ билганим, унинг аҳволини тушунганим, дардига малҳам бўлишим мумкинлиги, балки зарурлигини ҳис қилганим учун ушанда ортидан югурмасмидим?! Еки уйига йўқлаб бормасмидим? Ғарибона бош эгиб турганларини кўрганимда кўнглига далда бермасмидим?

Агар худо кўрсатмасин, менинг отам вафот этиб, онам, укаларим билан чирқираб қолганимизда, онам ишлашга мажбур бўлиб қолсаю мен Мустафо сингари қўшни новвойларнинг нонини бозорга ташиб беришга ўртоқларимдан, синфдош қизларнинг кўриб қолишидан уялиб унамаганимда аминманки,

Мустафо, биринчи бўлиб ёрдамга етиб келарди. У қандай йўл билан ёрдам берган бўларди, билмайман, бироқ шунга ишончим комилки, у мени ёлғизлатиб қўймасди.

Хуллас, ўша воқеадан сўнг Мустафо билан орамизда узилиб қолган яқинлик ришталари яна улангандек бўлди. Лекин Мустафонинг табииатида ҳаётдан бешиш, аламзадалик, одамларга ишонмаслик, ўзига тўқ яшаётган хонадон фарзандларига нисбатан ноҳақ адоват кучайган, бу унинг юриш-туришида яққол кўзга ташлана бошлаган эди. Отасининг фожиаги ўлими унинг хулқ-атворидаги бу қароҳатларни баттар кучайтириб юборган бўлса ажаб эмас. Бунинг сабабларини табиийки мен ҳам тушунолмасдим. Фақат энди-энди ҳис қиляпман ва бир ҳисоби Мустафони яқиндан билган одам сифатида унинг ўша ҳаракатларини оқлагим келяпти. Эҳтимол, баъзи қарашларим, фикрим ўзгарар, лекин адолатсизлик, меҳнат қилган сари турмуши ёмонлашиб бораверган оилаларнинг аҳволини ўйласам, Мустафони ёқлайман, ачинаман ва ёқлайман!

Уша-ўша Мустафо аллақандай турқи совуқ болаларга қўшилиб кетди. Гарчи кун ора кўришиб турсак ҳам у ўша болалар билан қаерга боргани, нималар қилгани ҳақида сира оғиз очмас, мен ҳам сўрашга истиҳола қилардим. Ҳозир ўйласам, уни бу йўлдан қайтаришга ўшанда барибир ожизлик қилар эканман.

Уларнинг қўшниси бор эди, молия бўлимида ишларди оила бошлиғи. Уша кишининг қарамоғида учта боласи бор эди. Мустафонинг онаси каллаи саҳарлаб хамир қорар, синглиси онасига кўмаклашар — Мустафо эса кун ёйилмасдан бошлаб кечгача ҳам ўзларининг, ҳам калонхоналик бир новвойнинг нонини бозорга ташир эди. Онаси тушдан сўнг ишга борарди. Шунча ғайрат, шунча меҳнатдан кейин ҳам рўзғорлари бут бўлмас, қора қозонлари қайнаганига шукр қилиб яшашарди. Молия бўлимида ишлаётган қўшнилари-нинг ҳовлисига кирган одамнинг оғзи очилиб қоларди.

— Улар қаллоб, еган-ичганлари ҳаром — дер эди Мустафо, — ўзинг ўйла, бизнинг уйда уч кишилашиб нон ёпамиз, мен яна бировнинг нонини бозорга таширман, кўнига беш-олти сўм беради. Бунинг устига онам фабрикада ҳам ишлайдилар. Лекин юришимизни кўр, укаларимга қара! Улар-чи? Мустафо «улар» ҳақида доим ижирганиб гапирарди.

Уларнинг уйда бир киши — отаси ишлайди. Хўп, отаси уч юз сўм олсин, дейлик. Лекин мен билан онамининг нон ёпиб топганларимизнинг ўзи уч юз сўмдан ошади. Онам яна фабрикадан ҳам маош оладилар. Бу одам қаердан олади шунча пулни? Отам, раҳматли, меҳнатсиз топилган пул ҳаром, дер эдилар...

Мен табиийки, ўша пайтда унинг бу гаплари моҳиятидан кўра улардаги аламзадалик, ғазабга кўпроқ аҳамият берардим. Ҳолбуки Мустафо мен бугун, ўн йилдан сўнг ақлим етаётган иллат — одамларнинг кадр-қимматини ерга урадиган, чуқурроқ илдиз отган сари инсоний рутбаси ва ҳуқуқларини бировлар тугул, ўзлари ҳам сариқ қақага олмайдиган даражага тушириб қўядиган ижтимоий адолатсизликни ўша пайтда ҳис қилган эди. Мана шу адолатсизлик ҳамма ерда — уйда, кўчада, газета-журналларда, эл-юрт ичида хаспўшланар, шуни кўзи билан кўриб юрган Мустафо юрагида аламзадалик чуқурроқ илдиз отарди. Айтиш мумкинки, қўшниларнинг фаровон турмуши Мустафони эзарди. Эзганда ҳам кўнглини вайрон қилиб юборарди. Ҳатто у баъзан «улар» ҳақида ғазаб билан гапириб бўлгач, маъноли кўзлари шундай қақнар эдики, азбаройи шу бугуноқ ўша ҳовлига ўт қўйиб юборарди, деган хаёлдан капалагим учиб кетарди. Қизиқ, унинг бундай мулоҳазаларига, бундай ғалати қарашларига онаси нима деркин? Нима ҳам дерди! Ахир у фақат менга ёки бошқа ўртоқларигагина гапирмас?

— Э-э, онам шўрлик тушунсалар ҳам мени койганлари койган, — дерди у қўлларини мушт қилиб. — Бировнинг олдига гапирма, сенга ёмонлиги тегаяптими? Ўзингни бил, ўзгани қўй!

Хўш, Мустафо нима сабабдан эзиларди? Менимча буни тушуниш, изоҳлаш, қийин эмас. Айтайлик, икки одам бир хил меҳнат қилса-ю, бирининг турмуши кун сайин яхшиланиб боргани ҳолда, иккинчисининг турмуши сира изига тушмаса, ёки аксинча, орқага кетса. Буни қандай изоҳлаш керак?! Баъзилар бу баракадан дейишади. Қанақасига баракадан бўлсин, бир хил маош олиб, бир хил шароитда шу пул сарфланса-ю, турмуш даражаси осмон билан ерча фарқ қилса.

Ундан ташқари кечани кеча демай, ҳалол меҳнат қилганларнинг топиш-тутишида барака бўлмайdimи? Йўқ, бу ерда чуқурроқ, атрофлича мулоҳаза қилиб кўриш зарур бўлган сир бор. Бу ерда кичкина, лекин порлоқ келажак сари одимлаётган ҳар қандай жамиятни ичидан чиригадиган яра бор. Бу яранинг нечоғлик хавфли экани, Мустафонинг нимадан эзиллиши, эзилганлигига жавоб топиш жараёнида маълум бўлади.

Еб-ичиш, орзу-ҳаваслар ўз йўлига, майли, одамзод буларга охир-оқибат қўниқиси мумкин. Аммо масаланинг бошқа бир жиҳати — маънавий жиҳати бор. Оила бошлиғи оқ-қорани таниган, ҳаётнинг пасту баландини биладиган, вазмин бўлсин — у ҳаммасини тушунади. Лекин мактабда, университетда, қўйинг-чи, дуч келган ерда совет кишининг аллақандай фаровон турмуши, совет кишиларининг меҳнатни шарафлаши ва ҳар ким меҳнатига, қобилиятига яраша ҳаёт кечириётган адолатли жамиятнинг тобора гуллаб-яшнаётгани ҳақидаги бемаъни ва бачкана шiorларнинг маъносизлигидан ташқари, ғирт ёлғон, пуч сафсатадан бошқа нарса эмаслигини фаҳмлаб қолган унинг болалари ёки умуман ўсмирлар, ўспиринлар қалбиде бу қандай из қолдиради? Меҳнаткаш ва заҳираткаш ота-оналарнинг фарзандлари ўйин-кулги, тўй-ҳашамдан ортмаётган кишиларнинг ҳаётига бошқача кўз билан қарашмайdimи? Тушунолмай гаранг бўлиши мумкин, Мустафолар, бироқ улар ич-ичидан эзилмайdimи? Муҳтожлик келтирадиган меҳнатни охир-оқибат ёмон кўриб қолмайdimи болалар? Меҳнат кишини улуглаши у ёқда турсин, аксинча, шахсга сифини давридан сўнг турғунлик ботқоғига ботган жамиятда меҳнат инсонни ночор, муҳтож қилиб қўяётганини чуқур англаёлмасе ҳам ҳис қилмайdimи, фаҳмламайdimи? Бизда-чи, бизда! Мустафо мана шу тафовутни — адолатсизликни нафақат сезар, фаҳмлар эди, балки бундан эзиларди, унга қарши қўлидан ҳеч нима келмаслигидан эзиларди. Ҳолбуки, у чиндан ҳам бунинг сабабини билмасди. Мана шунинг сабабини яхши билмаганлар, бадавлат хонадонлар шаънига ноҳўя гаплар айтаётган катта ёшдаги Мустафоларнинг хатти-ҳаракатларини кўролмаслик, ҳасад, деб билар ва шу тариқа шўролик Мустафолар иккинчи томондан, яъни ҳасадгўйлиги учун ҳам маҳалла-кўй ичида обрў-эътиборини йўқотарди.

Ҳар қандай ижтимоий адолатсизликни кўриб, унинг келиб чиқши сабабини билолмаганларнинг — мен оддий одамларни назарда тутаяпман — ё ноқонуний йўл билан пул тўплаш, ё ўғрилиқ қилишдан бошқа иложи қолмайди. Аммо бу ўғирликни оқлаш даркор, бундан кўз юмиш зарур, чунки минглаб кишилар муҳтожлик туфайли шу ишга қўл урадилар.

Баъзи муҳтож оилаларда азбаройи «одамларга ўхшаб яшаш», қўшнилари олдига изза бўлмаслик, тўй-ҳашамни киройи ўтказиш истагида пул тўплаш учун танкиш овқатлар пишириб, кунжут ҳолва тайёрлаб, қош қорая бошлаганда одам гавжум ерлар — бозорларда, метроларда милиция ходимларининг таъқиб ва таъзиқи остида сотиш кучайган эди. Шундай хонадон болалари мактабдан келасолиб хоним ёки хасип солинган тоғорани елкага қўйиб, онаси ёхуд онаси ва аммаси билан бозорга ёки ўша метро бекатларига йўл олишарди.

Эсимда, Мустафо қамалиб кетганда унинг синглисини метрога тушаверишда тез-тез учратардим. У бир куни хоним, бир куни хасип сотарди. Мустафонинг синглиси жуда чиroyли ва уятчан қиз эди; кўзлари акасининг кўзларига ўхшаган маъноли эди. Фақат унинг кўзлари маъносроқмиди, ҳасратлироқ боқарди. Маст-аластлар унга беҳаёларча тикилганда бояқиш уятдан бошини кўтаролмай қоларди. Бироқ мажбур эди у хоним сотишга. Уни ҳеч ким мажбур қилмас эди, жазирамада кун бўйи бозорда юриб келиб, офтобда куйган ва ловуллаб ачишаётган юзига бодринг арчиб суртадиган оёғ оғриқ онасини кўзи қиймагани, унга ачингани учун қоп-қора маъноли ва маънос кўзларини ердан узмай, оғзи шалоқ йигитларнинг мағзава гапларидан дув қизариб, ерга кириб кетгудек аҳволда хоним сотгани метрога жўнарди. Тўғри у бир ўзи бормасди, ёнида қорақош, кўзлари қақнаб турган тикроқ укаси бўларди доим. Аммо қиз шўрлик тоғорадаги сўнгги хонимни сотаётганда укаси ўша ерда кунжут ҳолва, писта, қурт сотишга чиққан бошқа хотин-халаж, қиз-жувонларнинг шумтака болаларига қўшилиб пана-панада сигарета чекаётганидан, танга тойдириш йўнаётганидан беҳабар қоларди.

Мустафо эса ҳар икки ойда менга мактуб ёзарди: «Агар чин дўст бўлсанг синглим билан укамга кўз-қулоқ бўлиб тур.

Акбар ўйинқароқ бола, лақма. Ҳар хил болаларга қўшилиб сигарет чекиб юрмасин. Йўлини топиб баъзан-баъзан кириб тур — онаминг кўнгли кўтарилади. Онам бечора... қийналиб кетган бўлсалар керак».

Мана шундай хатларни ўқиб кўнглим бузиларди. Аммо бу фақат Мустафолар оиласининг бошига тушган кўргилик эдимми?..

Менимча, Мустафони боши берк кўчага олиб кирган асосий сабаблардан бири етишмовчилик бўлса, иккинчиси мана шу эзлишдир; тўғри бошқа сабаблари ҳам бор. Аммо бу сабаблар уни яхши-ёмон одамлардан беравар бездирарди. Чунки одамлар мушдек боши билан қамалиб чиққан бу болага эҳтиётлик билан муомала қилишар, унга ортиқча ишонишмас, қисқаси, ота-оналар фарзандларига ундан нарироқ юришни буюрарди. Шунинг учунми унинг на дўсти, на сирдош улфати бор эди.

Кейинчалик, орадан йиллар ўтгач, у бундай болалардангина эмас, уларнинг ота-оналаридан хазар қиларди. Бироқ бу нафрат заққум дарахтининг илдизи каби унинг қалбидан чуқурроқ ўрин олар, шу сабабдан болалар колониясидаги бузуқ, разилона ҳаёт сабоқлари аламзадаликдан, хусуматдан сақлаш ўрнига, уни баттар тажанг, жиззакки қилиб кўйган эди.

Бир сафар Мустафонинг қамоқдан юборган мактубида шундай сатрлар бор эди:

«Кеча роса қор ёғди. Ярим кечаси дераза олдида ўтириб алламаҳалгача томоша қилдим. Биласанми, яна бир вақтлардагидек — иссиқ пўстинга ўраниб сайр қилгим келди. Қани эди, имкон топсаму қор бўрони остида маза қилиб юрсам...»

Е табва, ақлим бовар қилмайди! Бошига шунча мусибат тушиб, шунча фалокатларга йўлиққан бўлса ҳам болаликдаги орзу-армонларини унутолмасан!

Бир йилдан сўнг Мустафонинг онаси вафот этди... Уч бола етим қолди.

Бу машъум хабарни қамоқдаёқ эшитган Мустафо озодликка чиқди. У озиб-тўзиб кетган, ҳаётдан бутунлай умидини узганга ўхшарди. Мен кун ора ундан хабар олардим, аммо олдида узоқ ўтиролмасдим. Унинг юракни ўртаб юборувчи хўрсиниқлари, алам билан бош чайқашлари, афсус-надоматларига чидаш мумкин эди-ю, бироқ маъноли кўзларининг тубига чўкиб қолган қайғу ва изтиробнинг кучлилигига чидаб бўлмасди.

«Қандай бўлмасин, ойм рўшнолик кўриши керак — керак!» дея ёзганди у сўнгги мактубида. Онасининг рўшнолиги фақат ўзининг ғайратига боғлиқдек туюларди. Мен ҳам шундай деб ўйлардим. Минг лаънат, одам ҳам шунчалар калта ўйлайдими! Лекин, ўша пайтда биз ёш эдик, катталар-чи, катталар ҳам шундай ўйлашмасди, рўшнолик, барака, фаровон турмуш бизнинг ғайрат-шижоатимизга боғлиқ деб хаёл қилишмасмиди, шунга ишонмасдиларми? Бу фақат фуқаронинг хоҳиш-ихтиёрига боғлиқ эмаслигига ҳануз одатлана олмаяпмиз.

Рўшнолик!..

Дейлик Мустафо яхши ишга жойлашиб, дурустгина маош олиб, онасини боқса — авваламбор рўшнолик кўрармиди, онаси, қолаверса шўрлик Марзия хола рўшнолик кўрса олам гулистон бўлармиди? Бизда Мустафою Марзия хола деганлар битта ё иккитами? Жиллакурса, бошқа Мустафолар, Марзия холалар-чи, Тошкентнинг тўрт даҳасида яшовчи Мустафою Марзия холалар?! Улар емай-ичмай йиғилган, бола-чақанинг ризқидан юлиб тўпланган давлат ҳеч қачон фаровон ҳаётни вужудга келтирмаслигини билишармикин?! Жамиятда барча Мустафолар, ҳамма Марзия холалар бахтиёр яшагандагина фаровон ҳаёт юзага келмайдими? Бунга қандай эришилади?

Бундан ўн беш — йигирма йил аввал, одамларнинг фикри-зики пул топиш, бойиш, тўй-ҳашам қилиш, иморат қуриш эди. Энди-чи, энди аксар одамларнинг фикри-зики муҳитни тозалаш бўлиб қолди. Кеча ундай эди, бугун бундай бўлиб қолди... Қачон фаровон ҳаёт кемиради одам? Бу саволга Мустафо қандай жавоб берган бўларди? У ҳозир яна қамоқда. Хўп, мабодо қамалмаганда, эл қатори ашаётганда тўғри жавоб топа олармиди? Менимча, энди ундан қоникқарли жавоб кутиш мумкин эмас. Лекин шу билан бирга саволлар саволлигича қолиб кетмаслиги, кимдир уларга, жавоб излаши керак.

Биз, дея ўйлаб қоламан баъзан, битта Мустафони йўқотдик. Баайни ҳаётимизни яхшилашнинг битта имконини бой бердик. Энди Мустафо озод бўлганида жамиятимиз бу аҳволга тушмасди, деб ўйлашимиз ва бунга ишонишимиз керак. Зеро,

инсонни чинакамига қадрлаш, уни астойдил улуғлаш мана шу бўлади. Ана шундагина биз ён-веримизга қарашимиз мумкин, бошқа Мустафо йўқмикин, дея.

Ҳеч ким ердан суғуриб олинган дарахтдан мева кутмайди. Зотан, яхши боғбон соғлом ўсаётган ниҳолнинг илдизидан иллат йўқмикин, деган шубҳада уни суғуриб олиб кўздан кечиргач, яна қайта жойига экиб қўймайди.

... Қор ёққан кечада иссиққина пўстинга ўраниб, сайр қилиб юрган Мустафо, ўзингни эҳтиёт қил! Сен одамларга кераксан. Бир кун келиб шуни тушуниб етасан. Шунинг учун ҳозирдан бошлаб қалбингга жо қил: сен одамларга кераксан!

Унутма, бугун одамлар Мустафони излаб юришибди.

2. Шамшод дарахтлари

Табиатнинг саховати чексиз ва беминнат — оддийгина қушлар фаросати ҳақида мулоҳаза юритган одам бу беқиёс ҳимматнинг даражасию қийматини дарҳол фаҳмлайди ва бу қудратли сир у асронни таърифлаш, лоақал тасаввур қилиш осон бўлиши учун тушунтириб беришга ожиз эканини ҳис қилади.

Маълумки, қушлар табиатдаги ўзгаришларни, айтишлик, куз яқинлашаётганини инсондан илгарироқ сезади, одамзот олис куз дарагини қушларнинг бесаранжомлиги кучайиб, илкис тараддулдана бошлаганлигидан пайқайди. Орадан бир, икки ой ўтгач, чиндан ҳам, куз бошланади ва қушлар йўлга отланади. Мабодо, қушлар бу хусусиятдан маҳрум этилса, нобуд бўлади. Шу боис, учмоқ қушларнинг яшаши учун қанчалар муҳим бўлса, юсак даражада ривожланган сезиш қобилияти ҳам шунчалар муҳим.

Қушлар табиатини бежиз эслаётганим йўқ. Ундан ташқари ушбу бадиҳани ибратомуз қиёслаш билан безаш ниятидан ҳам йироқман. Мен қушларнинг мана шу сезгиси бола қалбининг таъсирчанлигига ўхшашлигини айтмоқчи эдим, холос. Қушлар куз фаслини, яъни ўзлари учун номатлуб, ноқулай, бир қадар хатарли кунлар келаётганлигини олдиндан сезадилар ва табиий равишда ундан сақланиш ҳаракатига тушадилар, худди шунга ўхшаб болалар ҳам фалокат келтириши мумкин бўлган ҳодисаларни олдиндан сезиб, ундан қутулмоқ пайига тушадилар. Зеро, уларнинг қалби ҳаётдаги ҳар турли ёлғон-яшиқ, риё, бераҳмлик нишонлари юз кўрсатаётган ерда безовта бўла бошлайди, қийналади, оқибат, ўша болалар ўзга давра, тинчлиги муқаррар, жилвагар ҳамда албатта қулай макон ахтаришга тушадилар. Фарқи шуки, безовта қушларнинг тараддуди уларнинг ташқи кўринишларидан, жонсарақлигидан аён бўлади — буни сезиш, балки кўриш ҳам мумкин; болаларнинг безовталанаётгани, уларнинг ўзга давра, ўзга ошиён ахтара бошлагани эса ботинда кечади, шунинг учун минбаъд пайқаш қийин; ҳолбуки, буларнинг интизорлиги, умидлари ботинда ҳам қаршиликка учрайди ва улар бу қаршиликни енгизи йўллари билан бесаранг излайдилар, ўртоқларидан, дўстларидан мадад кутадилар, ҳар хил китобларда улуғланган ярода кучига умид боғлайдилар, афсуски, ташқи муҳит ички қаршиликка уйғун равишда уларнинг йўлларига тўғаноқ бўлади, бундай чоқда ўсмир ўзига ҳамдард одамларнинг кўзига сездирмайгина тикилади, кўнглига яқин одамларнинг гап-сўзларида хуфиёна ўғит, ишора бор-йўқлигини билишга чоғланади; у кўпроқ кўзлари маънос, юзлари файзли, уятчан синфдошларининг ўзи учун қонун кучига эга дашном ва йўриқларини кутади.

Куз бошларида қанотлари лат еб, шериклари ортидан учиб кетолмаган қушнинг ноҷор ҳолатини эслатмайди, ўсмирнинг ўша дамдаги аҳволи?..

Қушлар шундай чоқда, иссиқ ўлкалардаги ошиёнларига учиб кетадилар, болаларнинг нажот ошиёнлари қаерда? Қаерда у юракларга малҳам бўлувчи шифобахш маскан? Қушларнинг борар ери — қўналғаси маълум. Бундай манзил вазифасини болалар учун уй, фақатгина ота-она бағри ўтайди. Данғилама ҳовли ёки оқ тунука ёпишган муҳташам кўшкни равон демоқчимасман — ошиён демоқчиман, қушлар учун ҳаёт, болалар учун умид, нажотбахш меҳр маскани.

Қушлар ҳам болалар каби ёки болалар ҳам қушларга ўхшаб ҳароратли ошиёнларни дунёдаги барча нарсалардан афзал кўришлари керак демоқчиман.

Мен, ошиён деганда бола бир кун кўрмас, вақтида боролмай қолса, хаёлини бир зумгина тарк этса юраги шишиб, ўша заҳоти қанот қоқиб учиб борадиган она бағрини, эътиқод, гўзаллик, эзгулик, ҳар бурчагидан, ҳар тоқчасидан зиё таралиб турган оилани назарда тутмоқчиман.

Мен покиза илгаларда табаррук жойнамозлар осиб қўйилган, муқаддас тоқчаларда муқаррам китоблар бўйланиб турган уйларни назарда тутмоқчиман.

Мен яна аҳиллик, соғлом қарашлар, шижоат, ғайрат ва одам-оҳунлик ҳар қадамда оила аъзоларининг ҳар табассуми, ҳар нигоҳида акс этиб турган, кўнглида — имон, садоқатга раҳна этмайдиган ўткинчи гина, аразлар ҳам ярашиб турган хонадонларни назарда тутаяпман — кексалар узоқ умр кўриш, фақат бою бадавлат бўлишинигина эмас, юртпарвар, гўзал хулқли комил инсон бўлиб етишишни дуо қиладиган хонадонларни айтмоқчиман.

Аёзларга қолиб кетган қушлар ҳақида бирон гап эшитсам, кўчаларда тентириб юрган болалар кўз олдимга келади. Тўғри, улар ғариблиқдан эзилиб, юпун, оч-наҳор юрган ҳолда эмас, балки ўз ошиёнига сиғмаган, ошиёнидан совуған, у ердан қалбига таскин, дилига сурур тополмай тасалли излаб кўчага чиқиб кетгандек кўринди.

Гира-шира дилгр қиш оқшомида қоп-қора булоқда дилдираб ўтирган ёлғиз қушни кўрганмисиз? Патлари хурпайган, қанотлари шалвираган қушни? Икки қўлини чўнтагига суққанча, йўлка бўйлаб, фаромуш кетаётган ўсмирин ҳам кўргансиз — боши қотган, сиқилган ўсмирин! Ушашлик борми бу беайб ва паршон мавжудотларнинг қисматида! Бўлмасам-чи! Қуш бирор раҳмдил кимсанинг қўлига тушмаса, қиш чилласида нобуд бўлади, ўсмир эса иссиқ уйдан она, ака ёки сингил тимсолида меҳр, шафқат, зиё, ҳарорат отилиб чиқиб ўша аламдийда, ўксиган, боши қотган ўсмир ортидан югурмаса, у гузарга, чойхона биқинидаги дўкон ёнида турган бир тўда болалар даврасига қўшилмасдан ёки бозор томон йўл олиб, бозорни тикка кесиб ўтиб, юқорига чиқиб, сўнг катта йўлдан ўтиб, Жангоҳдаги бекор санқувчилар, элни бозор қилганлар масканига айланган хушманзара боққа кириб, хилват билард-хонанинг ҳамиша қовоғи солиқ, муштлири гурзидек, ўта камгап, қатъиятли эгаси ёнига келиб, салом бермасдан олдин чақирса, яна чақирса, «тўхта, Мустафо, ойм чақиряптилар, сенга бир нима тайёрлаб қўйбдилар, тўхта, сенсиз уйда зерикиб ўтирмайлик, юр, уйга юра қол», демаса, у ҳам ўша бечора қуш каби жилақурса маънавий — руҳий жиҳатдан нобуд бўлади.

Аммо, ҳамдард, ҳамфикр тополмай қолган ўсмирнинг ҳоли ўша карахт, рамақижон қушдан оғирроқ эмасми? Ҳеч қурса у ҳам шундай мурувват, аяш, раҳм-шафқат ва эътиборга муҳтож эмасми? Одамлар буюмларини чангдан, кирланишдан, бузилишдан асрайдилар. Соатлари ноҳос тушиб кетса, синмадимикин, тўғри юряпими дея ташвишланадилар. Қимматбаҳо қандилларни эҳтиёт қиладилар, машиналарини азиз тутадилар, доим ундан кўз-қулоқ бўлиб турадилар. Агар кўнглиларидан ғашлик, хавотир аримаса дазмолни ўчирган-ўчирмаганликларини текшириш учун узоқ жойдан қайтиб келадилар. Уйга ўт кетиши мумкин, бундан қўрқадилар. Аммо, болалар дунёси ёнаверсин, унинг келажагида, шахсининг тарбиясида қарийб асосий ролни ижро этувчи хислатлари нест-нобуд бўлиб кетса-кетаверсин — машина, қимматбаҳо қандил азиз! Ҳолбуки, энг катта бойлигини нима деб сўрасангиз, ишончим комилки, 90 фоиз одам, фарзандим, деб жавоб берадилар.

Болани яхши боқиш, кийинтириш, ўйнатиш, айтганини олиб бериш — бу ҳали ота-онанинг зиммасида фарз эмас. Бу оддийгина бурч, холос. Қайси парранда ўз боласига тумшугида дон, сув ташимайди?! Қайси типратикон ўз боласини юмшоғим демайди?! Болаларни, одам бўлиши учун тарбия қилиш лозимлигини ҳамма тушунади. Бироқ бунинг учун, энг аввало, унинг айна одамлигини ҳурмат қилиш, уни аяш, унга ёмон сўз айтмаслик, унинг дилига нораво хаёлларни етказмаслик ҳақида ташвиш чекмайдилар.

Шундай яшамок керакки, турмушни шундай йўлга қўйиш лозимки, табиий равишда болаларга бўлган муносабатда бундай нарсалар одатга айланиб кетмоғи ва амалга ошмоғи лозим.

Аммо, атрофингизга қаранг, ким шундай қияпти?

Агар ёдингизда бўлса турғунлик йилларида ўсмирнинг қалби пайҳон қилингани, пайҳон бўлаётгани ҳақида ҳеч ким ортиқча

қайғурмасди. Ҳозир ҳам аҳвол шўйдай. Акс ҳолда бу хусусда китоблар, мақолалар ёзилмасми?

Ўсмирларнинг ёмон йўлга кириб кетаётгани, бунга катталар сабабчи экани, ҳозир унча-бунча айтилаётгани билан, азбаройи, масала барибир бошқача қўйилиши керак бўла туриб, ҳамон ўша эски нуқтаи назар, ўша тор қарашлардан қутулмаганлигимиз сабабли, ўсмирлар дунёсини қачон, қай вазиятларда сақлаб қолиш керак, деган масала юзасидан фикр юритмаяпмиз.

Мен ёшлигимда жуда кўп болаларни билардим. У болалар оқкўнгли, шижоатли ва соғлом, зеҳни баланд, фаҳми ўткир болалар эди. Аммо шу билан бирга, кўпчилигининг кўнгли ярим, кўнгли вайрон юрарди, нимага қўл урса удрасидан чиқадиган бу болалардан, ҳозир ўйласам, яхши тарбия эвазига улкан олимлар, жамият рўзгорини тебратадиган ҳалол ва фаол инсонлар, юраги бақувват, қатъиятли кишилар етишиб чиқиши мумкин экан. Бироқ афсуски, бунинг акси бўлди — уларнинг аксаридан ижтимоий фаолиятга яроқсиз, енгил-елпи ҳаётга кўнгли қўйган, тўғри ҳаёт кешириш нималигидан беҳабар одамлар чиқди. Бу оқкўнгли ўсмирлар жоҳил, нодон ва оми одамларга айланишди. Бунинг сабаби нимада? Ким айбдор бунга? Ахир бу ижтимоий бахтсизлик эмасми?

Уша вақтларни эсласам, улар кўпинча сиқилган, ўзларини кийнаётган мураккаб ва лаънати саволларга жавоб тополмай гарангсиган пайтларда ҳамфикр тополмай кўчаларда тенти-рларди. Улар уйлардан секин-аста безган болалар эди, баъзиларнинг оиласи ўзига тўқ яшарди, ташқаридан қараганда ўша уйга маърифат ва илм киргандек эди, аммо у ерда ўша дўстларимнинг қалбига юпанч, кўнглига малҳам қўядиган тарбиб йўқ эди. Қолган болалар эса том маънода уйдан қувиларди. Минг афсуски, улар ҳамма жойда худди шундай муносабатга дуч келишарди, фақат уйда эмас.

Айтинг-чи, жамият улкан оила эмасми?

Уйларига сиғмаган ўсмирлар дунёга сиғармиди? Уша пайтлар, мен 60-йилларнинг иккинчи ярмини назарда тутаяпман, одамлар онгидаги заҳарланиш ўзининг дастлабки самараларини бера бошлаган эди.

Энг аввал, мустафолар ҳаёти одамларни қизиқтирмай қўяди. «Қайта ишланишга муҳтож олтин рудасидай» ёш юракларнинг майл-рағбатлари тупроқ остида қолди ва оммавий тарзда лоқайдлик, бузғунчилик, ҳирс, ахлоқсизлик уруғлари мана шу ўсмирларнинг, гулдек нозик қалбига экила бошлади. Мана, орадан 20 йилга яқин вақт ўтди. Уша даврда 13—14 ёшли мустафолар бугун қирққа яқинлашиб қолди.

Қани у биргина маҳмаданалигининг ўзиёқ катта умидлар ўйготган мустафолар? Қани у йигирма йилдан кейин осмондаги оғни олиб туша олишга ваъда берган ўсмирлар?

Сотувчи, қурувчи, шофёр, новвой — касбларнинг яхши-ёмони йўқ. Аммо мен сотувчи Мустафо ундай, шофёр Мустафо бундай демоқчимасман. Мен нима учун 13—14 яшар, ниҳоятда тирак, сергайрат Мустафодан 20 йил ўтгач танбал, фикрлардан йироқ, ейиш-ичишдан ортмайдиган Мустафо пайдо бўлди, деб савол қўймоқчиман, холос. Вожаб, савол бераяпману ўзим ҳайратга тушаяпман.

Чумчуқ тухум қўйса-ю, бола очса-ю, вақт ўтиб боласидан бир ҳовуч хас-хашак ёки пайрача ҳосил бўлса, эсингиз оғиб қолмайди? Ахир, яна такрорлашга мажбурман, қани кечаги Мустафо? Ахир унинг кўзлари юлдуздек чақнарди, фикрлари ақлини шошириб, қарашлари кун сайин кенгайиб бораётганди-ку? Нега бирдан мўйлаб қўйворди, нега қорин солиб, кўзлари хиралашиб қолди, нега боласини бағрига босиб олганча гузарда бурқситиб сигарет чекапти. Ахир яқиндагина шу ердан ҳар кун китоб қўлтиқлаб ўтарди-ку, ҳали унинг орзуларини маҳалла-қўй унутмаган-ку!

Назаримда, одамларгина эмас, шу одамлар яшаган муҳит оғир дардга мубтало бўлган. Бу касалликнинг илдизларини тобора фазий кетаётган, нурлар камёб, гўзал урф-одатлар тарк этаётган хонадонлардан излаш лозимга ўхшайди.

Мустафолар шамшод дарахти бўлганда ҳам буй чўзмай, қуриб қоларди бундай ҳовилларда?

Шамшод дарахтлари гуркираб ўсиши ва фазил қушлар сайраши учун нималар қилмоқ керак, донишманд Бедил?

Наҳотки, қуёш соҳили бўлган юртда шохларида қушлар сайрайдиган шамшод дарахтлари етиштириш шунчалар қийин!?

Давоми келгуси сонда

Собир Унар

СПОРТ ИРОДА ДЕМАКДИР

Спорт ҳалол галаба қилишни, шунингдек, муносиб ютқазишни ҳам ўргатади? Қисқаси спорт ҳаётни, ҳамма нарсани ўргатади.

Э. Хемингуэй

Ҳамқишлоқлари уни калтабақайлиги учун орқасига шапатлаб: «Оббо, Сайпича, сенам курашмоқчимисан?» дея эркалатадиган кезлари у самбо бўйича Ўзбекистондан биринчи жаҳон чемпиони бўлишни орзу қилиш даражасида эмасди. Кўча-кўйдаги ҳамма тенгқурлари сингари чанг-тупроққа беланиб, кийимининг харобини чиқариб, баъзан бурни қонаб, баъзан бели қайрилиб уйига қайтарди, лекин аввалдан феълда баддодлик бор: ҳеч кўзёши қилмас, ўзидан пеш келганга ялинмас эди.

Аслида ҳам у эркатой эмасди. Майдонда ҳатто катта-катта курашгир полвонлар битта бутун нон учун, бир думалоқ чой учун жонини жабборга бериб олишганини у кўрган, ўзи ҳам дастлаб уйига бир қороз чой кўтариб келганида қувонганидан кўзида ёш қалқанди.

«Бошида оддий одамдай кун кечиришни орзу қилганман, бошқа ҳеч нарсани ўйламаганман».

Ҳа, олис-олис қишлоқларда 60-йилларнинг бошигача кишиларнинг қорни нонга тўймай келганини эсласак, курашчининг сўзини ҳис қилиш қийин эмас. Қашқадарё, ушбу вилоятнинг, айниқса, Китоб райони курашчилар юрти ҳисобланади. «Китоблик ўғил юришдан аввал курашишни ўрганади» дейди шу ерлик сўзамол оқсоқол. Шу ўринда қанчадан-қанча маҳаллий полвонлардан ташқари ўзбеклардан самбо бўйича биринчи СССР чемпиони, биринчи халқаро класдаги спорт мастери (устаси) Хушвақт Рўзиқулов ва жаҳон чемпиони Эркин Халиқовнинг номларини эслаб ўтиш kifой. Уша вақтда Х. Рўзиқуловнинг шуҳрати ҳамма қишлоқ ёшларига катта таъсир ўтказганди. Балки ёш Сайфуддин ҳам дастлаб унинг орқасидан эргашиб унвонлар олишни орзу қилгандир-у, бари бир оддий қишлоқ курашчиси, «жайдари полвонча» эди. Шу оддий, ҳеч ким менсимайдиган бола бора-бора биринчи товоққа талашадиган бўлди.

Маълумки, миллий кураш вази чегарасини билмайди — тоифаларга бўлинмаган. Бу — 60-70 килограммлик полвон юз килолик полвонга рақиб бўлаверади, деганидир. Ёш Сайфуддиннинг вази ниҳоятда енгил — 46 кг. дан ошмасди. У мағлубиятни тан олмас, нима бўлсаям, йиқитаман шунини, деб олишарди. Юз килолик оғир вазли полвон, агар юз эллик килолигинг бўлсаям чашпа қиламан, деб мушагини кўз-кўз қилиб тура, 46 килолик пақирга нон тегармиди? Энди ўзидан икки барабар оғир полвонга товоқ талашаётган йигитчани кўз олдингизга келтириб кўринг.

Вояга етавергач эса оқсоқоллардан танбех эшитарди: — Бу соврин сенга эмас Сайфуддин, бир қути конфет ҳазил гапмас-да. Балки ёшинг ҳам кичкиналик қилар... Утир, қара, бошқалар қандай курашяпти...

Шунда Сайфуддин аламдан дов-лов ёниб кетарди: «Нахотки мен бир умр биринчи товоқни ололмай ўтсам?!» Ҳа, бу сўзларни эшитиш Қашқадарёнинг машҳур полвонларидан бўлган Ҳоди бобо Исо ўғлига ҳам енгил эмасди. Бобонинг обрўйига яраша олишиш керак неварга ҳам.

Алам, агар у ҳаққоний бўлса ва у иродали қалба ниш урса қудратли ҳаракатлантирувчи кучга айланади. Сайфуддин иродали эди ва кўпинча ўз сўзини такрорларди: «Гапиришса гапиришар, менга нима... Кўрамиз ҳали!..» У ўжар эди, то ўн етти ёшга етгунча ўзидаги катта истеъдодни сезмади. Собик командадоши, сўнгра эса самбо бўйича Ўзбекистон терма командаси тренери Мэлс Ан кишидаги энг зарур фазилатларни тез илғай оладиган ақлли одам.

— Ҳодиев ўн етти ёшида Тошкент Давлат Жисмоний тарбия институтининг студенти бўлди ҳамда Ўзбекистонда хизмат кўратган тренер Ефим Борисович Колтунов раҳбарлигида эркин кураш билан шугуллана бошлади. Миллий кураш унга кўп фойда берган: унда курашни ва рақибини ҳис қилиш туйғуси балад, лекин мени хайратга солгани бу эмас, — М. Ан бир оз сукут қилиб жилмаяркан, қўшиб қўйди: — У ўта шафқатсиз эди! Ҳамма нарсага! Бизга — ўз дўстларига, тренерларига...

Биз, тенгқурлари у кўп уқтирадиган машаққатли меҳнат ва масъулиятга кўника олмас, шу туйғули чиқишолмасдик, тренерларимиз ҳам бунчалик катта масъулиятни раво кўришмасдик. Худо кўрсатмасин, у бўлса сира мурося қилмасди, тортишиб туриб олар, оғир машқни бажаришга, ўз-ўзи билан олишишга доим тайёр турарди!

У жуда қисқа муддатда барчамизни қувиб етди, ўтиб ҳам кетди. Вир ярим йилдан сўнг (вазни 47 кг. эди, ўта енгил вази эса ўшанда 52 кг. ҳисобланарди) у спорт устаси топшириқларини бажарди. Яна шунини ҳам қўшимча қилишим мумкин: жуда мағрур у, мустаҳкам хотираси бор. Юртдошларига ўзининг курашчи эканлигини кўрсатиб қўймоқчи эди — кўрсатди!

Сайфуддинга спорт устаси бўлиш жуда керак эди, бундан ҳам заруруроғи — кадрдон Китобида одамлар эшитиб хабар тарқалиши эди. Токи кўришганлар ҳурмат билан олқишласин, ҳатто оғзи очилиб унинг кумуш значогига тикилишсин. Токи уни ҳам келгуси тўйда кураш тушишга лутфан таклиф этсинлар ва у шунда виқор билан жавоб қайтарсин:

— Имкониятим йўқ-да. Ҳозир Ўзбекистон чемпионатига тайёрланаёпман...

Аламли туйғу ва катта ният қасоскор-ғолибни ҳаддидан ошириб юбормади. У Китобни, китобликларни севарди ва шунинг учун ҳам юртдошларини авф этарди.

Кейин у армияга кетди.

Шу ўринда, ҳурматли ўқувчи, Сизнинг дашномли саволингизни эшитгандай бўлдим: «Хўш, Ҳодиев ўн беш йил аввал чемпион бўлган экан, нега ўша пайтда ёзилиши керак бўлган гапларни бугун бизга қайта сўзлаётибсиз?» Мен бу саволини мақола ёзишга киришган пайтдаёқ кутган эдим ва жавоб беришгаям тайёр эдим: ўша кезлари (70-йилларнинг ўрталарида) юртимиздан кўплаб ўзбек жаҳон чемпионлари бодраб чиққан эдилар. Руфат Рискиев дейсизми, Собир Рўзиқуловми, Собир Қурбоновми ё Сайфуддин... Бу шунчаки гап эмасди. Яна шунини ҳам айтайки, Ўзбекистон газети ва журналлари ўша чоғлари чемпионлар ҳақида аналитик хабарлар беришдан нарига ўтмаган. Мақолалар эса деярли ҳаммаси марказий матбуотга эргашиб, худди таржима қилингандай ёзилган. Фақат Сафар Остоновнинг спортчилар ҳақидаги бир неча очеркни бундан истисно қилиш мумкин.

С. Ҳодиев ўгли Санжар билан

Спорт ҳам маданият. Юрт шаънини жаҳонга таратишга жон дилдан тиришган кишилар бир кун мақсадларига эришибдиларми, уларни биз қачон бўлса-да, эъзозлашни, керак бўлса мадҳ қилишни бўйнимизга олишимиз керак.

Ян Димов дунёнинг энг мушқур курашчилари ҳақида «Пахлавонлар дўстлик туфайли ҳам кучлидирлар» («И дружбой сильный богатыри») номли китоб ёзган. У мамлакатимизда қайта-қайта нашр этилган. Ҳатто ўзимизнинг «Медицина» нашриёти ҳам китобни тўрт йилча бурун 150 000 нусхада чоп этди. Ёзувчининг узундан-узоқ мадҳу таърифига сазовор бўлган, ер юзининг кураш юлдузлари сафида Сайфуддин Ҳодиев ва Собир Қурбоновлар ҳам кўкрак кериб туришибди.

Олднгдан оққан сувнинг қадри йўқ, деганлари ростмикин? Адилларимизда зийракликдан ташқари жонкуярлик ҳам етишмайди, деб ўйлайман кўпинча. Агар биз курашчиликни мақтасак, оддий ва қулоққа кунига ўн бора чалиниб зериктирадиган сўзлар билан таҳсинга кўмиб ташлар эдик. Қаранг, Осиёми, Европам, Фарбми-Шарқнинг қайси бурчаги демай, эринмай бориб, энг кўзга кўринган ўнлаб полвонлар орқасидан юриб, кузатиб, қалам тебратаётган ёзувчи минглаб километр масофадан — нақ Украинадайд жойдан келиб, Қашқадарёнинг жазирама чўлидан кезиб ўтиб Сайфуддин Ҳодиевни қидириб топади, танишиб, дўст киришади. Худди шу ерликдай тўю маъракада қатнашиб юради. Сўнгра ўз ватанига боради, ёзув столига ўтиради-да, куйидагиларни ёза бошлайди:

«Спортда кимга қийин, вазн билан тушувчиларга! Ва айниқса, вазн ташловчиларга! Вазн — энг ашаддий рақиб. Баъзан бунақаси ҳам бўлади: кунига кам деганда бир соат ҳаммом буғхонасида ўтириб, тагин кундуз кунлари бир стакандан зиёд сув ичмасликка аҳд қилган вазн ташловчи спортчи кечаси уйқусидан туриб сув жўмраги ёнига келади ва ичади. Эрталаб тарозига оёғини босади-да, оҳ уриб юборади — қаердан пайдо бўлди бунча оғирлик?! У дабдурустдан қачон сув ичганини эслаёлмайди. Билмайдикки, туши аралаш ичиб қўйганди суви.

Шундай ҳодиса рўй бермаслиги учун Мэлс Ан дўсти Сайфуддин Ҳодиев билан кечкурун келиб меҳмонхона номеридаги кран жўмрагини қаттиқ беркигиб қўйди. Эрталаб улар икковлашиб ҳам кранини оча олишмади. Командадаги энг кучли ва оғир вазнли Виталий Кузнецовни чақиринди. У ҳам уддалай олмади. Охири слесарни чақириб, махсус очқичда бўшатишга тўғри келди, у ҳам таажжубда эди: «Қандай қилиб бунақа муҳкамланиб қолибди-я? Яп-янги эди, ҳафта бурун ўзим қўйган эдим!» Бу икки марта жаҳон чемпиони Сайфуддин Ҳодиев ҳаётдан оддий бир лаҳза, холос. Бунақаси жуда кўп бўларди. Ҳаммаси аламдан, аччиқ аламдан бошланганди...»

Ёзувчининг нигоҳи ўткирлиги ҳақида бошқа тўхталмайми. Ҳадеб ўзимизни айбласак, ношукрлик бўлади... Ким билсин, унинг ўзи ҳам бир пайтлар катта спортчи бўлгандир.

Дарвоқе, Сайфуддин армияга кетган эди. Қайтиб келиб Қашқадарёда область кураш секциясида тренерлик қила бошлайди. Я. Димовнинг ёзишчи, шу вақтда самбо бўйича Ўзбекистон терма командасининг катта тренери Г. Калеткин ёш талантларни ахтарарди. Эркин курашчилар мусобақасида у Ҳодиевнинг миллий курашдаги каби оёқлари орасида қандай буровга олишини кўрди. «Абжирлик билан, рақибнинг ушлашига йўл қўймасдан ташланади, — ўйлади Калеткин. — Халатидан тутолмайсан, эркин курашда халат бўлмаса... Шошма-чи, агар Ҳодиевнинг рақибда куртка бўлганида-чи?.. Синаб кўриш керак...» Бир ойдан сўнг Калеткин иқрор бўлдики, Ҳодиев самбо билан кўпдан шугулланади. «Самбо гиламига у ўзининг бутун миллий курашини олиб чиқди. Бошқа бир шогирди Мэлс Ан тажрибали ва истеъдодли самбочи эди, бироқ у кўтариб ташлаш усулларини Ҳодиевдай ҳис этолмайди. Сайфуддин Мэлсга кўтариб ташлашни, у эса ётиб олишиш ва оғиртвчи усулларни ўргатди».

— Аслида Калеткин мени қидириб топмаган, — деб изоҳ берди менга Сайфуддин ака. — Биз илгари Геннадий Иванович билан яккама-якка гиламга ҳам чиққанмиз, яъни биз эски рақиблар эдик.

— Димов хато ёзибди-да? — дедим ажабланиб.

— Ҳа, энди ёзувчилик иши шунақа бўлади шекилли-да, ҳамма журналист, мухбирларнинг мен ҳақида ёзганларида ҳам ё ундай, ё бундай даражада тўқилган жойи бўлади. Тўқий уларнинг одатий иши деб ўйлаганим учун ҳеч вақтда норози бўлмаганман.

Классик, эркин кураш ҳамда самбога янги вазн чегараси берилди — ўта енгил вазн 48 кг. га келтирилди. Ҳодиевга шу вазнда чиқишни таклиф этишди. Ўша биринчи уринишни у умрбод эслайди.

Бу ҳақда марказий матбуотнинг деярли ҳаммасида ёзилган. Г. Калеткин шундай ҳикоя қилади: «Жаҳон чемпионатида биз Цахкадзорда тайёрландик. Ҳодиевнинг вазини жойига келтириш керак эди. У 58 кг. чиқди, мақсад эса — 48. Кам сув ичди, икки камзулда югурди ва охири 52 кг. гача тушди. Ундан пастга тушириб бўлмади. Буғхонада соатлаб ўтиришга тўғри келди, бари бир фойдаси бўлмади. Тренерларнинг ҳам боши қотиб қолди. Ҳодиевдан умид узиш даражасига етдилар. Кўрдимки, мен у билан бир тўсиқ олдидан турибман...»

Ҳодиев камгап, маъюс бўлиб қолди. Сездим: йигитнинг ўзига ишончи сусаяпти, ишонч бўлмаса вазн тушириш мумкин эмас. Кучим етганча унга «газ бериб» турдим. Баскетбол ўйини пайтида болалардан илтимос қилдим, хужум чоғида ҳар доим унга тўп узатинглар, дедим... Бари бир бўлмади. Гиламда ҳар хил машқлар бажардик. Яна фойда йўқ. Қандай ёрдам бериш кераклигини билмай бошим қотди.

Аммо бир нарсага фаросатим етарди, уни руҳлантириб, маҳкам бўлишга чоғлаб турдим. Уша лаънати вазн ҳақида ўйламасликка даъват этдим. Иссиқроқ кийинишга ва тоққа чиқишга мажбур қилдим. Тоғ бикинига етганимизда у деди: «Бу ёрига юролмайман, чарчадим... Бекорга овора бўламиз, Геннадий Иванович, ўзингизниям, мениям қийнаманг...» Донг қотиб қолдим: у жуда матонатли эди, бояги гапи эса...

Қўлига самбо белбоғини бериб шатакка олиб тоққа судрадим. Пишиллаб чарчаб қолдим-у, ўзим қўшиқ айтаман. У эса зийрак йигит, ниятимни пайқади, мени хафа қилишни истамади. Тепаликка чиқа бошладик. Кел, дейман унга, ошпаз қизимизга гул терамиз. Ахир, биз ўйинқароқлик қилиб юрибмиз, бечора қиз бола бўлса, биз учун иссиқ печка ёнидан кетмайди. У менга қараб кулди: «Сиз мендан кўпроқ ейсиз, ўзингиз тераверинг». Ҳазиллашади...

Гулдаста тердик-да, пастга туша бошладик, тушаётиб мен оёғимни тойдириб юбордим — гўё «жароҳатладим». Ҳодиев ишонувчан одам, мен аксинча — қувлигим бор, тренерининг айёрлиги унинг хаёлига ҳам келмасди. Сайфуддин мени пастга кўтариб тушди. Ох, ишонасизми, шунда мен иложи

нинг борича ўзимнинг оғирлигимни унга ташлаб, зил-замбил бўлиб олдим. Албатта, ўшанда айёрлик қилганим учун ҳам у ўзи ва ўзининг вазни тўғрисида ўйламади — тренерни «кутқарди», холос.

Мени кўтариб борапти, усти жиққа тер, ахир у икки камзул ва унинг устидан куртка кийиб олганди-да. Курткасини ечмоқчи эди, мен қўймадим. «Нима қилмоқчисан, — дедим, — касал ортгирмоқчимисан, шамолдайсан-ку?!» Қанақасига шамолласин, кун ниҳоятда иссиқ, нақ ўттиз даража, ундан кам эмас. У мени дўхтирини кабинетигача кўтариб келди. Врач почамни сириб уёк-буёғимни кўраётганида шогирдимни чалғитиш учун бирданига бақирдим: «Тур, Сайфуддин, шалпайма». У хоқламайгина ечина бошлайди, тарозига чиқади ва... беихтиёр кичқириб юборди: «Кетди, Геннадий Иванович, кетди, энди енгамиз!»

Менинг саксон килолик «тошим» унинг оғирлигини 50 килограммгача «ҳайдаб туширганди». Ҳодиев менга, менинг оёқларимга қараб хаҳолаб кула бошлади.

Балки тренернинг ишбилармонлигига қойил қолар, балки устозсиз ҳақиқатан ҳам катта натижага эришиб бўлмас, ҳар нечук Сайфуддин ақанинг ўзи: «Спортчи тийиксиз кучни ўзи тўплайди, лекин чемпион бўлиш учун албатта зўр тренер керак», дейди қатъий.

Бизда илгаригидай донгдор спортчилар йўқ ҳозир. Нега? Буни Сайфуддин ақанинг ўзи ҳам бир сўз билан шарҳлаб беролмасди. «Бизда спортчининг ҳам, тренернинг ҳам маоши кам, манаман дегани 180 сўм ойлик олади, шу оила бокишга етадими ҳозирги шароитда? Шунинг учун кўп тренерларнинг ўзлари савдо кооперативларига ишга ўтиб кетди. Пулнинг қадрсизланиши ҳамма нарсанинг қадрсизланишига олиб келди. Спортнинг ҳам обрўйи илгаригидай эмас. Илгари иштиёқ баланд эди одамларда, ҳозир бекфарқ бўлиб қолишди. Миллий спортимизга ҳакамлик қилаётганларга эътибор бериб кўринг, бунинг сабабини яхшироқ тушуниб оласиз. Ўзбек спортининг равнақи учун ўзбек тренерлар жон койитмайди деб ўйлайсизми? Койитади албатта. Вундан уч йил муқаддам, хабарингиз бор, жумҳурият спортқўмитасида самбо бўйича СССР терма командасининг Ўзбекистон бўйича Давлат тренери эдим. (Сайфуддин ака айни пайтда жумҳурият аҳамиятига молик шахсий пенсиянер). Туз еган тузликка тупуриш деб ўйламанг-у, дангалини айтиш керак: у ерда асосий қисм кишилар миллий спортнинг ривожланишига қаттиқ тўққинлик қилади. Дунёни сув босса тўпигага чиқмайди, гирромлик қилишади, буни юзига айтсанг, «уруғингни қуритади». Уларни масъулиятсиз бўлса керак, деб ҳам ўйларсиз, масъулиятсизлик оддий гап-ку, эҳ-хе... Биз ўша идорада бор-йўғи 12 фоиз миллий кадрлар ишлардик, холос...»

Бир қашқадарёлик ўртоғим, эркин кураш бўйича мастерликка номзод, ўзи жуда дилкаш, содда йигит эди. У билан гаштақда ўтиргандик бир куни, қўлида пичоқ, балиқ консерваларни очмоқчи бўлиб турганди, тўсатдан чироқ ўчиб қолди. Беш-ўн минут ўтмай чироқ яна ёнди, ўртоғим бўлса қоронғида тўртта консервани очиб қўйибди... Биз унга чироқсиз ҳам бунчалик «унумли» ишлагани учун таҳсин айтиб турсак, у қўлидаги пичоққа қараб, ҳайрон бўляпти: «Ие, айтдим-ов, нега бунча болтадан баттар деб». Билсак, ўртоғимиз тўртта консервани пичоқнинг тескари — дамсиз томони билан очиб қўйибди... Кулишдик роса.

Мен уни яқинда, роппа-роса тўрт йилдан кейин Тошкентда кўрдим. Аниқроғи уни бу ерга олиб келдилар. Уч ойча бурун сариқ бўлган экан, касали қайталабди. Ўзининг айтишича, ҳозир нақ ҳовлисиغاча пахтазор эмиш, пахтага ташланган захриқотил туфайли кишлоқдошлари деярли ёпшасига сарғаймага чалинибди, улар қаторида бу ҳам...

Уни, ўша вақтлари девкелбат, савлати чемпионниқидан зиёд, қоронғуда билмай пичоқнинг орқаси билан консерваларни қаторлаштириб очиб ташлаган дўстимга ҳозиргиси — баданидан тортиб кўзигача сарғайиб, қомати букчайиб қолган йигитни солиштирдиму хўрлигим келди. Ахир, унинг гуноҳи йўқ эди-ку. Тагин аламли хаёл оқимиға гарк бўламан: худо билса, олис украин ўлкаси ёки пойтахт Москва теграсида одамлар ўзлари қўлдан ясаган захриқотиллар билан зинҳор яна ўзларига ўлат уруғини сочмасалар кераг-ов. У ерда деҳқоннинг ҳам спорт билан шуғулланишга, китоб ўқишга, миллий маданиятни бойитишга хизмат қилишга вақти бор. Онги ҳам етарли. Рухияти

бошқа. У ердаги биродарларимиз биздагига ўхшаб гарчанд пахтада ишлаш тугул пахса деворли уйда тек ўтирса ҳам мудом заҳар ютиб ётмаса керак. Акс ҳолда, украин ва рус йигитлари нимжон бўлганларида Украинанинг бешта, Москванинг тўртта футбол командаси мамлакат чемпионатининг олий лигасида фаол тўп суриб юрмаган бўларди. Мамлакат довругини кўтараётган кўплаб чемпионлар етишиб чиқмаган бўларди.

— Ўзбекистонлик спортчиға нақадар қийин бўлишини айтибсиз. Биз — спортчи ва тренерлар кўпинча бу томонига эътибор бермас эканмиз. «Ешлик»да ва «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталарида жумҳуриятимиздаги кимёвий заводлар кўпайиб бораётгани, айниқса, Навоийга ўхшаш санавтот шаҳарларида одамларнинг эртанги истиқболи йўқлаётгани, келажаги майиб қилинаётгани ҳақидаги мақоаларни ўқиб, очиги, юрагим увишиб кетди. Бу фожеий вазиятни кўриб, Оролбўйиго Навоий, Олмалик, Чирчиқ каби шаҳарларда спортнинг равнақидан кўра яна ўн йилдан сўнг, яъни биз «коммунизм» каби тасаввур қиладиган 2000 йилда мўътадил ҳаётнинг ўзи сақланиб қоладими, деган хавотир кўпроқ қийнайди. Бизнинг онгимиз бугун ҳар хил фоживий муаммолар билан чалғимоқда. Маданият, шу қатори спортнинг ривожланишига ҳам озроқ бўлса-да, руҳий хотиржам вазият керак. Келажакка ишонч бўлиши лозим. Спорт ривожланиши учун халқнинг, деҳқоннинг бўш вақти бўлиши керак, халқнинг ҳеч бўлмаганда бир қисми спорт билан шуғуллана олиши керак. Шундагина у спортнинг қадрини билади, айниқса, кишлоқда спортни баданни чинқитиришдан бўлак нарсасиз деб тушунишади, тош (гира) кўтармоқчи бўлган бола сотиб олиш учун отасидан пул сўраса у: «Ундан кўра даладан бир кучоқ ўт юлиб кел, шуям физкультура», дейди. Оилавий муҳит билан кўпинча чегараланиб қоламиз. Мисоли билан айтмай: Хушвақт Рўзикулов самбо бўйича Ўзбекистондан биринчи СССР чемпиони, биринчи Халқаро классли спорт устаси. Бироқ, у туғилиб ўсган Китоб районининг ўзида ҳанузгача унинг номи билан боғлаб бирон марта спорт учрашувлари ўтказилмаган. Районимизда саккизта ресторан бор, саккизта! Лекин ақалли саккизта одамни сифдирадиган битта спорт зали йўқ. Шуми энди бизда спорт маданияти?! Китобда жаҳонга танилган спортчилар кўп, аммо улар районнинг ўзида тан олинмайди. Буни нима деб аташ керак энди?

Халқаро учрашувларда, олимпик ўйинларида ўзимиздан ҳам чемпионлар чиқишини халқимиз истамайди дейсизми? Истайди! Ешларнинг улуг идеалларга садоқат билан камол топишига эришишимиз керак, бунда спортнинг аҳамияти жуда катта, у ирода демакдир, энг қийин шароитларда йўл тола олишга, интилиб, умид билан яшашга ўргатади. Ҳа, шундай, буни мен тўқиб чиқараётганим йўқ. Кўп нарсаси одамнинг ўзига ҳам боғлиқ. Агар тарбиялайман десангиз ўғлингизни бемалол чемпион қилиб етиштира оласиз. Ўғилларим Ҳусниддин ва Санжарни курашчи қилиб тарбиялаяпман, яхши ният ярим мол, Санжар, худо хоҳласа бир марта жаҳон чемпиони бўлиши бор!

— Ҳали кичкина-ку у, нимасига қараб башорат қиляпсиз?

— Спорт талантни ёқтиради. Отам, бобом полвон бўлган, уларнинг қони, феъли менга ўтган, ўғилларимда ҳам мардона характер кўраман, икковини олиштирсам кўзим яшаб кетади, бўрибаччалардай мағрур ташланади бир-бирига...

— Икки йил аввал Испанияда ТошДУ студенти Эркин Холиқов жаҳон чемпионлигини қўлга киритди. У сизнинг...

— Ҳа, у менинг шогирдим, жуда чайир бола, сал ўжарлиги бор. Биласизми, мен уни қанча вақт тайёрладим? Бир ярим йилда! Шунча вақт ичиде у оддий курашдан бошлаб жаҳон чемпионлигигача кўтарилди. Қалеткидан анчамунча тажриба ўрганганман. Бироқ менинг шафқатсизлигим Эркинға ёқинқирамайди. Ҳозир ҳам шуғулланипти. Энди бу ёғи ўзига боғлиқ. СССР чемпиони бўлиш учун, ҳозирги шароитда ҳар куни уч марта 2 соатдан машқ қилиш керак, жаҳон чемпиони бўлиш учун эса... у ёғини ўзингиз тасаввур қилаверинг. Жумҳуриятимиз сардори бўлаётган самбочиларнинг кўпчилиги ҳар куни икки соатдан кўп тренировка қилмайди. Ҳалиям ўзбеклар жуда чайир бўлишади, бундай олганда ҳаммаси машқ қилмасам ярим спортчи бўлишади. Мен ўйлайманки, йигитларимизнинг, айниқса, кишлоқ ёшларининг самбога жуда уқви зўр, сал вақтда

эплаб кетишади. Фақат мустаҳкам ирода керак, машқнинг оғирлигини ўйлаб ташлаб юбормасликлари керак.

— Узингиз ҳам қийналгансиз-ку?

— Қийналмаганман десам ишонасизми? Ҳаммасини бир бошдан айтишни эп кўрмайман. Шунини билиб қўйингки, катта спортда тасодифий чемпионлар бўлмайди... Ҳақиқий истеъдодим борлигини ўн саккиз ёшга доғур сезмаганман, сезганимдан кейин эса ўзимга жуда мустаҳкам бўлганман.

— Қатъийлик ҳам иродага боглик.

— Йўқ, характерга боглик. Бу феълим отамдан ўтган менга. Қайсарлик десангиз тўғри бўлади. Аввал мухбирлардан сир тутган учта амалим бор эди, энди уни айтавераман. Биринчиси, покизалик, иккинчиси — темир интизом, учинчиси — кучли таом билан овқатланиш. Ҳар гал гиламга чиқишдан аввал таҳорат олиб тиловат қилиб олар эдим, шунда ўзини қайта тугилгандай, ҳеч енгилмайдигандай ҳис этардим. Доим кийимини тоза тутардим... Албатта тўйиб ухлардим. Ийрик мусобақаларга жўнаш олдида томоқнинг ташвишини қилардим. Биласизми, нима қилардим: майиз, ёнғок ва асални гўшт тўғрагичда яхшилаб тўғраб, пиша идишга солардим, устидан лимонни эзиб ташлардим-да, оғзини ёшардим. Бу — менинг озирим эди. Эрталаб 8-10 км. га югуришдан аввал ундан уч қошиқ олиб ялардим. 7-8 км. югургандан сўнг баданимдан жиққа-жиққа тер чиқиб, шундай қизиб кетар эдимки, нақ олов бўлиб ёнардим, шу баробар томирларимга қон тўлиб аста-аста мускулларим ўйнай бошларди. Ана ундан кейин ҳар қандай оғир машқни қийналмай, тап тортмай бажара-верардим. Ийигилар билан ошқонага кирсак, улар биринчи, иккинчи, учинчи деб, майда-чуйда овқатларни олаверишарди, мен эса албатта камида ўн-ўн бешта хом тухум чақиб ютардим. Кейин ўз ёнимдан харажат қилиб курка гўшти сотиб олардим-да, уни нақ уч соат қайнатардим, тагида кўши билан бир коса пнёвеси қоларди, шунини ичсам, мисоли отдек бўлардим-қолардим. Яна агар иложини тополсам... Бўри қўйнинг қаерини биринчи тишлайди? Бўғзини эмас, думини тишлайди. Қўйнинг дум учини нима дейди, биласизми? Ҳа, баракалла — пўстдумба! Шу пўстдумбани энг ашаддий рақибларим билан тушишдан олдин 50-100 грамм тушириб олардим. Ана кейин нақ бўри бўлиб қутураб эдим ўзиям!

«Ҳамма ишлар жойида эди. Ҳодиев ҳеч кимда ҳеч қанақа шубҳа уйғотмасди. 1974 йилги жаҳон чемпионатида...» (Ян Димов). Москвага жўнаш олдида унинг оғирлиги 48 кг. 500 гр. эди. Улан-Баторга етегунча шу 500 гр. ҳам «учди»...

Жаҳон чемпионатида дастлабки учрашулар галаба билан тугади. Лекин финал матчида олдин, айни чемпионлик медали нафақат Сайфуддинга, балки СССР терма командаси мавқега ҳам қаттиқ таъсир этадиган пайтда у бирдан ўзида 300 гр. «ортиқча»лик борлигини кўриб тепа сочи тикка бўлиб кетди. Ахир, энди хоҳласанг-хоҳламасанг, сени гиламга таклиф этиб ўтирмади, мўғул самбочисига галаба ёзилади.

Сайфуддин Ҳодиевни фақат бир нарса — СССР терма командасининг юзини ерга қаратиб қўяман-ку, деган хавотир қийнай бошлади.

Гиламга чиқишга уч соат вақт қолди. Командадош ўроқларини ҳам ташвишда. Команда бош тренери Станислав Илдарович Ионов тайинлади: тезда бурғонага ўт!

Соат ўнга ақинлашмоқда эди. Ҳадемай ўртага қақурилади. Тарозига яна бир тортмиб кўрди ўзини. Оғирлиги — 47 кг. 800 гр!..

— Мана шундай қилиб биз планни ошириб бажардик, — дейди жилмайиб менга Сайфуддин.

— Гиламга чиқини кўрқинчли бўлмадилми? — сўрайман ундан. Саволим ўринсиз чиққани учун қўшиб қўйдим: — Шунча ҳаяжондан кейин...

— Кўрқдим, — дея тан олди Сайфуддин ва тушунтирди: — Кейин Геннадий Ивановичнинг юзига қандай қарайман! Агар енгилсам...» (Вячеслав Костира. «Огонёк», 1976 й. № 2).

С. Ҳодиев: «Мўғул самбочиси Шогдор Мононху менинг энг ашаддий рақибим эди. Албатта, ҳаяжонланганим чин. Чунки Шогдор совет курашчилари билан неча марта гиламга чиққан бўлса, узоғи билан 2 минутда мағлубиятга учратган. Энди у менинг рақибим... Уртага чиқишдан олдин

Полвон қўлга киритган соврин ва медаллар

одатий амалларимни бажардим: таҳорат ва тиловат қилиб олдим. Ишонсангиз, нақ бургутдай ташланаркан одамга мўғул дегани. То ўйин тугашига 1 минуту 15 секунд вақт қолгунга қадар тўрту ноль ҳисобида ютказаетган эдим. Лекин қандайдир бир ишонч мени осойишта тутарди, енгил-япман-у, ҳозир мўғулни кўтариб ураман ерга деган ишонч кўнглимда турибди. Бир минуту ўн беш секунд! Шу вақт ўзимда қандайдир ғойибона куч сездим-да, рақибимнинг устига миниб олдим-ку. Чангақдай қиса бошладим. Тўрт очко! Ҳисоб тенглашди! Бу галги ушлашувда яна бир қулай фурсат топиб кўтариб ташладим. Яна тўрт очко! «Энди этиб бўсан!» дедим. «Зум ўтмай Ҳодиев миллий кураш усули — «ёнбос»ни қўллади, бу самбочларда «орқадан чалиш» дейилади. Яна тўрт очко-я! Етган рақибини кўкраги билан босаркан, «қийнов»га олди. Бир лаҳза, икки, уч... ўн! Галаба!» (Вяч. Костира).

С. Ҳодиев: «Мамлакатимиз байроғи кўтарилиб, иттифоқимиз гимни чалинаётганда, бирдан оёқларим, сўнгра бутун вужудим бўшашиб, эриб кетаётгандай бўлдим. Телевизор ёнига тўпланишиб олган ҳамқишлоқларим, отам, онам, акам, укаларимни кўз олдимга келтирдим. Баттар ўпкам тўлди...»

Телевизордаги кўрсатув тугар-туғамас ҳамюрти, мухбир йигит қозғоқ-қалам оласолиб вилоят рўзномасига мақола ёзишга киришди. Унинг илҳоми чексиз эди, дostonдай баъзан тўқиб-чатиб ҳам кетаверди. «Уч оқшомдан буён Огамайли қишлоғининг ёш-қариси телевизор қошидан нари кетмайди. Ҳамманинг тилида Сайфуддиннинг номи, ҳамманинг дилида унга хайрхоҳлик, — дея ёзарди у. — Ахир, ўз бағрларидида ўсиб, камол топган ёш полвоннинг жаҳон аренасида кураш тушиши кимни қизиқтирмайди дейсиз. Ҳамманинг нигоҳи экранда — Монголиянинг пойтахти Улан-Батордан олиб кўрсатилаётган самбо бўйича жаҳон чемпионати беллашувларида. Чемпионатда Ленин номли колхоз аъзоси Ҳоди полвоннинг ўғли Сайфуддин СССР терма командаси таркибидида қатнашяпти. Унинг ҳар бир чиқишини ҳамқишлоқлари ҳаяжон билан кутишади. Гиламда оёғи ғойиб кетса оҳ чекиб, рақибини ёнбошлатса олқиш-лашади. Рақибининг ҳамлаларини қайтарганда экран қаршисида ўтирганлар «яша-а, шоввоз!» деб қўйишади.

— Қоплон-да, қоплоннинг ўзи, — дейди завқ билан бир вақтлар Сайфуддинга устозлик қилган Тўхта полвон. — Ўз вазнида тенги йўқлигини билардим-а!

— Ота ўғил-да, ота ўғил, — дейди Хуррам ота, бир чеккада ёнбошлаб чой хўплайётган Ҳоди полвонга қараб қўйиб. — Вақтида отасиям қападай-қападай ўмровларни йиқитиб юрган.

Бунга жавобан Ҳоди полвон мийғида кулиб қўяди. Хоғирасига ёшлиғи, Сайфуддиннинг ўспиринлик йиллари тушади...

... Китобликлар спортни сеувчи, асл шинавандалардан эмасми, янглик бир зумда оғиздан-оғизга кўчди. Шу оқшом тугилган чақалоқларга полвон бўлсин деб чемпионнинг номи берилди. Қувонмай, фахрланмай, ҳавас қилмай бўладими ахир... Бугун унинг ютуғи... воҳамиз, мамлакатимиз кишиларини қувонтирмоқда».

Бу мақола вилоят газетасида «Китоблик жаҳон чемпиони» деган сарлавҳа остида чемпионнинг портрети билан босилди. (А. Аминов. «Қашқадар ҳақиқати», 1974 й. 17 август).

Ҳазилакам гап эмас, Сайфуддин Ҳодиев самбо бўйича Ўзбекистондан биринчи жаҳон чемпиони бўлди! Шу муносабат билан Китобада каттақон тўй уюштирилди. Сайфуддин тўрға чиқиб, оқсоқоллар ичида ўтирди. Кураш сайли ўтаётир. Бош ҳакам эса полвонларни юқори маҳорат кўрсатишга чақирди, чунки сизларни Сайфуддин Ҳодиевнинг ўзи баҳолайди-я, деди.

Китобликлар йирик жаҳон чемпионини, яна ўз юртдошларини кўриб мақтанардилар. Агар элига май ойларида келса, пахта чопни бошлаган бўлар ва у елкасига кетмонини ташлаганча колхоз даласи томон жўнарди. Далада нафақат ишлар, балки вази ҳам ташларди. Узулиги юз метр бўлган жўякни ўртача бир ярим соат ичида чопсалар, бу Сайфуддин учун ярим соатлик иш эди. Тагин денг, эртадан қора кечгача, қуёш тигида, қўша чопонда.

Мабодо август ойн бўлгандаям чемпион ўзини пахта ишидан олиб қочмасди. Мэлс Аннинг айтишига қараганда, у қишлоғидан озиб-тўзиб ва қорайиб қайтарди ва дерди: «Лаънати вазини ҳайдадим. Кетдик, олишамиз!» М. Ан: «Бизнинг Калеткин эса гўё севинган озиб-тўзиб кетди: Ҳодиев жаҳон чемпионатида голиб чиқди, Қурбонов ва мен Европа чемпионатида».

Энди келаси йили Минскда бўладиган жаҳон чемпионатида қатнашиш учун тайёргарлик кўриш керак эди.

Чемпионат бошланишдан аввал Бокуда ўтказилган саралаш учрашувида у энг ашаддий рақибларидан бири, мўғул Понсорни мағлуб этди. Совет самбочиларига ўта ноқулай бўлган бу курашчининг ютқазиб қўйиши Сайфуддинга бир кам чемпионлик мавқеини берди.

Чемпионат чорагида у тагин Шогдор Мононху билан дуч келди. Шогдор бу гал албатта ютиши, сўнгра спортни тарк этиши керак эди. Аммо бундай бўлмади. У энг ашаддий рақиб қошида эгилиб, энди абадий мағлублигини тан олди...

Уша вақтдаги «Советский спорт» газетасининг бир хабаридан кўчирма келтирамиз: «Сайфуддин Ҳодиев энг ашаддий рақиб — болгариялик Георгий Стойчев устидан атиги 39 секундда 8 бала тўплаб, муддатидан илгари галаба қилганида зум ўтмай ўзини тоғаси ва Китоб райони колхозларaro қурилиш бошқармаси бош бухгалтери бўлиб ишлайдиган акаси қучоғида кўрди. Сўнг учаласи ўзбекча куйга муқом қилиб ўйинга тушдилар. Қувонмай бўладими, иккинчи марта жаҳон чемпиони бўлди!»

С. Ҳодиевнинг Минскдаги жаҳон чемпионатида иккинчи марта эришган тарихий галабасидан сўнг СССР терма командасининг бош тренери Станислав Ионов бундай деди: «Ҳодиев масъулиятни жуда чуқур тушунадиган, иродаси мустақкам курашчи. У ҳеч қачон терма команданинг юзини ерга қаратмаган. Шуниси қизиқки, Сайфуддин бир марта ҳам СССР чемпиони бўлмаган, — гоҳ у, гоҳ бу нарса халақит бераверган. Лекин мен жаҳон чемпионатида ҳеч иккинланмай фақат унинг номзодини кўрсатардим ва бирор марта ҳам бизни уялтирмади. Чунки у жуда ишончли эди». «Ҳалолроқ, покизароқмисан, демак, сен рақибингдан кучлироқсан» (Сайфуддин Ҳодиев). Курашда беш марталаб жаҳон, кўп мартадан олимпия чемпиони бўлганлар бор: Али Алшев Мухамед Мухамедов, Сослан Андиев, Валерий Резанцев, Леван Тедиашвили... Меҳнат ва матонат туфайли эришилган кетма-кет галабалар. Тўғри, ирода кўп нарсани ҳал қилади: эҳтимол, кишилар бир неча карра сайёра сардори бўлган спортчиларнинг ҳаммасини ҳам билавермаслар. Лекин бир қўлли бўлатуриб, СССР халқлари Спартакиадасида соврин ололган, СССР спорт устаси нормативларини бажарган Дмитрий Дашкони кўпчилик билади деб ўйлайман. Шунини ҳам айтишим керакки, ўн марталаб дунё спортда дарғалик қилиб, айтгулик из қолдирмай ҳам ўтиб кетиш мумкин. Бироқ, югославиялик курашчи Стеван Хорвад атиги бир марта курра чемпиони бўлса-да, аҳён-аҳёндагина, яъни тасодифий ҳоллардагина дунёнинг энг ҳалол спортчисига насиб этадиган «Фейр-Плей» («Ҳалол ўйин») кубогини қўлга киритган яккаю ягона курашчидир. Рақибига врач гиламга чиқиш учун рухсат бермаганида ва радиокарнайдан курашсиз чемпион бўлгани эълон қилинганда у норози бўлиб, ҳамманинг кўз ўнгида рақибини гиламга таклиф этиб, ҳайбатдан курашишга рухсат сўраган, курашиб, ҳақиқатан ҳам ундан устун эканлигини намоиш қилгачгина олтин медални бўйнига осган эди... Бундай ҳодисалар дунё спорти-

да ҳам кам учрашини ҳисобга олганда чемпионликдан кўра ҳалолликнинг қадри баландроқ, чемпионликдан кўра матонатликнинг ҳам қадри баландроқ экани аён бўлмай-дими? Париж рингида гирромлик қилган профессионал боксчини залда томошабин бўлиб кузатиб турган ёзувчи Э. Хемингвэй тутақиб кетиб, рингга чиқасолиб роса дўппослаганининг қандай маъноси бор экан?... «Ҳалолроқ, покизароқмисан, демак, сен рақибингдан кучлироқсан». — Буларнинг ҳаммаси менга жуда уйқаш ҳодисалар бўлиб кўринади...

Сайфуддин Ҳодиев спортда бир киши эришиш мумкин бўлган натижаларнинг ҳаммасига эришган, бугун ҳам бемалол фахрланасак арийдиган жаҳоннинг энг кучли спортчиларидан бири. У ўзини дзюдо, миллий ва эркин курашда ҳам қаттиқ синаб кўрган, ушбу турларнинг барчасида СССР спорт мастери бўлган.

Ҳа, С. Ҳодиев 70-йиллар ўзбек спорти машъаласини баланд кўтарган, «енгилмас Сайфи» деб ном олган, чемпионлик шоҳсупасига кўтарилган йиллари тўрт йилча бирор марта мағлубиятга учрамаган, фақат ўзигагина ҳос табиатли спортчи бўлган. Ун йилдан кўпроқ Давлат тренери бўлиб ишлаган вақтдаям ўша шиддат йўқолмади. Гўё шогирдлари билан аёвсиз курашларда ўзи жон куйдириб олишар эди. Ҳаддан ташқари ҳаяжон ва ўзини аямаслиги саломатлигига таъсир қилмай қолмади, нафас йўли бўғилиб бўқоқ касалига йўлиқди. Оғир операция бўлди.

Катта спортни тарк этиш қийин бўлади. Тарк этгандан кейинги ҳаёт ундан ҳам қийин. Қийинлиги шундаки, одам шиддатли ҳаётга кўникиб, мослашиб қоладими, кейинги осойишталик бирдан унга ёмон рухий таъсир ўтказиши мумкин. Сайфуддин ака бу нарсага хушёр қаради. Ҳозир ҳам бир ўртача спортчи бажарган амалларни кунига бажаради. «Бугун ҳам Ўзбекистон чемпионатида қатнашсам, бировига бўй бермасам керак-ов» дейди. Шахсий пенсионерлигини тан олгиси келмайди, ҳуқуқшунослик факультетини сиртдан тугаллаган, аммо юристлик табиати-га тўғри келмас экан, шу туфайли спортқўмитада ярим штаб билан тренерлик қияпти. Эндиги мақсад — ёшларга ёрдам бериш.

Исон жисми ҳар вақт оромга майл сезади. Шу ором тагин жисми ўлдирари. Жисм майли билан ўчакишиб, уни енгиш — полвонлик. Полвонлики бошқаларни билан чоғиштириб, устунлигини тан олдириш — чемпионлик, яъни голибликдир. Жисм нафсини енгиш — жўн гап эмас. Бу жуда катта мавзу, шунинг учун суҳбатимиз ҳали тугамайди.

Кашанда

Афанди кашанда экан. Сигаретнинг хумори тутибди. Қараса чўнтагида сигарет ҳам, гугурт ҳам йўқ экан. Дуч келган одамдан иккаласини бирдан сўрагани уялиб шундай дебди:

— Менда гугурт ҳам йўқ экан, сизда сигарет топиладими?

Ревизор ва маймун

Урмонда «Ревизор келармиш» деган гап тарқалди. Ҳамма ҳайвонлар ташвишда, маймун беларво папирос чекиб юрганмиш. Шунда тулки унга дебди:

— У, маймунжон, бунча беғамсан, эшитмадингми? Ревизор келармиш.

Маймун:

— Келса келар, менинг нимами оларди, кетимда шимим ҳам йўқ-ку?!

Ўринбосарлар

Бир бошлиқнинг ўнг ва чап қўл ўринбосарлари бор экан. Чап қўл ўринбосар бошлиққа арз қилибди. Шунда бошлиқ:

— Ҳўш нима дейсан?

— Ўнг қўл ўринбосар мени ҳақорат қилди.

— Нима деб?

— Ғирт аҳмоқ экансан, деди.

— Нега?

— Чақириб, бизни кига бориб кел-чи, мен уйга борибманми, йўқми, деди. Борсам йўқ экан. Келиб йўқ, уйга бормабсиз дейишимни биламан, ғирт аҳмоқ экансан, деса бўладими?!

— Тўғри айтибди, ғирт аҳмоқ экансан.

— Нега?

— Ҳа шуни уйига бормасдан, қўнғироқ қилиб билсанг ҳам бўларди-ку?!

Агар, агар, агар...

Агар болангиз қайнаётган қозонга қараб интилса,

— У ошпаз бўлади.

Агар болангиз бўш шишага сув қуйиб ўйнаса,

— У буфетчи бўлади.

Агар болангиз йиғлаётган бўлсаю пул берсангиз юпанса,

— У порахўр бўлади.

Агар болангиз янги машинанинг қанотини теша билан уриб букса,

— У слесарь бўлади.

Агар болангиз нима буюрсангиз тескарисини қилса,

— У бюрократ бўлади.

Тўхташ Ашуров

Агар болангиз акаларига берган пулларингизни ҳам тортиб олса,

— У сотувчи бўлади.

Агар болангиз текис асфальтни бузса,

— У йўл қурувчиси бўлади.

Агар болангиз меҳмон келганда уй тўрига чиқиб олса,

— У амалдор бўлади.

Агар болангиз овқат пайтида ҳам, ухлаётганда ҳам тинимсиз гапираверса,

— У лектор бўлади.

Агар болангиз чўнтакдан нарса-лар ўғирласа,

— У оқловчи бўлади.

Агар болангиз китоб йиртса,

— У кутубхоначи бўлади.

Агар болангиз кўчадаги фиштни уйга ташиса,

— У мактабга директор бўлади.

Агар болангиз пойабзални бир оёғига кийиб, иккинчисига киймаса,

— У шоир бўлади.

Агар болангиз ошқовоқ билан қовунни фарқламаса,

— У агроном бўлади.

Агар болангиз электр чироқни ёқиб, ўчираверса,

— У киночи бўлади.

Агар болангиз йўқ, йўқ деяверса,

— У меҳмонхонага директор бўлади.

Шукур Содиқ

Бўйдоқларга

Ҳазил

Мен алвидо айтаман Сизга —
Бўйдоқликнинг шўх-шан онлари.
Узр, энди гўзал, шўх қизлар.
Сайр этишнинг йўқ имконлари.

«Ола хуржун» бўйнимда маним,
Уйланганман бир қўшни қизга.
Сўрасангиз, сир тутиб, пинҳон,
Бўйдоқман, деб айтаман Сизга.
Жўраларим, улфатдошларим,
Чорламаслар мени беҳуда.
Билишади, чунки, хотиним
Рашк бобида танҳодир жуда.
Қадамларим саноқли, нетай,
Сал кечиксам «тўқмоқ» бошимда.
Ким қўйибди менга бу ғамни,
Оҳ, йигирма икки ёшимда.
Баъзан эса у оқил, доно,
Берар менга ҳар хил ўгитлар,
Хотин зоти шундай бўлса гар,
Уйланмангиз бўйдоқ йигитлар!..

Мундарижа

НАСР

Ёкуббек ЯКВАЛХУЖАЕВ. Қайтар дунё. Роман. Бошланиши	7
Иброҳим ҒАФУРОВ. Ой кусуф бўлган кеча. Мансуралар	49

НАЗМ

Абдулла ШЕР	5
Кучкор НОРҚОБИЛОВ	32
Амина ҚОДИРОВА	32

НИГОҲ

Билл ФИЕРМАН. Яшараётган тафаккур	33
Тил сандиғи	34
Исроил СУБҲОН. Шеърлар	35
Ҳамид ОЛИМЖОН. Навоий — ўзбек тилининг яратувчиси	37
Мучаллар сири	38
Шомаҳмуд МУҲАММАДЖОНОВ	40
Маҳмуд ЙЎЛДОШЕВ. Ижтимоий ҳолатга — руҳий исён	43
Александр БЛОК. Шеърлар	44
Жўра МАМАТОВ. Тилимиз истиқболини ўйлаб	46
«Жонни жонга пайванд қилиб...»	47

НЕВАРАКУЛЧА

Қамбар УТАЕВ. Шеърлар	31
Абдурахмон АКБАР. Шеърлар	65

ЖАҲОН АДАБИЕТИДАН

Жан КОКТО. Инсон овози. Бир куринишли пьеса	67
---	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Абдулазиз ВАЛИЕВ. Адолат сари илк қадам	2
Абдуллоҳ ЮСУПОВ. Хориждаги ўзбеклар	54
Олим ОТАХОНОВ. Одамлар излаётган Мустафо	70
Собир УНАР. Спорт ирода демакдир	74

ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК

Ботирхон АКРАМОВ. «Дардимга хаелини табиб эт...»	59
Умирбек СОТИМОВ. «Лол бўлиб қолди» деб келтирманг имон	63

ЕЛПИҒИЧ

Тухташ АШУРОВ. Ҳажвиялар	79
Шукур СОДИҚ. Бўйдоқларга	79

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
на узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Мусаввир: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир: О. РАҲИМОВ
Мусаҳҳих: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, Қатортол кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомуҳбир — 78-97-58

Редакция ҳажми 12 босма табақдан ортиқ роман ва 8 босма табақдан зиёд қиссалар қўлэмасини қабул қилмайди.
Бир босма табақча бўлган асарлар муаллифларга қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлэмасинини қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 23.XII.89 й. да туширилди.
Босишга 25.I.90 й. да рухсат берилди.
P-06532. Офсет босма. 1-офсет қоғози.
Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 босма табақ
Шартли босма табақ — 8,82.
Ўшириёт ҳисоб
босма табағи — 12,6. Шартли бўёқли босмада
нашр ҳажми 11,76. 315162 нусхада чоп
этилади.
Буюртма № 2248.
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси.

«Ёшлик», № 2, 1990.
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.